

2'2000

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Constitutional State

Правовое государство

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Редакційна колегія

Є. Л. Стрельцов — головний редактор,
З. В. Балабаєва, А. С. Васильєв, А. І. Кавалеров,
С. М. Наумкіна, І. М. Пахомов, П. А. Підпригора,
В. П. Плавич, О. В. Скрипнюк, П. М. Черниш

Редакційна рада

Є. Л. Стрельцов, Х. З. Зіфрід, М. О. Коротков,
Д. Мейхем, Д. Олбрайт, Д. Фальк,
М. Фінке, Ф.-Х. Шрьодер

Редактор

С. В. Комар

Технічний редактор

М. М. Бушин

Засновник: Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова

Зареєстровано у Міністерстві інформації України
Серія КВ № 3687

Опубліковані матеріали відображають позицію автора, яка може не співпадати з думкою редакції.
За достовірність фактів, статистичних даних та інших матеріалів відповідальність несе автор або
особа, яка надала матеріал. Передрукування матеріалів допускається з дозволу редакції.

Адреса редакції:

Україна, 65026, Одеса, вул. Дворянська, 2.
Тел./факс: (8-0482) 23-03-23

Надруковано у друкарні видавництва «Астропринт»

Тел.: (0482) 269-882, 269-682

Здано до набору 12.06.2000. Підписано до друку 17.07.2000. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 13,64. Тираж 300 прим. Зам № 835.

У НОМЕРІ:

ПОЛІТИКА

Наумкіна С. М.

Захист інтелектуальної власності: між Сцилою законності і Харибдою економічної ефективності 5

Коваль І. М., Власенко А. В.

Проблема реформування механізму миротворчих операцій та роль України в цьому процесі 10

Бакланова Н. М.

Політична культура: суть та шляхи реформування 13

Долженков О. О.

Компаративний аналіз в політичних студіях 17

Кесюра Н. К.

Становище жінок та шляхи реалізації політики щодо жінок на Одещині 23

Сіленко А. О.

Сім'я у об'єктиві соціальної політики 26

ПРАВО

Канзафарова І. С.

Умови звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в комерційній практиці 30

Навроцький В. О.

Про функції теорії кримінально-правової кваліфікації 39

Комаренко А. М.

Типологія трудових конфліктів: питання теорії та практики 45

Архипов О. М.

Проблеми класифікації міжнародних конвенцій з охорони навколишнього середовища 51

Чуваков О. А.

Судові реформи на Україні в 1919 році 54

Іванов В. В.

Адміністративна відповідальність як вид юридичної відповідальності 57

Міколенко О. М.

Наслідки злочину — критерій поділу складів злочинів 61

Поплавський І. Г.

Деякі тенденції генезису організованих злочинних угруповань з міжнародними та міжрегіональними зв'язками 64

Загіка А. В.

Правова інформатика (деякі тенденції та аспекти розвитку) 67

Коротков М. О.

Правова держава у ФРН та деякі проблеми німецького галузевого законодавства 70

Заркуа Л. Д.

Некоторые преступные проявления теневой экономики . . . 73

Крупко Д. І.

Заборона реалізації зерна
з одного регіону в інший 76

ПСИХОЛОГІЯ**Цуканов Б. Й.**

Глобальний біологічний
годинник еволюції 81

ЗА КОРДОНОМ**Брусіловська О. І.**

Політика США у Східній
Європі: концепція і реальність . . . 90

Чайковски Б., Поповски В.

Возникающий международный
конституционализм
гуманитарной интервенции 96

Фрідріх Хрїстіан Шрьодер

Остання реформа кримінального
права Федеративної Республіки
Німеччини 106

ПОШУКАЧІ ТА АСПІРАНТИ**Локаш О. В.**

Несвідоме як компонент
політичного процесу 111

Яковлев Д. В.

Политический процесс в
правовом государстве:
роль СМИ 116

Миколенко А. И.

О проблемах в сфере применения
мер административного
принуждения 124

Коробка О. В.

До питання про зміст об'єкта
господарських злочинів 129

Талпа П. В.

К вопросу о способе совершения
мошенничества с финансовыми
ресурсами 131

Сотула О. С.

Мотивация злочинної поведінки
при скоєнні політичних вбивств
та вбивств на замовлення, та
пов'язані з ним соціально-правові
проблеми 134

**Айман Хусейн Мухаммед
аль Орими**

Поняття предмету крадіжки
за кримінальним правом
Йорданії 139

Аль-Соуд Амджад

Джерела міжнародного
приватного права в Йорданії . . . 142

Акрам аль Фаиз

Разграничение преступлений
по объекту противоправного
посягательства 145

Долженков О. Ф.

Організовані злочинні угруповання
представників кавказьких
національних діаспор,
що мешкають
на території України 149

Лупиносова О. Н.

Смертная казнь, как мера
наказания: история
и современность 152

С. М. Наумкіна

ЗАХИСТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: МІЖ СЦИЛОЮ ЗАКОННОСТІ І ХАРИБДОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Серед усіх видів власності власність інтелектуальна має найменш ушанований вік. Вперше факт її існування був визнаний у 1791 році в Установчому зборі революційної Франції [1]. На міжнародному рівні захист інтелектуальної власності почав здійснюватися після проведення двох великих конференцій: Бернської, присвяченій охороні літературних пам'яток і художніх творів у 1886, і Парижської, що розглядала питання захисту промислової власності в 1884 році [2]. На даний час основний об'єм діючого по цій проблемі законодавства, зв'язаний із рішеннями Женевської (всесвітньої) конвенції про авторське право, що відбулася 6 вересня 1952 року, а також із рішеннями Стокгольмської 1964 року і Парижської 1971 року конференцій. У результаті формування міжнародного законодавства склалися як загальновизнані принципи класифікації і більш дрібного розподілу об'єктів інтелектуальної власності, так і класичні визначення утримання цього поняття. Вважається загальновизнаним розподіл її на два великих підтипи: поперше, права на промислову власність і, по-друге, на авторське право і суміжні права. Відповідно до цієї класифікації до права на промислову власність відносяться права на винахід, промисловий зразок, корисну модель, товарні знаки (знаки обслуговування), найменування місць походження товарів. До авторського права і суміжних прав відносяться права на наукові, художні, літературні твори, включаючи програми для ЕОМ і бази даних, права артистів-виконавців, права виробників результатів авторської творчості.

Право інтелектуальної власності в об'єктивному змісті — це сукупність норм цивільного права, що регулюють відношення, виникаючі в зв'язку зі створенням і використанням творів науки, літератури, мистецтва, винаходів, корисних моделей, товарних знаків, промислових зразків. У суб'єктивному змісті права на інтелектуальну

власність — це сукупність особистих моральних (немайнових) і майнових прав, які належать особам, створюючим твори науки і мистецтва, а також винаходи, корисні моделі, товарні знаки, промислові зразки.

На сучасному етапі правовому захисту піддається величезний об'єм об'єктів інтелектуальної власності: під дію авторського права щорічно потрапляє один мільйон книг, 5000 фільмів, а число щорічно реалізованих копій фонограм складає більш трьох мільярдів. У середині 90-х років захисту підлягали чотири мільйони діючих патентів і 8 мільйонів товарних знаків. У цей же час щорічно реєструвалося 670 тисяч патентів і 1,1 мільйона товарних знаків [3].

Правові механізми захисту інтелектуальної власності почали вироблятися відразу після визнання за інтелектуальною власністю права на існування. Промислово розвитими країнами світу була створена ВОИС — всесвітня організація по захисту інтелектуальної власності, що має структуру спеціалізованого застосування ООН [4] і право видавати рекомендації своїм членам в галузі правового регулювання цих питань. У багатьох країнах світу чинне законодавство по захисту інтелектуальної власності має дуже ушанований вік, наприклад, у США його основи були закладені ще до другої світової війни [5].

Серед основних стандартизованих принципів, вироблених ще наприкінці минулого століття, це: обов'язковість національного режиму для всіх учасників конвенції; наявність для іноземців (а, отже, і для своїх громадян, що впливає з національного режиму) визначеного мінімуму охорони авторських прав, нижче якого національне законодавство по інтелектуальній власності опускатися не повинно, і можливість висновку локальних договорів між країнами — учасниками конвенції, що (договори) підвищують рівень захисту права

інтелектуальної власності у порівнянні з основними документами.

В цьому зв'язку, автор вважає доречним дати визначення поняття "національний режим охорони інтелектуальної власності" в зв'язку з різними підходами до його трактовки. Національний режим охорони інтелектуальної власності — надання країною-учасницею угоди іноземцю-власнику інтелектуальної власності такого правового режиму захисту, що є ідентичним захисту прав своїх власників інтелектуальної власності. При цьому країна, до якої належить власник інтелектуальної власності обов'язково повинна бути учасником цієї угоди. Національний режим може даватися за принципом території або ж громадянства. У першому випадку він виникає якщо об'єкт інтелектуальної власності був створений на території однієї з країн-учасників угоди, незалежно від громадянства автора, у другому випадку — він виникає, якщо цей об'єкт був створений громадянином країни-учасниці угоди, незалежно від місця створення. На Бернській конференції була обрана територіальна ознака, на Стокгольмській 1964 року конференції він був доповнений принципом громадянства. Варто вважати помилкою твердження, що з'явилося в журналі "Право України", що національний режим полягає в наданні автору такого правового режиму охорони його твору, що існує на його батьківщині [6].

Дана сфера національного законодавства, мабуть, у найбільшій мірі регламентується міжнародними спеціальними урядовими організаціями. Так, існує новела Типового закону ВОИС, велика частина законів окремих країн схожа один на одного як за назвою, так і по утриманню.

Регіональні відмінності в національному законодавстві звичайно є, але розбіжності не настільки значні, щоб можливо було говорити про якісь різні принципові засади регулювання прав інтелектуальної власності. Так, наприклад, те, що в США та латиноамериканських країнах більш жорсткі вимоги до обов'язкової реєстрації об'єкту інтелектуальної власності, а в Західній Європі вимоги по цьому аспекту проблеми менші [7] не вносить якісь принципо-

вих відмінностей у національні системи захисту інтелектуальної власності.

У Радянському Союзі авторське право і права на промислову власність були подані Основами цивільного законодавства Союзу ССР і союзних республік 1961 року, поділами "Авторське право", що у Цивільних кодексах союзних республік типовими авторськими договорами. Наприклад, у РСФСР — це були статті 475-516 ГК, в Україні — 473 — 512 ГК, аналогічний об'єм законодавчої бази по проблемі містився в інших ГК союзних республік. Для радянського законодавства по інтелектуальної власності було характерно: детально розписаний порядок призначення винагороди з наявністю верхніх обмежень; відсутність цивільного обороту авторських прав, що вважалися непередаваними ні цілком, ні частково; наявність великих областей вільного використання результатів інтелектуальної праці без згоди авторів і без виплати їм винагороди або ж без згоди автора, але з виплатою йому строго фіксованої і незначної по об'ємі винагороди. Законодавства по суміжних правах у СРСР взагалі не існувало.

Що стосується міжнародних угод СРСР, то Радянський Союз приєднався до Женевської конвенції в її редакції 1952 долі 27 травня 1973 долі, до Конвенції редакції 1971 долі Радянський Союз не приєднався. Відповідно до цього, у СРСР та його правонаступниках — країнах СНД, захист отримали ті твори інтелектуальної власності громадян країн-членів Женевської конвенції, які були створені після сімдесят третього долі. Додавимо від собі, що національний режим цієї охорони був не дуже задовільний.

Після розпаду СРСР у країнах СНД законодавство з інтелектуальної власності фактично почало складатися наново. У вересні 1993 року відбулася нарада повноважних представників країн СНД, де була підписана угода про співробітництво одинадцятьох держав СНД в області охорони авторського права і суміжних прав, де були уніфіковані розділи Моделі Цивільного кодексу для країн-членів СНД, присвячених цій проблематиці.

Тому в країнах СНД воно уніфіковано мабуть не менш як законодавство колишніх республік СРСР. Так, наприк-

відкриттів (наукових положень, якими засвідчується виявлення закономірності, явища або властивості матеріального світу) [11].

На його думку, ця особливість українського законодавства сприяє "нахабно-му, безсоромному і свавільному запозиченню, а простіше сказати, плагіаторству" [12]. Також О.Підпригора виступає різко проти інших положень частини другої сьомої статті, де говориться про те, що ідея, процедура, концепція і метод, навіть коли смороду описані у творі, який захищається, охороні не підлягають [13].

У зв'язку з цим, автор проводить порівняння між міжнародним стандартизованим законодавством у вигляді конвенцій та вітчизняним з російським. Робиться висновок, що вітчизняне законодавство суперечить міжнародним нормам, де не міститься тверджень про те, що чинність авторського права не розповсюджується на ідеї, методи та процеси, тим більше виражені у вигляді творів, що захищаються законом [14].

Не менш рішуче налаштован вже згадуваний Р.Дроб'язко. Крім інших засобів підвищення щабель захисту об'єктів інтелектуальної власності, він пропонує посилити відповідальність за порушення авторського права та суміжних правил, яка настає за статтею 136 Карного кодексу України та статтею 51 Кодексу про адміністративні правопорушення [15].

Зараз немає сенсу оцінювати скільки неоподаткованих мінімумів доходів повинні коштувати ті чи інші правопорушення авторського права та суміжних прав. Розглянемо інше. На скільки перераховані вище вади українського законодавства є дійсно вадами, і чи слід українським судам, як це пропонує О.Підпригора [16], брати більш кваліфіковану, а точніше, більш жорстку позицію щодо правопорушників законодавства відносно об'єктів інтелектуальної власності?

На перший погляд, сумнівів у цьому питанні бути не повинно. Підвищення щабель охорони прав людини, у тому числі майнових, є невід'ємною частиною прогресу усього людства, без цієї охорони неможливо говорити про створення так багато обговорюваною в наші часи правової держави. Також не підлягає сумніву, що плагіатори — це

погані люди, а світова спільнота, в окремість, на останніх засіданнях Світової організації торгівлі рішуче виступає за боротьбу з усілякими порушеннями права інтелектуальної власності.

Усе це так. Але треба пам'ятати, що будь-яка гарна ідея, яка інтенсивно та бездумно проводиться в життя, дуже часто переходить у власну протилежність, приносить більше шкоди, ніж добра. Не можна сказати, що думка про розширення кола захищаних об'єктів інтелектуальної власності проводиться в життя дуже інтенсивно, але що стосується бездумно, те отут є про що говорити.

Дійсно, на Заході про це і говорять і вимагають, щоб країни-порушники міжнародних угод — змінювали своє відношення до плагіату. Дійсно, правопорушення в сфері інтелектуальної власності "не сприяють зростанню її [України — Н.С.] міжнародного авторитету" [17]. Але ж уся аргументація подібного роду базується не на глибокому аналізі того, кому, у якій мірі і як була заподіяна шкода саме в Україні і тільки в Україні від порушення авторських прав на ідеї, відкриття та на щось більш вагоме, а на зразково виконавчому слідуванні всіма рецептами Заходів щодо слаборозвинутих та постсоціалістичних країн, будь те рецепти МВФ, або ж Світової організації торгівлі (СОТ).

Виконувати міжнародні зобов'язання України потрібно, але ж не буде зайвим відмітити, що на сучасному етапі у світовій торгівлі більш як шість відсотків товарів є підробними, або виробленими з брутальними запозиченнями не тільки ідей, а і технологій. Більша частина цього об'єму припадає на країни Південносхідної Азії [18], які є авторами т.зв. "азійського економічного дива". Вже в Європі у 1993 році тільки від комп'ютерного піратства збитки склали 4,9 млрд. доларів США [19]. Не має великої таємниці, що найбільший розмах цей феномен склав саме в Східній Європі та в колишньому Радянському Союзі. Чи є це економічно вигідним? Безумовно, і це, мабуть, не викликає жодних сумнівів навіть у найзавзятіх прихильників виконання наказів Заходів. Правда, смороду стверджують, що коли Україна буде звістки собі не цивілізовано, то це приведе до міжнародних санкцій та економічної ізоляції Украї-

ни. Наскільки вірогідними є ці побоювання? Приклад Південносхідної Азії доводить, що Україні більш треба боятися не гніву Заходу, а неспроможності власних підприємств організувати втілення науко-емних розробок провідних країн світу, пошук та втілення в життя чужих ідей, винахідів, та відкриттів, які були б недостатньо захищені діючим законодавством України. У цих умовах, звертаючи увагу на національний режим охорони, усю "вади" законодавства про інтелектуальну власність, про які говорять вітчизняні юристи, обернулися б величезними плюсами, які дозволили б зекономити нашим підприємствам та вітчизняній науці на НДЕКР (науково-дослідницькі та експериментально-конструкторські роботи).

Але в цьому випадку постає дуже важливе питання про етичні аспекти такої політики масового запозичення. З точки зору загальноприйнятих критеріїв моралі проводити, а тим більше агітувати за проведення цієї політики виглядає не дуже традиційно. Але ж у самих сучасних високорозвинутих країнах Заходу не дуже афішується, але визнається, що існує протиріччя між об'ємом охорони авторського права та конкуренцією. Останні судові рішення в США показали, що під впливом необхідності підвищувати ефективність економіки, американські юристи почали запліщувати очі на деякі порушення авторського та патентного права, запліщувати, правда, не в пострадянських державах, до яких вимоги усі так великі, а в самих США [20]. Для цього, щоб уникнути моральних проблем, було вирішено не звертатись до світової спільноти та її досвіду, а висунути концепцію "ідеї та її виразу". При цьому вважалося, що оригінальний вираз ідеї охороняється законом, а ідея є "необразливою грою" для привласнення. Суди в США вирішили, що "Наділення ідей виключними правами привело б до порушення рівноваги між охороною твору та конкуренцією"[21].

Привертає увагу дуже гнучкі, гумові принципи, що знаходяться в основі цієї концепції. Фактично сморід, при певних умовах, може стати виправданням для будь-яких запозичень ідей конкурентів, запозичень без усляких моральних комплексів, що притамані деяким українським юристам.

Література:

1. Кокух Б.Ф. *Інтелектуальна власність і ринок*. — Луцьк, 1995. — С.9.
2. Розенберг В.А. *Наукова власність / Російська філософія власності XVIII — XX століть*. — СПб.: "Ганза", 1993. — С.404.
3. *Авторське право*. — Мінськ: Амаляфея, 1997. — С.4.
4. Богуславський М.М. *Питання авторського права в міжнародних відносинах*. — М.: Наука, 1973. — С.110.
5. Андрощук Г., Пахаренко А. *Право інтелектуальної власності в США // Бизнес-інформ*. — 1998. — №15. — С.15-18;
6. Див.: Дроб'язко Р. *Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності і законодавство України про авторське право і суміжні права // Право України*. — 1998. — С.68.
7. Богуславський М. М. *Вказ.твір*. — С.139.
8. Див.: *Відомості Верховної Ради України (далі — ВВРУ) — 1994. — №13; Відомості Верховної Ради Російської Федерації — 1992. -№20; Відомості Верховної Ради Республіки Беларусь — 1996. — №20.*
9. Див. Арсан О., Кузьменко В. та ін. *Курйозні випадки? Ні, капітуляція // Голос України* — 1997. — 10 лип.; Підпригоро О. *Деякі зауваження до авторського права // Вісник Академії правових наук України*. — 1998. — №3. — С.37-49; Халаім Н. *Охорона програмних продуктів інститутом промислового зразка // Право України*. — 1999. — №6. — С.67-69; Дроб'язко Р. *Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності і законодавство України про авторське право та суміжні права // Право України*. — 1999. — №8. — С.68-70 та багато інших.
10. Підпригоро О. *Вказ.твір*. — С.40.
11. Там же. — С.41.
12. Там же. — С.41.
13. Там же. — С.42.
14. Там же.
15. Дроб'язко Р. *Вказ.твір*. — С.69-70.
16. Див.: Підпригоро О. *Вказ.твір*. — С.47.
17. Дроб'язко Р. *Вказ.твір*. — С.70.
18. Кокух Б.Ф. *Вказ.твір*. — С.118.
19. Там же. — С.5.
20. Андрощук Г., Пахаренко А. *Вказ.твір*. — С.17.
21. Там же.

І. М. Коваль, А. В. Власенко

ПРОБЛЕМА РЕФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ ТА РОЛЬ УКРАЇНИ В ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ

Проблема реформування механізму ОПМ є однією з центральних проблем сучасної реформи ООН, та й інших міжнародних організацій. Вона покликана до життя глобальними змінами "геополітичного клімату", що відбулися після закінчення ери "холодної війни". Зараз є ряд концепцій розв'язання цієї проблеми [1, 2], однак практичний бік ще не розроблений і теоретично ця проблема потребує суттєвого з'ясування. Справді, виникли численні труднощі, з якими зіштовхнулися спроби реформування і які, на нашу думку, можуть бути зведені до таких "аксіоматичних" питань-положень: що таке "безпека" в сучасному світовому співтоваристві; чи адекватна система міжнародних відносин, заснована на вестфальській системі безпеки, яка абсолютизує державний суверенітет, сучасному характеру конфліктності в світі; як співвідносяться "глобалізм" та "регіоналізм" у загальній концепції сучасних систем безпеки; чи слід вдосконалювати та реформувати існуючі структури системи безпеки, чи необхідно створювати нові системи на "руїнах старих", чи повинна обмежуватися миротворча діяльність просторово-часовими рамками ОПМ, чи це має бути безперервний процес, що реалізує загальну систему компромісів між різними структурами системи безпеки? Всі ці питання врешті-решт зводяться до найголовнішого: які критерії оцінки ефективності ОПМ та відповідно до яких критеріїв слід вдосконалювати їх механізм в майбутньому?

Незважаючи на різке падіння вірогідності глобальної термоядерної війни як основного компонента спектра загроз у 50-80-ті роки, загальний ступінь конфліктності та викликаної цим напруженості зменшується із значно меншою швидкістю. Як сучасні загрози миру і

безпеці виділяються такі [3]: етнічне безладдя та гуманітарні кризи й катастрофи, що викликають колапс і розпад великих соціально-територіальних систем (СТО), процеси перетворення й "перевтілення" двох великих держав — постійних членів Ради Безпеки (РБ) ООН — Росії та Китаю: наявність в світі націй та держав іншої культури, які створили великі збройні сили та прагнуть до отримання доступу до зброї масового знищення (ЗМЗ); безконтрольне та швидке розповсюдження ЗМЗ, тероризм, наступ наркоманії та криміналізація суспільств. Зміна спектру загроз відбувається на фоні розпаду ялтинської структури системи глобальної безпеки. "Біполярна" модель світопорядку щезла із закінченням "холодної війни", а нові структури лише зароджуються. Динаміка світових змін при цьому супроводжується процесами глобалізації та динамічного формування багатосторонніх зв'язків, що в свою чергу може легітимізувати міжнародний інтервенціонізм як радикальний засіб підтримки безпеки в умовах розпаду великих СТС та при відсутності адекватної моделі системи безпеки [2, 4].

Динамічною складовою спектра загроз стали великі збройні конфлікти. Які ж структури систем глобальної безпеки, що мають забезпечувати стійкість світового співтовариства в умовах впливу цього фону з метою недопущення виникнення нової світової війни? Як такі моделі слід виділити так звану "вестфальську" модель, засновану на системі союзів чи сукупності окремих "міцних" держав, що зберігають баланс сил та інтересів і керуються нормами "абсолютного суверенітету" в міжнародних відносинах; модель, засновану на концепції "плюралістичної безпеки", що поєднує ряд факторів як правового, ма-

теріального, так і етнічного характеру; а також модель, засновану на концепції "неділімої (безперервної) безпеки, що передбачає поєднання субрегіональних, регіональних та глобальних систем держав, охоплених багатосторонніми зв'язками міжнародно-правового, екологічного, технологічного, науково-культурного, інформаційного, оборонного і т. д. характеру.

Реформування механізму ОПМ на глобальному рівні здійснюється протягом дуже тривалого етапу (принаймні з часу закінчення операції в Конго). Найбільш інтенсивним цей процес став на початку 90-х років. Центральним органом ООН, відповідальним за ОПМ, є РБ. Основними напрямками його реформування в даний час є: робота в галузі розширення членського складу та забезпечення пропорційності кількісного представлення як розвинутих країн, так і тих, що розвиваються; розробка концепції обмеження права вето постійних членів ООН питаннями життєво важливих національних інтересів та пріоритетів цих країн; розширення транспарентності, гласності у роботі РБ; створення нових спеціальних органів, в першу чергу Департаменту операцій по підтримці миру (ОРКО) Секретаріату ООН, що виконують організаторські та управлінські функції.

Суттєво зростає роль Генерального секретаря ООН (ГС ООН), яка має полягати в концептуальному аналізі та напрацюванні стратегії реформування механізму ОПМ, перебудові діяльності Секретаріату в сфері миротворчості, превентивної діяльності в урегульованні різних конфліктів, розвитку системи "сил швидкого реагування" ООН.

Розвиток та зростання ролі в проведених ОПМ системи регіональних організацій у 90-х роках обумовлено суттєвими концептуальною та фінансовою кризами миротворчого механізму ООН; регіоналізацією конфліктів, обумовлених зміною їх генезису й характеру; зміною позиції провідних держав відносно традицій та норм організації і реалізації миротворчої діяльності в 1993-1997 рр.; прагненням "оживити"

військові механізми міжнародних організацій, в першу чергу НАТО, з метою демонстрації їх значимості та зміцнення союзнної солідарності, що ослабла після закінчення "холодної війни", прагненням нових регіональних ("цивілізованих") центрів (ЄС, Японія, ПАР, Аргентина, Бразилія і т. д.) вийти з-під впливу традиційно домінуючих центрів.

Однак спостерігаються не лише протиріччя, а й певне співробітництво між ООН як глобальною миротворчою організацією та регіональними організаціями, що дає суттєві результати (Нікарагуа, Намібія, Ангола та ін.).

Розробка концепції "сил швидкого реагування" та побудова Системи Резервних Угод (UNSDA) ООН спрямовані на підвищення ефективності ОПМ за рахунок заповнення часового проміжку між прийняттям рішення РБ ООН про ОПМ та наданням контингентів миротворчих сил країнами-учасницями (6-9 місяців). За рахунок чіткого моніторингу та управління конфліктом на ранній стадії вдається добитися значно більш якісних результатів, ніж у звичайних випадках.

Ця робота здійснюється шляхом розвитку Системи резервних Угод (СРУ) ООН, яка фактично була сформована наприкінці 1996 р., і дозволяє скоротити цей проміжок часу до 15-45 днів; розробки концепцій створення "Сил швидкого реагування", що дозволяють скоротити часовий проміжок до 2-7 днів (наприклад, пропозиції Канади та Нідерландів по створенню Бригади швидкого розгортання, що підпорядковується РБ та ГС ООН) [4]; створення при ДРКО так званого "штабу РСШР" — постійно діючого ядра оперативного штабу резервних сил швидкого розгортання, що нарощується за рахунок відряджених з національних штабів країн-учасниць СРУ спеціально підготовлених офіцерів.

Історія участі України в миротворчих операціях починає своє літописання з 3 липня 1992 р., коли Верховна Рада ухвалила Постанову про участь українського військового контингенту в складі миротворчих сил у колишній

Югославії. Протягом трьох років два українських окремих спеціальних батальйони (240 та 60 осіб) брали участь в ОПМ в складі сил СООНО в Боснії та Герцеговині (БіГ) та Хорватії, а потім у складі сил IFOR та SFOR в реалізації Дейтонських угод з БіГ. За цей час Україна увійшла до числа 20 найбільш активних країн-контрибуторів сил для ООН, набула значної політичної ваги в цій сфері міжнародних відносин, була включена до Групи з нагляду за реалізацією Дейтонських угод. Україна також виступила з рядом значних міжнародно-правових та політичних ініціатив, спрямованих на поліпшення миротворчого процесу. Зокрема, була розроблена та внесена до порядку денного 49-ї сесії генеральної Асамблеї (ГА) ООН Конвенція про захист миротворчого персоналу ООН (з наступним її схваленням). Президент Л. Д. Кучма вніс ряд важливих пропозицій на 50-ій сесії ГА. Україна входить до складу так званої "Групи друзів швидкого реагування" та активно розробляє концепцію побудови Сил швидкого реагування ООН, з 1994 р. входить до Системи Резервних Угод. Активною є позиція нашої країни і у відносинах з регіональними організаціями. З 1994 р. Україна входить до числа країн-партнерів програми НАТО "Партнерство заради миру" (ПЗМ) та бере активну участь в реалізації цієї програми. У 1995 р. було створено спільний українсько-польський миротворчий батальйон, а в 1997 р. розпочато розробку угод з Грузією та Республікою Азербайджан про створення аналогічного формування. Україна активно підтримує ОБСЄ у миротворчих зусиллях. Українські миротворці активно допомагали в проведених виборів до органів влади в БіГ (1996 р.), у Східній Славонії (1997 р.) на території колишньої Югославії.

У 1996 р. географія ОПМ з участю українських миротворців розширилася. Україна брала участь в семи ОПМ (з 16, що проводилися ООН на той час), а також в багатонаціональних силах IFOR в БіГ. З іншого боку, Україна не визнає за СНД статусу міжнародної організації, яка має право проведення

миротворчих операцій згідно з розділом VIII Статуту ООН, і відмовляється брати участь в яких-небудь ОПМ на території колишнього СРСР крім мандату РБ ООН та ОБСЄ.

Незважаючи на спроби втягнути Україну до певних "політичних ігор" в колишній Югославії в ході "з'ясування позицій великих держав", що ледве, до речі, не закінчилися новим розподілом Європи та новою фазою "холодної війни", вона зберегла свій основний "козир" — політичну незаангажованість, нейтральність до всіх сторін конфліктів. Це, безумовно, зміцнило її політичний авторитет та створило імідж миролюбної, передбачуваної та доброзичливої держави. Крім цього, участь в ОПМ та ПІМ дає істотну користь для становлення й розвитку української армії та дипломатії.

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок про те, що процес реформування механізму миротворчих дій повинен ґрунтуватися на розробці концепції нових моделей систем глобальної безпеки та створення розгалуженої багатозв'язкової системи глобальних, регіональних та субрегіональних організацій, що мають право проводити ОПМ згідно з розділом VIII Статуту ООН. Одним з дієвих методів підвищення ефективності операцій з підтримки миру й безпеки є створення системи сил швидкого реагування ООН та залучення військових механізмів існуючих регіональних організацій. Україна активно бере участь в процесі реформування механізму миротворчості та завдає помітного впливу на його хід.

Література:

1. *SIPRI Yearbook — 1996/ Ed. by Adam D. Rotfeld. — Oxford Univ. Press, 1996.*
2. *SIPRI Yearbook — 1997/ Ed. by Adam D. Rotfeld. — Oxford Univ. Press, 1997.*
3. *Trever Findlay. Armed conflict prevention, management and resolution // SIRPI Yearbook. — 1997. — P. 31-82.*
4. *UN Rapid Reaction Capabilities: Requirements and Prospects / Ed. by David Cox and Albert Legault. — The Canadian Peacekeeping Press, 1995. — P. 202.*

що політична культура того чи іншого суспільства є складова частина загальнонаціональної культури. Основоположні риси національної культури чинять поважний вплив на формування всіх елементів політичної культури. Подібно тому, як культура соціума визначає і пропонує ті чи інші форми та правила поведінки людини в різних сферах життя, життєвих ситуаціях, так і політична культура визначає і пропонує норми та правила поведінки в політичній сфері. Вона наділяє окрему людину чи колектив керівними принципами політичної поведінки, структурою цінностей, ідеалів, норм, які забезпечують єдність та взаємодію інститутів та організацій, надаючи цілісність та інтегрованність політичній сфері конкретного суспільства, подібно тому, як загальнонаціональна культура надає цілісність та інтегрованність суспільному життю в цілому

Якщо виходити з погляду на культуру як на якусь структуру певної сукупності значень, з допомогою яких люди формують свій досвід, а на політику дивитись як на одну з громадських сфер, в якій розкриваються ці значення, то можливо відокремити основні складові елементи політичної культури, пов'язані з загальнонаціональною культурою, соціокультурними, національно-історичними, регіональними, національно-психологічними традиціями, звичаями, стереотипами, міфами, установками і т.д. Виходячи з цього російський вчений К.С.Гаджієв відокремлює такі складові елементи політичної культури, як "...сформовані за багато десятиліть і поколінь політичні традиції, діючі норми політичної практики, ідеї, концепції та переконання про взаємовідносини між різними суспільно-політичними інституціями і т.д." [3]. До її складу він також відносить певні орієнтації та установки людей у відношенні до існуючої політичної системи в цілому, її складових інституцій та найбільш важливих правил політичної гри, принципів взаємовідносин окремої людини, суспільства та держави. Ці компоненти, що обумовлюються соціально-економічними, національно-культурними,

історичними та іншими довгостроковими факторами, характеризуються відносною стійкістю, живучістю та сталістю, повільно піддаються змінам в процесі глибоких зрушень в суспільному бутті.

На протязі розвитку різних держав та народів напрацьовано багато типів політичної культури, які виражають перевагу у зразках політичної поведінки громадян певних цінностей та стандартів, форм взаємовідносень з владою, а також інших елементів, які склалися під впливом географічних, духовних, економічних та інших факторів. В основі типології політичних культур можуть лежати достатньо приземлені фактори, які відображають, наприклад, специфіку різноманітних політичних систем (Х.Екстайн), країн та регіонів (Г. Алмонд, С.Верба), типів орієнтації громадян в політичній грі (індивідуальних чи традиційних — Д.Елазар), відкритість чи закритість політичних цінностей по відношенню до інших культурних контактів (Р.Шварценберг), внутрішню цілісність культурних компонентів (Д.Каванах), ідеологічні відмінності (Е.Вятр) та інші [4].

Особливу популярність в політології отримала типологія політичної культури, яка в свій час була запропонована Г.Алмондом та С.Вербою. Вони розглядають політичні культури як комбінації трьох логічних або "ідеальних" (за М.Вебером) типів. Перший тип — це так звана прихідська (інший переклад "провінційна") політична культура. Для неї характерно те, що політичні ролі та функції тут ще не відділились від економічних та релігійних ролей та функцій, люди не мають ніякого уявлення про свою політичну систему і нічого від неї не очікують. Другий тип — це культура підданих. Вона виникає при наявності диференційованих політичних функцій, ролей та інститутів і характеризується пасивним відношенням громадян до своєї політичної системи. Вони очікують вказівок зверху, а самі залишаються пасивними та байдужими. Третій тип — це так звана "партиципаційна" політична культура, тобто куль-

тура активної участі громадян у політичних процесах. Для неї характерно не лише добре знання громадянами своєї політичної системи в цілому та подробицях, орієнтування в політичних процесах, а й бажання самим мати вплив на політику [5]. Водночас автори цієї класифікації підкреслюють, що такі чисті типи політичної культури рідко існують. В більшості країн політичні культури носять змішаний характер. - Наприклад, "громадянська культура", яка забезпечує належне функціонування демократичної системи, є змішаною політичною культурою. В основному — це активна політична культура з лояльними установками громадян по відношенню до влади, що успадкували цю повагу ще в період "культури підданих" монархам чи диктаторам.

В даний час Україна переживає період зміни політико-культурної парадигми. На протязі більш як семидесяти років в країні панувала політична культура тоталітарного типу ("культура підданих" за типологією Г.Алмонда та С.Верби). Для неї були характерні такі риси:

- висока ступінь заідеологізованості політичного життя;
- орієнтація громадян на партію-державу як найвищий авторитет і фактично повна атрофія їхніх здібностей до політичної самоорганізації та самостійного прийняття політичних рішень;
- конформізм;
- нетерплячість по відношенню до інодумців та інакодій;
- двомислення та розрив між словом та ділом;
- відсутність в країні політичної опозиції;
- орієнтація переважно на насильницькі методи вирішення соціально-політичних конфліктів;
- авторитарні методи прийняття політичних рішень;
- бюрократично-централістський принцип організації та здійснення політичної влади;
- пріоритет політичної доцільності перед законом;
- культ вождя [6].

Наряду з цими рисами, що були при-

таманні всім громадянам колишнього Радянського Союзу, політична культура українців мала низку своїх особливостей, які склали важливий вплив на її стан. По-перше, це довга, багатовікова бездержавність, тобто відсутність можливості здобути досвід влади, бути активними учасниками політичного процесу і почувати себе вільним господарем на своїй землі. Це призвело до того, що значна частина її громадян втратила відчуття ідентичності себе з усією нацією-державою. По-друге, це розчленування української території та включення поодиноких її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу. По-третє, це кількакратна денационалізація провідної верстви України, що призвело до її відчуження від основної маси населення, втрати її впливу на формування його культури.

Формування нової політичної культури в Україні неможливо без викорінення у громадян політичної культури тоталітарного типу, з одної сторони, та прищеплення їм національної самосвідомості, з другої сторони. Як свідчить досвід інших держав, що зіткнулись з цими проблемами раніше, це довгий, суперечливий та болісний процес. Формуючись нерівномірно в просторовому та часовому відношеннях нова українська політична культура буде створюватись, певно, за рахунок чотирьох головних джерел. По-перше, шляхом запозичення зарубіжного досвіду — головним чином західно-європейського та американського (канадського). Цей процес уже йде — хаотично та безсистемно. Але час буде вносити в нього свої корективи, відбираючи те, що дійсно підходить для України. Очевидно, не все з того, що сьогодні здається привабливим та корисним, прищепиться на нашому ґрунті. Але якщо Україна дійсно збирається будувати демократичне суспільство та правову державу, то їй не обійтись без нової політичної культури. А формування такої культури, якою б самобутньою вона не була, не можливо

без творчого освоєння демократичних цінностей, які уже напрацьовані людством: відкритості в політиці; поваги особистості; поважного ставлення до закону; плюралізму думок; політичної та релігійної терпимості; пріоритету ненасильницьких методів вирішення політичних проблем та інших.

Друге джерело формування нової політичної культури — радянська спадщина. Не будемо забувати, що радянське — це не обов'язково більшовицьке, тоталітарне. В ній найшли втілення і деякі архітипні риси української культури. І ці риси будуть проростати в новій політичній культурі. Ще одне джерело — відродження надбань дореволюційної української культури, зокрема, земського самоврядування, суду присяжних і інше. Але головним джерелом нової української політичної культури буде, як і в усіх країнах, власна політична практика.

Література:

1. Кейзеров Н.М. *Методологические аспекты критики буржуазных концепций политической культуры.* // *Вопросы философии.* — 1982. — №1. — С. 98-99.
2. Пугачев В.П., Соловьев А.И. *Введение в политологию. Издание третье.* — М., *Аспект Пресс.* — 1998. — С.311.
3. Гаджиев К.С. *Политическая культура: концептуальный аспект.* // *Политические исследования.* — 1991. — №6. — С. 71-72.
4. Див.: Пугачев В.П., Соловьев А.И. *Вказана праця,* — С. 317.
5. Алмонд Г., Верба С. *Гражданская культура и стабильность демократии.* // *Политические исследования.* — 1992. — №4. — с.
6. Див.: Баталов Э. *Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы).* // *Общественные науки и современность.* — 1994. — №6; 1995. — №3.

О. О. Долженков

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ В ПОЛІТИЧНИХ СТУДІЯХ

В тих сферах науки, де експеримент не може бути застосований, порівняння є синонімом не лише наукового підходу, який має на меті виявити всі схожості та відмінності між двома або більше ситуаціями; воно є також єдиним засобом отримання інформації, достатньої для забезпечення більшої адекватності наукового підходу. В даному випадку порівняння служить і засобом змалювання, і способом висловлення думки. До речі, і експеримент має за модель серію порівнянь отриманих результатів між собою та з тими, які очікувались, так що можна вести мову про порівняння як універсальний метод пізнання.

В найбільш загальному та абстрактному вигляді порівняння — це "процес відображення в людській свідомості реальних відносин тотожності та різності, що існують між предметами та явищами оточуючого світу" [1].

В основі порівняльного методу лежить процес індукції. Уже в Давній Греції використовувались індуктивні принципи компаративного підходу при дослідженні політичних феноменів. Так, Арістотель, описуючи загальні та специфічні риси відомих йому держав, спирається на синхронний та діахронний методи і аналізує фактичний матеріал створеної за його безпосередньої участі серії з 158 історичних доробок.

Пізніше компаративний (порівняльно-історичний) аналіз використовують для порівняння політичних режимів Англії та Франції у XV столітті англієць Дж. Фортеск'ю, а в XVII сторіччі француз Ш. — Л. Монтеск'є, відмічаючи при цьому певні архаїчні риси французької королівської влади. Найбільш емпірично орієнтованим дослідником того часу можна назвати Н. Макьявеллі, який блискуче поєднав традиційне моралізаторство та філософську дедукцію при побудові моделі держави, складеної на основі спостережень та історико-по-

рівняльного аналізу матеріалів з політичного розвитку Італії [2]. Фактом є те, що компаративістський підхід (або зачатки його) в принципі можна зустріти (в явному або завуальованому вигляді) в більшості історико-філософських досліджень мислителів минулого — наприклад, у філософії епохи Хань, у систематизаторів давньоіндійської філософії, в "Топіках" Арістотеля і т.д. [3].

Якісний порівняльний аналіз виходить на перший план в XIX ст., коли з'являються роботи А. де Токвіля, Дж. Мілля, К.Маркса і Ф.Енгельса, в яких проводяться паралелі і порівняння між основними європейськими державами, а також формами правління в Європі та Америці. Основним методом академічної політичної науки, що виникла в США у другій половині XIX ст., стає порівняльно-історичний та правовий аналіз політичних інститутів (Г.Адамс, Д.Берджес), так само як в Європі (О. Гірке, М.Ковалевський). Класики сучасної політології М.Вебер та М.Острогорський, Г.Моска та В.Парето спираються на збір політичних даних за допомогою в основному історико-порівняльних методів. По способу обґрунтування методологічних положень роботи класиків носять вже скоріше емпіричний характер, оскільки їх теоретичні висновки побудовані на інтерпретації фактичного матеріалу, хоча при цьому і не проводилось спеціальних досліджень по збиранню нових, раніше невідомих фактів. В цілому, порівняльно-історичний метод як певний самостійний спосіб наукового дослідження сформувався у XIX ст.[4]. З його допомогою виділяється загальне та особливе в історичних явищах, досягається пізнання різних історичних ступенів розвитку одного й того ж явища, або двох різних співіснуючих явищ [5].

М.Вебер багато зробив для того, щоб

порівняльні дослідження набули наукової обґрунтованості, що дозволило йому в своїх дослідженнях уникати проведення формальних аналогій. В середині ХХ ст. найбільш помітний інтерес до порівняльних досліджень проявився в соціальній антропології та історичній соціології. А. Радкліфф-Браун як рівнозначні застосовував терміни "соціальна антропологія" та "порівняльна соціологія" [6]. На базі порівняльної культурології уже в 1940-і роки виділяється філософська компаративістика, яка вже давно визрівала в надрах порівняльних культурологічних та історичних досліджень [7].

Методологічний інструментарій порівняльного аналізу феноменів політики спирається на принципи подібності і відмінності, дедуктивні теоретичні моделі політичних інститутів та індуктивні методи їх верифікації з допомогою діахронно-історичного та синхронно-функціональних способів збору даних. Далеко не завжди база даних таких досліджень характеризується детальною повнотою. Наприклад, С. Верба досліджував політичну еліту розвинених демократій на матеріалах усього трьох країн -- США, Швеції та Японії.

Одночасно уже з початку 1960-х років з появою ЕОМ здійснені спроби практично тотального аналізу всієї сукупності порівнюваних об'єктів на основі математичної обробки статистичної та іншої достовірної інформації. Почалась робота по трьом великим проектам компаративного аналізу держав та соціально-політичних систем в світі: "Порівняльний аналіз держав", "Измеримость наций", "Йельська програма збору політичних даних". В основу розробки системи індикаторів для виміру кількісних величин лягли якісні підходи. Так, в йельському проекті всі 75 вимірюваних параметрів внутрішньої та зовнішньої поведінки 133 держав, їх інститутів та спільнот періоду кінця 1950-х — початку 1960-х років були відібрані на основі якісних моделей, структур та концептів Р. Даля, Г. Ласуелла, К. Дойча, Д. Лапаломбари та ін. [8].

При вивченні однієї країни наші ре-

зультати будуть завжди культурно обумовлені. Кожна країна має свої унікальні властивості, які можуть вплинути на результат дослідження.

Зосередження уваги повністю на одній країні обмежує нас також в наступному відношенні: воно заважає нам аналізувати явища системного рівня. Іншими словами, існують такі перемінні величини (у т.ч. тип політичної системи), які характеризують країну в цілому і піддаються вивченню лише при порівнянні між собою двох та більше країн. Всякий раз, коли ми торкаємось властивостей системного рівня, ми опиняємось перед необхідністю провести порівняльний аналіз на матеріалах двох або більше держав [9].

Порівняльний аналіз може бути також цінним і в умовах розгляду політичних реформ чи їх проектів. Вивчення досвіду інших країн допомагає краще зрозуміти їх переваги та недоліки.

Кожен дослідник, у т.ч. і дослідник-компаративіст, є представником певної культури, і саме ця обставина може обмежити його здатність до розуміння явищ. Західні політологи, наприклад, занадто пізно усвідомили, що вони застосовували власні мірила в якості універсальних. На протязі довгого часу практика класичних порівнянь, безумовно, включала в себе ідею прогресу, в основі якої була тенденція розглядати кожную політичну систему відповідно до того місця, яке їй було відведено на уявній шкалі, що невблаганно направляла до "розвитку", "демократії" і навіть вестернізації [10]. При проведенні дослідження є цілком природною небезпека потрапити в пастку етноцентризму, але в той же час порівняння і є найкращим засобом проти цієї небезпеки. Сприйняття існуючих розбіжностей неухильно підводить дослідника до усвідомлення відносності знання і, отже, допомагає позбутись культурних напласувань. Тільки в порівнянні з іншими культурами можна усвідомити небезпеку культурної ізоляції.

Сьогодні широко визнана ідея, що існують альтернативні шляхи створення альтернативних моделей модерні-

зачії. Недоцільно пробувати встановити загальну послідовність універсальних стадій економічного та політичного розвитку [11].

Аналітик-компаративіст стикається з додатковими труднощами: відносно обмежене число конкретних прикладів, якими він може оперувати. В світі існує понад 170 незалежних держав, але ми не можемо розраховувати на їх вичерпне компаративне дослідження. В більшості випадків шлях вирішення проблеми — збільшити число конкретних випадків, ситуацій, що відносяться до досліджуваного предмета. Ряд пропозицій з цього приводу вніс А.Ліпгарт [12].

Перший підхід складається у збільшенні числа досліджуваних ситуацій за рахунок історичних прикладів. Такий підхід має і серйозні недоліки: а) фрагментарний характер всякої історичної інформації; б) перекручення, що внесені істориками, а також фундаментальні розбіжності між однаково трактованими явищами. Ще один підхід — ідентифікація областей дослідження в кожній з країн. Доцільно порівнювати аграрні регіони з аграрними і т.д. Третя стратегія зводиться до вироблення робочих понять, достатньо гнучких, щоб охопити спектр подібних ситуацій. Але статистичні переваги ми ризикуємо отримати за рахунок зниження чіткості використовуваних понять.

І, нарешті, найбільш близька автору стратегія відома під назвою "area study" — регіональні дослідження і полягає в застосуванні методів порівняння лише щодо тих країн, де існуючі аналогії закріплені історичним минулим та/або географічним положенням.

Значною проблемою для компаративіста є і проблема функціональної еквівалентності. Ця категорія походить безпосередньо від поняття "функція". Уявлення про те, що політична система обов'язково виконує деякі основні завдання (серед її універсальних та фундаментальних функцій особливо значимими є формулювання та агрегування інтересів), дозволило функціоналістам діяти дуже важливого висновку: по-перше,

різні суспільні структури можуть виконувати одну й ту саму функцію; по-друге, одна й та сама структура може мати декілька різних функцій [13].

Виявлення функціональних еквівалентностей здійснюється шляхом аналітичного поділу ролей та функцій. Один і той же вид діяльності може виконуватись в різних країнах різними органами, в той же час однакові або подібні інститути в різних країнах можуть виконувати різні завдання. Так, в одних місцях функція залучення політичних прихильників може належати клану, тоді як в інших цю функцію виконує добре організована партія, хоча нерідко те, що називають "партією", є лише номінальним еквівалентом того, що партія являє собою деінде. Для компаративіста функціональний аналіз починається з виявлення еквівалентностей, що є складовою частиною теорії функціоналізму і системного аналізу.

Коли виділені з політичної системи її частини функціонують в абсолютно різних контекстах, є небезпека, що вони виявляться подібними лише за назвою. Так, наприклад, порівняння муніципалітетів в Індії та Швеції виявилось би штучним і, в кінцевому рахунку, безсеровим.

Застосування принципу функціональної еквівалентності особливо корисно при розгляді значно розбіжних країн.

Т.зв. "проблема Гальтона" отримала свою назву за ім'ям вченого, що вперше її дослідив. Процес, за якого події у якій-небудь одній країні впливають на життя в іншій країні, називається дифузиею, а перевірка його впливу на результати порівняльного дослідження і складає вищезазвану проблему. Вона полягає в тому, що ми інколи вбачаємо сильний причинний зв'язок там, де в дійсності його не існує, просто країни, обрані для дослідження, або частина їх, перебувають під спільним для них впливом якої-небудь іншої країни. Деяка ступінь дифузії завжди буде існувати в тому, що ми вивчаємо при порівняльному аналізі, особливо щодо подібних країн. Один з методів зниження її впливу — виклю-

чати з аналізу явні ознаки впливу однієї країни на іншу [14].

Нарешті, існує проблема врахування історичного минулого політичних систем. Поділяючи єдине ціле на відносно обмежені сектори, дослідник ризикує залишити поза увагою історичний досвід, що є серйозною небезпекою. Досліджувані факти, інститути та події завжди мають суб'єктивне забарвлення, котре зникає, коли вони вивчаються поза контекстом. Не слід забувати, що суспільство перебуває в постійному русі від минулого до майбутнього, його сучасне — просто фаза між тим, що відбулось, і тим, що відбудеться. В сучасному мають місце відголоски, сліди минулого і потенційні паростки майбутнього [15]. Очевидно, мова мусить йти про синтез методів системного та компаративного аналізу, основних постулатів структурного функціоналізму з елементами культурно-генетичного методу. Найважливіше полягає в тому, щоб при поясненні поточних соціально-політичних подій спиратись в аналізі не лише на процеси, що безпосередньо спостерігаються, але й на всю взятую на максимально доступну глибину історію цих регіонів та країн, виявлення їх культурно-історичної унікальності. Мова йде не про феноменологічну оболонку історії, а про "код культури" [16]. Іншими словами, для нас має значення не вся сукупність подій, ідей та об'єктів, що складають історичний спадок, а лише ті фрагменти історичного надбання, які не просто зберігаються в сучасному, але й тісно переплетені з ним [17].

Цей код, або ядро культури характеризується способом і сутністю стосунків людини і суспільства і є свого роду сталою формою свідомості, що відноситься до сфери соціальної онтології. Завдяки цій сталості код (ядро) культури є подібним до біологічного генотипу [18]. Якщо суспільство відтворює себе переважно через самостійну, самоцілісну життєдіяльність своїх індивідів, якщо такий спосіб відтворення є життєвим принципом суспільства, то ми маємо один тип культури. Якщо суспільство відтворює себе переважно че-

рез підкорення життєдіяльності індивідів державі, якщо таким є життєвий принцип суспільства, то перед нами протилежний першому тип культури. А між ними розташований цілий спектр проміжних, перехідних типів.

Поділ системи на сегменти є нормальною практикою компаративістського підходу. Стикаючись із складністю та багатоманітністю політичної системи, дослідник-компаративіст, якщо тільки він не є чистим теоретиком, опиняється перед необхідністю поділу цілого на частини та вибору того явища, яке стане об'єктом його порівняльного аналізу.

Різниця між сегментацією та глобальним підходом має рівневий характер. Між секторальним дослідженням та глобальним підходом, який переходить у абстрактну теорію, існує ряд проміжних рівнів, які являють собою поступовий перехід від часткового до загального.

"Порівнювані інститути" (compared institutions) довгий час були основним предметом порівняльних досліджень, особливо в таких країнах, як Франція і Німеччина. Але об'єктом таких "секторальних" досліджень скоро стали області, які значно складніше ідентифікувати, ніж парламенти та уряди. Як тільки політична наука вийшла за межі своїх первісних та виключних інтересів — офіційних інститутів, вона почала вивчення нових сфер та сегментів суспільства. Компаративісти проводили свої дослідження по різних напрямкам, вивчаючи як політичні структури, так і процеси, як результати, так і акторів політичної взаємодії. Групи тиску, партії, профспілки, бюрократичний апарат та армії привернули увагу багатьох вчених і стали об'єктами багатьох порівняльних досліджень. На більш високому рівні концептуалізації стало проводитись вивчення угруповань, які з великими складнощами можуть бути ідентифіковані — таких як "опозиції". Р. Даль поклав початок таким порівняльним дослідженням [19]. Важливою областю досліджень є для компаративістів політичні процеси. Почали глибоко вивчатись процеси формування громадської думки,

соціалізації, комунікації, прийняття рішень, їх виконання, легітимізації і т.д.

Щодо кількості країн, які беруться для дослідження, то бінарний аналіз є найширше уживаним. Хоча такий метод порівняння є найпростішим, він не обов'язково найбільш легким. Можна виділити два різновиди бінарного порівняння: опосередковане і пряме [20].

Опосередкованим бінарне порівняння буває в тому сенсі, що всякий інший предмет порівняння постійно розглядається в залежності від власного бачення дослідника. Така опосередкована система оцінки на основі суб'єктивних критеріїв може подати досліджуваній об'єкт в особливому ракурсі. Сама діалектика процесу такого порівняння сприяє тому, що погляд зі сторони укріплює наше розуміння власного суспільства. Наприклад, більш глибоким дослідженням Р.Дарендорфом німецького суспільства сприяло те, що було ним запозичено під час перебування в Англії.

Прямий бінарний аналіз відповідає іншому рівню систематизації. Часто він ґрунтується на історичному методі, оскільки дає можливість легше показати, в чому полягає своєрідність кожної держави. Бінарний аналіз дозволяє провести глибоке та детальне співставлення досліджуваних об'єктів, що майже неможливо, коли аналіз охоплює занадто велику кількість випадків. При бінарному аналізі не залишається поза увагою ні спільне, ні особливе. Бінарне порівняння використовується не лише для того, щоб методом протиставлення підвищити рівень наших знань про різні системи. В багатьох випадках цей метод може також сприяти нашому розумінню спільних явищ. В таких випадках обидві досліджувані країни можуть розглядатись як різні ілюстрації широкого, всезагального теоретичного осмислення.

Метод бінарного порівняння застосовується щодо країн, які мають подібні контекстуальні особливості, навіть якщо мета аналізу полягає в тому, щоб виявити різницю, яка існує між ними в якійсь (якихось) специфічних областях.

Існують розбіжності між методами порівняння відносно подібних та віднос-

но несхожих країн. Порівняння відносно подібних країн передбачає нейтралізацію окремих розбіжностей між ними з тим, щоб дати можливість краще проаналізувати інші. Така стратегія складає основу компаративістського методу.

При дослідженні політичних систем, аналогії шукають в їх соціокультурному контексті (дослідження англосаксонських чи в нашому випадку — східнослов'янських країн), або ж в їх структурах (скажімо, однопартійні системи).

Подібність не обов'язково обумовлена географічною близькістю країн. Тим не менше, в пошуках аналогій природнішим було б обмеження сфери аналізу певним географічним регіоном, де однорідність середовища зумовлена рядом факторів: історією, культурою, рівнем розвитку, тобто всіма тими параметрами, які можуть бути використані в якості елементів контролю.

Такий регіональний підхід має свої переваги і недоліки. Серед переваг, така стратегія дозволяє найбільш природнім способом тримати під контролем ті параметри, які дослідник хотів би бачити сталими, з тим щоб мати можливість краще проаналізувати параметри, які являють для нього особливий інтерес. Таким чином, area study зазвичай забезпечує глибоке проникнення в сутність предмету вивчення. Дуже часто відносна подібність ситуації дозволяє визначити маргінальні розбіжності та їх причини. Зосереджуючи свою увагу на відносно однорідній області дослідження, компаративіст збільшує можливість проведення глибокого аналізу. Нарешті, обмежуючи дослідження певним числом країн, дослідник отримує можливість конкретизувати предмет дослідження. Багато питань набувають свого справжнього значення лише в суворо визначеній, обмеженій сфері дослідження.

Серед недоліків можна назвати те, що важче контролювати фактори, які можуть викривити результати [21].

Таким чином, при застосуванні компаративного аналізу для дослідження політичних феноменів мусять бути враховані вищезазначені теоретичні аспек-

ти. Найпродуктивнішим різновидом компаративного аналізу автор вважає бінарний аналіз країн, що подібні між собою за історією, географічним розташуванням, рівнем розвитку і т.д.

Щодо України, таким ідеальним об'єктом для бінарного аналізу автор вважає Білорусь.

Література:

1. Бартон В.И. Сравнение как средство познания. — Мн.:Изд-во БГУ, 1978. — С.11;
2. Дегтярёв А.А. Основы политической теории. — М., 1998. — С.28;
3. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. — СПб., 1997. — С.12-13;
4. Мелконян Э.Л. Проблемы сравнительного метода в историческом знании /Отв.ред. Э.С.Маркарян. — Ер.:Изд-во АН АрмССР, 1981. — С.42;
5. История современной зарубежной философии... — С.9;
6. Мелконян Э.Л. Вказ. праця. — С.46;
7. История современной зарубежной философии... — С.17;

8. Дегтярёв А.А. Вказ. Праця. — С.36;
9. Джарол Б.Мангейм, Ричард К.Рич. Политология. Методы исследования / Пер. с англ. — М.:Изд-во "Весь мир", 1997. — С.331;
10. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. — М.:Соц.-полит.журн., 1994. — С.20;
11. Там же. — С.23;
12. Там же. — С.31;
13. Там же. — С.56;
14. Джарол Б.Мангейм, Ричард К.Рич. Вказ. праця. — С.346;
15. Штомпка П. Социология социальных изменений /Пер. с англ. — М.:Аспект пресс, 1996. — С.86;
16. Кантор К.М. История против прогресса (опыт культурно-исторической генетики). — М.:Наука, 1992. — С.10;
17. Штомпка П. Вказ. праця. — С.90;
18. Кантор К.М. Вказ. праця. — С.11;
19. Доган М., Пеласси Д. Вказ. праця. — С.161;
20. Там же. — С.177;
21. Джарол Б.Мангейм, Ричард К.Рич. Вказ. праця. — С.344.

умов для зайнятості жінок, підвищенням відповідальності батьків за умови життя своїх дітей, майже не аналізуються і залишаються поза увагою з боку місцевих органів влади.

Більше всього торкнулися жінок проблеми бідності, невлаштованості домашнього побуту. Продовжують простояти підприємства легкої промисловості, слабкі надії на виробництво дешевої побутової техніки та продуктів харчування.

Особливе занепокоєння викликає таке явище, як безробіття серед жінок, яке складає 73,5%, темпи вивільнення жінок збільшилися на 6%, ринок праці формується переважно за рахунок жінок (60%). Станом на 1 листопада на обліку знаходиться 4,5 тис. безробітних жінок, що на 20% більше, ніж у відповідному періоді минулого року.

З метою поліпшення становища жінок у сфері виробництва в області прийнята "Програма вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996 — 1998 роки", але на жаль, з причин нестабільної роботи виробництва немає позитивних зрушень по зменшенню кількості жінок, які працюють у шкідливих та важких умовах праці, що призводить до зростання серед жінок рівня захворювань і нещасних випадків (в 1996 році 370 випадків).

Вкрай неохоче приймає жінок до своїх лав сфера підприємства та бізнесу. Дуже мало їх серед власників будь-яких підприємств, навіть у сферах малого бізнесу з 220 тис. підприємств тільки 200 очолюють жінки.

З достатньою певністю можна стверджувати, що бізнес в нас — "чоловічий". Жінки в ньому перебувають переважно на вторинних ролях.

Ще одним з проявів нерівноправності у сфері праці є слабка, недостатня залучення жінок з високим рівнем освіти і якостями лідера до керівної діяльності. Загальна структура зайнятості жінок має форму піраміди: чим вище соціальний статус посади, тим менше жінок таку посаду займають.

Низька самооцінка жінок у поєднанні з недостатньою демократичністю мис-

лення значної частини чоловіків перешкоджає інтеграції жінок у структури, які відповідають за прийняття економічних та соціальних рішень, послаблює їхні позиції в суспільстві. Наше суспільство живе за законами та рішеннями, які пишуться і приймаються чоловіками. Доля держави не може бути представлена тільки однією частиною (чоловіками).

Становище жінок в соціально-економічній сфері нерозривно пов'язане із становищем сім'ї — невід'ємного осередку нашого суспільства. Серед найбільш вразливих категорій сімей, які проживають в області, це багатодітні та сім'ї, в яких виховуються діти-інваліди. При тому, що розмір державної допомоги, встановлений Законом "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", не забезпечує прожитковий мінімум, не зменшується заборгованість по її виплатах. Станом на 5 березня заборгованість склала 7,1 млн.грн. Брак грошей змушує жінок збільшувати витрати часу на пошук дешевше продуктів та товарів для дітей, тим самим не залишається часу на їх виховання. Отже бачимо, проблем багато і вони надзвичайно болючі і складні. Однак, чи може одна ланка в системі державного управління змінити підхід і реалії здійснення державної політики стосовно жінок, сім'ї, дітей. Я вважаю, що надзвичайно важливим є включення широких верств жіноцтва, жіночих організацій та об'єднань у реалізацію жіночої політики. Сучасний жіночий рух на Одещині характеризується різноманітністю, різноплановістю, появою нових жіночих організацій. Виникли такі нові об'єднання: Асоціація багатодітних матерів, Асоціація матерів дітей-інвалідів, політичні партії "Жінки України" і партії жіночих ініціатив.

Слід зазначити великий потенціал більшості жіночих організацій і об'єднань. Їх цілі в реалізації інтересів жінок, сім'ї, дітей співпадають. Тому ми, представники державних органів зацікавлені у співпраці з тими з них, діяльність яких ґрунтується на конструктивних організаційних засадах та загальнолюдських цінностях.

Серед учасників нашого форуму багато представників різноманітних організацій та об'єднань, і це закономерно. Адже плідна робота громадських

об'єднань та зацікавлена співпраця нашого управління з жіночими організаціями є складовими успіху в реалізації жіночої політики в регіоні.

Сьогодні на Одещині діє 6 обласних та понад 60 міських і районних жіночих громадських організацій. Останнім часом вони все активніше намагаються впливати на вирішення проблем, які є на містах. І в цьому їм треба допомагати. Нас не може не радувати той факт, що значна кількість жіночих організацій вбачають своїм першочерговим завданням вирішення соціальних проблем дітей, сім'ї, жінки, їх захист і ми готові завжди їх підтримувати. До таких організацій можна віднести: Асоціацію жіночих організацій області (Цуницька О.В.), організацію рідних дітей-інвалідів "Білий ангел" (Турченко Т.Г.), центр творчого індивідуального розвитку дітей-інвалідів (Зіборова Л.О.), фонд допомоги багатодітним та малозабезпеченим сім'ям м.Ізмаїл (Моїсеєнко С.П.), рада багатодітних сімей м.Одеси (Катишева), обласний комітет солдатських матерів (Ірмашова Л.О.), осередок всеукраїнської організації "Жіноча громада" Татарбунарського району, організація "Мати і дитина", центр жіночих досліджень і багато інших.

Для подальшого становлення жіночого руху ми виступаємо за розробку більш чіткої системи підтримки та правового захисту жіночих громадських об'єднань, за ширше залучення їх до розробки та реалізації державної політики стосовно дітей, жінок. Сьогодні, коли йде передвиборча компанія надзвичайно важливе консолідування жіночого руху. Важливу роль в подоланні негативних стереотипів щодо ролі жінки в суспільстві та встановленні реального рівноправства мають відігравати засоби масової інформації.

З метою висвітлення соціально-економічного та політичного становища жінок в області, їх суспільних та сімейних турбот, запроваджені спеціальні постійні щотижневі телерадіопередачі "Вікторія" та "Ірина", тематичні рубрики в газетах "Одеські вісті", "Чорноморські новини" в районних газетах "Миколаївський вісник", "Вісті Кодимщини".

Разом з тим не усі проблеми соці-

альної політики щодо жіноцтва висвітлюються глибоко і принципово. Настала необхідність висвітлення теми жіноцтва в контексті соціального розвитку всього суспільства. Звеличчування ж жінки-берегині реально не є політикою пріоритету жінки в суспільстві. Скоріше навпаки, є політикою дискримінації, оскільки орієнтує жінку в сферу репродуктивної реалізації в рамках сім'ї. Засобам масової інформації слід запровадити тематичні рубрики, випуски, сторінки з роз'яснення законодавства України та норм міжнародного права, які стосуються прав та інтересів жінок та дітей. Створення інформаційного простору де б жіноча тема отримала б пересмислення — це життєва необхідність.

Державна політика щодо жінок повинна бути спрямована на створення оптимальних та рівних можливостей для жінок та чоловіків, для реалізації свого власного потенціалу. Важливо усвідомити, що не можна будувати соціальну політику на основі принципу утримання. Тим більш, що він історично не притаманний українському жіноцтву.

Із сказаного вище можна зробити висновки, що в нашому регіоні завдяки дії громадських жіночих організацій і в першу чергу через Асоціації жіночих організацій визначено зміст політики щодо становища жінок в регіоні, і формування регіональних механізмів її здійснення. Елементами цього механізму є взаємодія жіночих організацій з державними органами.

Література:

1. Основні показники життєвого рівня населення Одеської області (за матеріалами балансових робіт). — Одеса: Одеське обласне упр. статистики, 1998. — 21 с.
2. Доповідь про соціально-економічне становище Одеської області за січень-квітень 1999. — Одеса. — Держкомстат України, 1999. — 172 с.
3. Основні показники економічного і соціального розвитку та ефективності суспільного виробництва районів (міст) області (1985-1997 рр.). — Одеса: Держкомстат України, 1998. — 114 с.
4. Чисельність населення Одеської області на 1 січня 1999 р. — Одеса: Держкомстат України. — 23 с.

А. О. Сіленко

СІМ'Я У ОБ'ЄКТИВІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

На фоні важкої економічної ситуації, що склалася в нашій країні, крім інших негативних чинників, усе більш чітко виявляється криза сім'ї, не тільки як соціального, але і політичного інституту суспільства. Криза полягає в тому, що сім'я втрачає спроможність виконувати свої традиційні функції: організацію сімейного життя, народження і виховання дітей, відтворення населення і робочої сили. Причому, це характерно не тільки для України, але і для всіх постсоціалістичних країн. Аналізуючи соціальну ситуацію в цих країнах, можна зробити висновок про наявність причинно-слідчого зв'язку між матеріальним становищем населення і демографічними показниками народжуваності. Так, наприклад, у Польщі, як відзначає Е. Шестакова, "С кожною новою дитиною ризик виявитися в зоні бідності зростає майже вдвічі". Якщо в цій країні серед бездітних пар під категорію бідних потрапляють 3,4%, то серед сімей з однією дитиною цей показник складає 6%, із двома дітьми — 11,7%, із трьома — 22,9%, із чотирма і більш — 42%. У Угорщині 42% дітей до 6 років і 37% у віці 7-14 років належать до найбільше бідних верств населення [1]. Те ж саме спостерігається й в Україні. Так, наприклад, у 1995-1996 р. бідність і малозабезпеченість була поширеною серед 29,5-44,5% сімей, тобто від третини до половини населення України жило в бідності. Показниками бідності сімей стали такі ознаки: наявність трьох і більш дітей у сім'ї, утриманці, самотні матері з дітьми, батьки яких ухиляються від сплати аліментів та ін. Такі групи населення складали в 1993-1994 р. 10-20% від загальної чисельності населення України [2]. А в 1997 році в ході соціологічного опитування 47,8% респондентів відзначили значне погіршення матеріальних

умов своєї сім'ї. Середньодушевий прибуток сімей, опитаних за місяць у 1997 р., склав у доларовому еквіваленті 33 у.о., що майже в 3 рази вище відповідного показника в 1994 р. Але, з огляду на рівень цін на товари і послуги, зазначений прибуток матеріальні умови української сім'ї не поліпшив, про що свідчать такі дані. Так, якщо в 1994р. хоча б один похід по магазинах у тиждень (без урахування покупки продуктів) здійснили 22,9% опитаних, то в 1997 р. — 16% [3].

Важке матеріальне становище, у якому виявилася більшість населення України, не могло не позначитися на зниженні народжуваності і збільшенні смертності. Так, із 1991 р. фіксується негативний показник природного приросту населення України, досягнувши в січні-червні 1998 р. мінус 6,5чол. у розрахунку на 1000 жителів [4].

Крім цього спостерігається значне скорочення працездатного населення. Якщо на початку 1992 р. питома вага дітей і підлітків молодше працездатного віку складала у загальній чисельності жителів 22,6%, а осіб у віці старше працездатного — 21,7%, то на початку 1998 р. ці цифри були відповідно вже 20,7 і 23,2% [5].

Крім матеріального фактора, погіршенню демографічної ситуації в Україні сприяють і проблеми медичної властивості. Так, по наявним даним, біля 20% подружніх пар не можуть мати дітей через жіночу і чоловічу безплідність. З метою допомоги таким сім'ям з ініціативи Міністерства охорони здоров'я України в Києві створений інститут генетики репродукції, що став філією Чикагського інституту репродуктивної генетики [6]. Ідея, на перший погляд, дуже цінна, якби не одне але... Як-от, досить висока вартість подібних медичних послуг, що доступні сьогодні тільки багатим бездітним сім'ям. Та-

ким чином, з одного боку, держава виражає обгрунтовану стурбованість із приводу грядущого старіння населення з усіма витікаючими з цього політичними, соціальними й економічними наслідками, з іншого боку — створює умови, при яких сім'ї з низькими прибутками і наявними медичними проблемами, приречені на бездітність.

На мою думку, якщо держава зацікавлена в підвищенні народжуваності, то на даному етапі вона повинна взяти на себе фінансування лікування малозабезпечених громадян.

Таким чином, можна зробити висновок, що назріла необхідність розробки нової концепції соціального захисту сім'ї. Як відзначає Н.Римашевська, підтримка сім'ї тим більше важлива, що вона "стає каталізатором формування середнього класу, без котрого неможливо не тільки затвердження нормальних ринкових відносин, але і досягнення необхідної економічної ефективності реформ [7].

Необхідно враховувати і політичний аспект підтримки сім'ї. По-перше, самі дорослі батьки є виборцями. Отже, увага або неухважність до їхніх проблем з боку влади обов'язково відбивається на їхніх політичних установах. По-друге, сім'я є найважливішим агентом політичної соціалізації. Як відзначають дослідники, існує пряма залежність між політичною поведінкою батьків і дітей. Так, за даними досліджень, проведених у США, електоральна поведінка дітей виявляється сильно пов'язаною електоральними перевагами батьків. Якщо, наприклад, батьки на виборах голосують за представників республіканської партії, то велика можливість того, що їхні діти також будуть голосувати за цю ж партію [8]. Звідси, можна зробити і ще один висновок — про зв'язок між демографічною політикою держави і досягненням легітимності влади.

У економічно розвинених країнах уже накопичений певний досвід підтримки сім'ї. Основна цінність цього досвіду, на мій погляд, складається в тому, що він спирається не на принцип

швидкої допомоги у важких випадках, а носить профілактичний характер.

У країнах Центральної і Східної Європи політика у відношенні сімей розглядається не тільки як боротьба з бідністю, але і як засіб досягнення певної соціальної справедливості і проведення раціональної демографічної політики [9].

Звичайно, оптимальним засобом поліпшення стану соціальної сфери є її активне фінансування, що можливо тільки при відповідному рівні розвитку виробництва. Проте, поки ця економічна задача не вирішена, актуальним стає пошук нових моделей соціального захисту — ефективних і не потребуючих величезних матеріальних витрат. І, у першу чергу, на мій погляд, необхідно створити правову базу, що забезпечує розвиток соціальної сфери. Так, наприклад, нам необхідні закони, що чітко визначають цілі і принципи надання соціального захисту і коло осіб, що мають право на її одержання. Особливо важливе значення має розробка механізмів, що забезпечують виконання наявних законів. Як показує практика, багато які з ухвалених у нашій країні законів, не мають джерела фінансування.

Так, наприклад, Кабінетом Міністрів України ще в 1992 році була прийнята довгострокова програма поліпшення стану жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, а в 1995 р. — Національна програма планування сім'ї. У 1996 р. Указом Президента України була затверджена великомасштабна соціальна програма "Діти України". Дотепер у реалізації цих програм істотних зрушень немає.

Обмежені фінансові можливості є проблемою і у країнах Східної Європи. У зв'язку з цим система соціального захисту стала більш виборчою. Це означає, що, у першу чергу, вона орієнтована на найбільше нужденних, тобто стає адресною. Наприклад, в Угорщині, із середини 1995 р. право на одержання дитячих посібників одержали тільки ті сім'ї, чий прибуток виявився меншим визначеного державою рівня, і які володіють

майном не дорожче 10 млн. форинтів і автомобілем не дорожче 2 млн. форинтів. Як відзначає О.Шестакова, ці міри скоротили чисельність одержувачів посібників на 20% [10]. У Болгарії право на щомісячну соціальну допомогу мають громадяни, чий прибуток нижче мінімального базового прибутку, а також ті, хто в силу різноманітних об'єктивних причин не в змозі задовольнити першочергові життєві потреби. Проте, при подачі заяви з проханням про допомогу заявник зобов'язаний надати відомості про своє майнове положення, у тому числі, про вільну житлову площу. Так, наприклад, якщо сім'я з 1-2 чоловік займає 2-кімнатну квартиру, а відповідно до ухвалених в Болгарії житлових норм, їй покладається 1-кімнатна квартира, це означає, що даній сім'ї в соціальній допомозі може бути відмовлено, тому що в неї є можливість одержання прибутку від здачі вільної площі в найм [11].

Як свідчить досвід багатьох країн, надання адресного характеру соціальній допомозі сприяє введення заявного принципу, тобто, підставою для одержання такої допомоги служить заява того, хто звертається, у якій він повинен зазначити всі відомості про себе, що стосуються здоров'я і працездатності, віку, родинного стану, джерела прибутку і т.д. Проте, із метою запобігання зловживань надана інформація потребує перевірки, що здійснює соціальна служба і тільки після цього приймається рішення про надання або ненадання державної соціальної допомоги заявнику. Як вважають деякі дослідники, така практика веде до роздування штатів соціальних служб і їхньої бюрократизації. І в такому випадку економічна вигода зводиться до нуля.

Проте, сучасний розвиток інформаційних і комунікативних технологій розкриває перед соціальними службами великі можливості по зниженню собівартості наданих послуг, а також для поліпшення якості обслуговування.

Як же визначити ступінь потреби, щоб виділити тих, хто може претендувати на одержання допомоги?

Нова модель задоволення потреб дітей, запропонована авторами Регіональної моніторингової доповіді за результатами дослідження положення в країнах із перехідною економікою, бере за основу поняття континіуму потреб і пропонує диференціювати дітей по чотирьом категоріям: "Низький ризик", "Середній ризик", "Високий ризик", "Відсутність батьківського виховання" [12]. Рівень потреб дитини є сумою факторів ризику, що визначаються особистими обставинами дитини, можливостями сім'ї по задоволенню потреб дитини, наявністю пільг і послуг у підтримку дитини і сім'ї. З метою планування послуг доцільно знайти золоту середину між ризиком і захисними факторами. Якщо потреби дитини великі, а в сім'ї є можливість їх задоволення, підтримка зменшується. Ризик визначається сумою ризиків дитини і батьків. Наприклад, ризик дитини включає невідвідування занять, занедбаність, стан здоров'я і т.д., ризик батьків — несприятливі умови, алкоголізм, наркоманія і т.д., а також враховується соціальний ризик (велика сім'я, злидні, відсутність житла). Оцінка ризику залежить від того як довго зберігається потреба в підтримці. Передбачається також, що можливий перехід дітей з однієї категорії в другу, відповідно до зміни обставин їхнього життя. Дана модель припускає необхідність пошуку справедливого засобу привести у відповідність потреби, що зростають, і ресурси, що скорочуються. У залежності від ступеня ризику можуть бути прийняті такі міри: загальні пільги і послуги для сім'ї і дитини; спеціалізовані послуги підтримки сім'ї; внесімейне виховання (усиновлення, прийомне виховання, виховні установи).

Зрозуміло, що фінансування всіх пільг і послуг для нужденних сімей із дітьми, для держави є важким фінансовим тягарем. Тому доцільно для цих цілей залучати кошти місцевих органів управління, неурядових добровільних організацій, підприємств малого і середнього бізнесу.

Оцінюючи заходи соціальної політики України, орієнтовані на підтримку сім'ї, у цілому, можна констатувати, що у своїй основі вони спираються на систему пільг, розмір яких визначається не потребами сім'ї, а фінансовими можливостями держави. Таким чином, теперішня сімейна політика нічим не відрізняється від колишньої, основним елементом якої були негрошові компенсації на фоні низької заробітної плати (наприклад, пільги при розподілі житла, дефіцитних товарів).

На мій погляд, суть сучасної соціальної політики повинна полягати не в розподілі коштів сьогодні, а в збільшенні прибутковості сімейного бюджету завтра шляхом надання сім'ї з декількома дітьми можливості самій себе утримувати, а для цього, у першу чергу, необхідно створити систему високої трудової мотивації. Виняток повинні складати екстремальні ситуації, у яких без допомоги держави не обійтися.

На думку В.Макарова, сучасне суспільство повинно забезпечити високі життєві стандарти з меншими витратами. Ця ціль, як вважає дослідник, може бути досягнута тільки за умови розвитку трьох найважливіших програм: програми виховання нової людини, суть якої в необхідності формування моральних принципів у людині, уявлень про базову систему цінностей у процесі виховання; програми здоров'я і програми освіти, важливість якої В.Макаров підкреслює особливо [13]. Дійсно, без освіти у суспільства немає майбутнього. Наприклад, у США діє спеціальна державна програма "Меріт", відповідно до якої у всіх школах відбираються найбільш талановиті діти, яким дається можливість одержати освіту в кращих коледжах і університетах країни. Як відзначають американські спеціалісти, мета таких програм не в "виращуванні геніїв", а в забезпеченні кожній талановитій дитині можливості одержання кращої освіти незалежно від майнового положення батьків. Отже, підтримка сім'ї, у першу чергу, вигідна для суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що сім'я грає важливу роль у су-

спільному розвитку. Саме через сім'ю держава може домогтися вирішення найважливіших для нашої країни соціальних і політичних проблем. Від того, як їй це вдасться, залежить зміст функції, що буде здійснювати сім'я: зберігання духовного потенціалу, генофонду, української ментальності або дестабілізації соціального і політичного життя.

Література:

1. Шестакова Е. Реформирование системы социальной защиты населения в странах Восточной Европы // МЭ и МО.- 1997.- № 1.- с.49.
2. Соколик М. Оценка бедности в Украине в 1995-1996 гг. // Экономика Украины.- 1998.- № 1.- С.65.
3. Головаха Е.І., Паніна Н.В. Тенденції розвитку Українського суспільства 1994-1997 р.р. / Соціологічні показники.- К. 1998.- С.25-26.
4. ;. Куценко В., Богуш Л. Потенциал сферы здравоохранения: региональные аспекты // Экономика Украины.- 1999.- № 3.- с.63.
5. Там же.- С.64.
6. Газета "Сегодня" — 7 августа 1999 г.- С.18.
7. Римашевская Н. Либерализм и социальные гарантии в условиях переходной экономики // Проблемы теории и практики управления.- 1999.- 3.- С.43.
8. Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Политическая психология.- Ростов-на-Дону.- 1996.- С.80.
9. Шестакова Е. Реформирование системы социальной защиты населения в странах Восточной Европы // МЭ и МО.- 1997.- № 1.- С.49.
10. Там же.- С.49.
11. Там же.- С.48.
12. Дети риска в Центральной и Восточной Европе: угрозы и надежды / Исследования положения в странах с переходной экономикой / Флоренция, Италия.- 1997.- С.108.
13. Макаров В. Государство в российской модели общества // Проблемы теории и практики управления.- 1999.- № 1.- С.66.

УДК 347.42

І. С. Канзафарова

УМОВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В КОМЕРЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ

До визначення предмета дослідження

Підстави і межі, в рамках яких сторона, що порушила договір, звільняється від відповідальності, мають важливе значення для учасників комерційного обігу.

При цьому слід відрізнити умови звільнення від відповідальності, визначені законодавством, і договірні умови звільнення від відповідальності.

Прагнення до визначеності у правовідносинах між сторонами договору, з одного боку, і не завжди чітке регулювання нормами права звільнення від відповідальності при неможливості виконання зобов'язання, з іншого боку, призвели до досить широкого застосування, особливо в комерційній практиці, договірних умов про звільнення від відповідальності при невиконанні договору — так званих "форс-мажорних обмовок".

Практично у всіх країнах право допускає погодження контрагентами таких умов, які можуть як розширювати, так і звужувати застосування у конкретному випадку концепції звільнення від відповідальності, що впливають з норм діючого права [1].

Умовами звільнення від відповідальності за невиконання договірних зобов'язань в цивільному праві України виступають випадок, непоборна сила, а також відповідальність не настає, коли є вина кредитора і при цьому відсутня вина боржника.

Спеціальні правові терміни "випадок" і "непоборна сила" були запозичені сучасними правовими системами з римського приватного права, в якому, за загальним правилом, за випадок ("casus") ніхто не відповідав. Лише в деяких особливих категоріях відносин, коли визнавалося необхідним посилити відповідальність, допускалася відпові-

дальність і за випадок. Але й тоді боржник все ж міг звільнитися від відповідальності, коли випадок, що настав, був винятковою, стихійною силою — sui resistenti non potest (опір якій неможливий) або так звану vis maior (непоборною силою) [2].

В міжнародній комерційній практиці, крім вищевказаних понять, застосовується й інший термін "перешкода поза контролем". Наприклад, стаття 79 Конвенції ООН про угоди міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. передбачає, що сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї не можна було розумно чекати взяття цієї перешкоди в розрахунок при укладанні угоди або уникнення чи подолання цієї перешкоди або її наслідків [3].

Оскільки метою нашого дослідження є вивчення відносин лише внутрішнього комерційного обігу, ми зупинимось на вивченні норм національного законодавства і проведемо аналіз точок зору з питання, що розглядається, які були висловлені українськими та російськими вченими в різні періоди розвитку цивілістичної думки.

Цивілісти значну частину своїх уявлень про склад правопорушення та обставини, що виключають відповідальність, запозичують з найбільш розвинутого в цьому відношенні кримінального права. Між тим обставини, що виключають відповідальність, в кримінальному й цивільному праві розуміються по-різному. В кримінальному праві питання про обставини, що зветься такими, які виключають відповідальність, виникає тоді, коли в діях особи виявляються всі ознаки складу злочину в повному обсязі. Тобто, якщо виходити лише з

однієї наявності ознак складу злочину, то відповідальність має настати, але при даних обставинах виключається. Якщо ж є обставини, що не дозволяють в ході кваліфікації підвести дії особи під хоча б з один елементів складу, то відповідальність не настає не через наявність обставин, що звуться такими, які виключають відповідальність, а за відсутністю складу злочину.

В цивільному праві два таких типи обставин нерідко змішуються. Через те, що результат дії цих типів обставин однаковий — відсутність відповідальності. Тим не менше вказані види обставин необхідно розмежовувати, оскільки їх логічна природа різна.

Так, наприклад, як обставину, що виключає відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, вказують непоборну силу. Чи означає це, що коли особа навмисне завдала шкоди з допомогою джерела підвищеної небезпеки, але разом з тим мала місце непоборна сила, то відповідальність не настане? Абсурдність цього питання очевидна. Ми виходимо з того, що шкода може настати лише внаслідок винної (або випадкової) поведінки особи, або внаслідок непоборної сили. І третього не дано. Тобто ці обставини виключають одна одну. У випадку ст. 450 ЦК наявність другої причини (дія непоборної сили) заперечує наявність першої і тим самим звільняє від відповідальності, але не на підставі відсутності складу правопорушення. Обставини ж, що звуться в кримінальному праві такими, які виключають відповідальність, діють не замість, а спільно з елементами складу.

В логіці відношення альтернативності (що позначається сполучником "або" — або А або В) зветься диз'юнкцією, а відношення, об'єднання (що позначається сполучником "і" — А і В) — кон'юнкцією.

Відповідно до цього обставини, що виключають відповідальність через склад правопорушення, пропонується називати диз'юнктивними. А виключні обставини, що діють поряд з елементами складу — кон'юнктивними.

В оману з цього питання цивілістів

вводить властивий цивільному праву і не властивий праву кримінальному засіб негативного конструювання елементів складів.

Якщо в ЦК вказані лише ті ознаки, при наявності яких як елемент складу відповідальність настає, передбачаючи, що при всіх інших ознаках вона не настає, то у випадку ст. 450 ЦК, навпаки, вказано випадок, що заперечує один з елементів складу правопорушення. При його наявності відповідальність не настає, передбачаючи, що у всіх інших випадках вона повинна настати.

Відмінності між вказаними обставинами наочно можна продемонструвати на схемі роздільно-категоричного висновку:

Тут А — обставини, що утворюють елементи (у випадку ст. 450 ЦК це вина або випадок).

В — обставини, що заперечують наявність одного або кількох елементів складу (у ст. 450 ЦК — непоборна сила).

Вони пов'язані знаком суворої диз'юнкції, яка звертає увагу на те, що шкода, передбачена в статті 450 ЦК, може настати внаслідок лише однієї з цих обставин [4].

Суть висновку за цією схемою така — якщо шкода настала не внаслідок В (заперечення В позначається як "В"), то вона сталася внаслідок А. Оскільки третього не дано. Така схема дозволяє перетворювати негативно сформульовані ознаки складу в позитивні формулювання і навпаки. Відповідно до цього можна переформулювати зміст ст. 450 ЦК без зміни її суті.

Що ж стосується негативно сформульованих кон'юнктивних обставин, то їх також, очевидно, можна переформулювати в позитивно виражені ознаки складу. Та це неможливо зробити виключно логічними засобами, як це було зроблено з обставинами диз'юнктивними. Для цього потрібні додаткові емпіричні дос-

лідження, на підставі яких буде виділено новий елемент складу, а не вже знайомий нам старий елемент, виражений у новій логічній формі.

Беручи до уваги описану вище відмінність між різними типами обставин, прослідкуємо їх стосовно договірної відповідальності.

В діючому ЦК зустрічаються лише обставини, спеціально виділені законодавцем як кон'юнктивні (тобто такі, що ліквідують відповідальність, незважаючи на наявність всіх ознак складу) — це необхідна оборона і, при деяких обставинах, крайня необхідність.

Однак такі обставини сформульовані стосовно позадоговірної відповідальності. Чи існують більш докладні обставини у сфері відповідальності договірної? Відповідь на це запитання можна дати лише при вичерпному аналізі всіх існуючих обставин, що присікають відповідальність. З певністю можна сказати лише, що ніщо не заважає таким обставинам існувати в галузі договірної відповідальності. Якщо таких обставин немає, ніщо не заважає законодавцю у майбутньому ввести їх і тим більше не заважає контрагентам використовувати такі обставини у повсякденній договірній практиці.

В будь-якому випадку при використанні описаного вище критерію виявити кон'юнктивні обставини на будь-якій ділянці нормативного матеріалу неважко. Загальна ж теорія цивільно-правової відповідальності, як уявляється, повинна розвиватися не екстенсивно — у вигляді колекціонування фактів, а інтенсивним шляхом. Адже до цього часу у цивілістиці не розроблені ідеї кваліфікації цивільних правопорушень так, як вони розроблені в кримінальному праві.

Що ж стосується таких найбільш частих обставин, що припиняють відповідальність, як випадок чи непоборна сила, то вони не є кон'юнктивними обставинами, що виключають відповідальність. Вони та однотипні з ними обставини використовуються законодавцем при негативному засобі конструювання складів цивільних правопорушень.

Слід відзначити, що цю тезу навряд чи підтримають ті фахівці, які за явною чи неявною аналогією з кримінальним правом дотримуються думки про односкладність цивільно-правової відповідальності.

В цивільному праві має місце як винна, так і безвинна відповідальність... а також "нешкідлива" відповідальність". Більше того, цивільне право знає також "безпричинну відповідальність... і навіть відповідальність за шкідливі наслідки таких дій, котрі скоєні... при відсутності протиправності. У всіх цих випадках немає "повноцінного" складу правопорушення, однак відповідальність все ж настає" [5].

Хід їх аргументації буде приблизно таким: в цивільному праві існує багато негативно сформульованих обставин, які можна перетворити в ознаки складу засобом, показаним вище. Однак ознаки ці настільки різнорідні, що їх не можна об'єднати в складі одного й того ж типу. Якщо ж розглядати як кон'юнктивні обставини, то це дозволить зберегти ідею односкладності.

"Тим самим завдається удар по цілісності концепції, виходить, що в одних галузях радянського права як підстави відповідальності виступають одні обставини, а в інших — інші, хоча вже давно стало зрозумілим, що підставою всіх видів відповідальності в нашому праві є в принципі одні й ті ж фактичні обставини..." [6].

Насправді ж ідея односкладності — не більше, ніж стереотип. Суть будь-якого юридичного складу в тому, що наслідки, як і настання яких з ним пов'язується, можливі лише при наявності всіх його елементів, а відсутність хоча б одного з них такі наслідки не обумовлює. Виходячи тільки лише з цього, не можна зробити ніяких висновків ні про кількість типів складів в даній сфері дії якогось виду відповідальності, ні про кількість складових їх елементів та їх зміст.

Таким чином, якщо прийняти тезу про розмежування різних типів обставин, що припиняють відповідальність, то доведеться прийняти й тезу про наявність різних типів складів цивільних правопорушень,

що, однак, не виключає можливості в майбутньому узагальнити різні типи в певну загальну конструкцію так, як це зроблено в кримінальному праві.

Що ж стосується таких питань, що традиційно розглядаються у цьому зв'язку, як випадок і непоборна сила, то в рамках передбачуваного методологічного підходу не можна обмежуватися лише ними. Доведеться розглядати й інші обставини, що виключають склад правопорушення. Та якщо стосовно "негативних складів" це зробити відносно легко (оскільки вони перераховані в самому законі), то стосовно складів, сформульованих позитивно, це виконати важко, оскільки до них будуть відноситися всі мислимі обставини, не вказані як умови відповідальності. Якщо ж зосередитися власне на тому, що ми називаємо обставинами, які виключають відповідальність, то з'ясується, що це питання в рамках запропонованого тут підходу не може бути розв'язане без вирішення більш загального питання про типи складів (оскільки у кожного типу складів можуть бути свої власні виключні обставини, а у деяких з них таких обставин може не виявитися зовсім).

Тому обидві проблеми — склад та виключні обставини, доцільно досліджувати паралельно.

Специфіка негативної конструкції складів. Проблема визначення елементів складів

Чому цивілістика обрала такий специфічний негативний засіб формулювання елементів складу правопорушень, коли вказуються не ті обставини, при яких відповідальність настає [7] (передбачаючи, що у всіх інших випадках вона відсутня), а обставини, при яких відповідальність не настає? Виходить, для того, щоб краще зрозуміти підстави накладання відповідальності, нам і потрібно дослідити підстави її виключення?

Відповідь на це запитання лежить, тим не менше, не в площині матеріального права, а в процесуальних особливостях застосування цивільно-правової відповідальності. Ст. 209 ЦК відзначає, що "відсутність вини доводиться особою,

яка порушила обставину". Позивач не доводить вини контрагента — вона презюмується. Відповідач, прагнучи довести свою невинність, посилається на обставини, що відвертають відповідальність за вини. Позивач же, прагнучи протистояти відповідачу в судових дебатах, також повинен добре розумітися в подібних обставинах. Таким чином, весь процес доведення концентрується саме на обставинах, при яких відповідальність не настає.

В кримінальному праві навпаки презюмується невинність і звинуваченню треба опиратися на позитивно сформульовані ознаки винності (а захистові, відповідно, саме їх спростувати). Тому кримінальному праву не властивий негативний засіб формулювання складів.

Таким чином, до того часу, поки в цивільному праві діє презумпція вини [8] відповідача, перетворювати негативні формулювання елементів складів цивільних правопорушень на позитивні нераціонально. В протилежному випадку на відповідачеві лежав би тягар доведення вже не позитивних, а негативних фактів, що значно ускладнило б процедуру доведення.

Однак такий засіб конструювання складів породжує проблему, з якою ми не стикаємося, коли склади сформульовані позитивно. Наприклад, відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, настає у всіх випадках, крім дії непоборної сили або наявності умислу потерпілого. Однак коло обставин, що відповідають критерію "всі випадки, крім..." , буде дуже невизначеним, оскільки законодавець не дає вичерпного переліку такого роду обставин як для даного складу, так і для будь-яких інших. Більше того, під такий критерій потраплятимуть не лише всі існуючі в даний момент обставини, а й ті, що виникнуть у майбутньому, які неможливо було прогнозувати, а отже і навмисне враховувати при конструюванні складу. Можливо, що деякі з таких, що знову виявилися, навіть паралізують дію самої норми. Це вносить моменти невизначеності до законодавства.

Такого роду невизначеність усклад-

ное використання схеми роздільно-категоричного силогізму. Ця схема передбачає сувору диз'юнкцію: або А або В і третього не дано. Невизначеність же не дозволяє категорично стверджувати про відсутність чого-небудь третього.

Слід зазначити, що цей момент невизначеності дуже часто ігнорується. Так, в одному з підручників відзначається, що "організація і громадяни... зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непоборної сили чи умислу потерпілого... Звідси випливає, що відповідальність цих осіб не ставиться в залежність від вини завдання шкоди, тобто відповідає навіть за випадково завдану шкоду" [9]. Однак з приведеного формулювання норми про відповідальність за завдання шкоди не можна зробити висновок, що вона вичерпується лише винним чи випадковим завданням [10]. Логічно довести відсутність якої-небудь третьої умови (крім вини та випадку), що може бути підставою відповідальності за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, виходячи з конструкції складу даного правопорушення, не можна.

В літературі можна зустріти й інші аналогічні утвердження. Так Є. А. Павлодський зазначає, що "...в судово-арбітражній практиці, що встановилася, наявність випадку доводиться відсутністю вини" [11]. Однак, відсутність вини свідчить не лише про наявність випадку, а й про інші можливі обставини.

Такий підхід очевидно обумовлений тим, що в законодавстві як причини порушення зобов'язань чи завдання шкоди згадується лише винна поведінка, випадкова поведінка та події непоборної сили. Однак, цим не вичерпуються всі можливі причини. Так Є. А. Павлодський відзначає суттєві труднощі, пов'язані з правовою кваліфікацією порушення зобов'язання через правомірні дії держави (введення ліцензування, квотування, заборона на здійснення певного роду угод і т. п.).

За характером свого прояву вони нагадують непоборну силу, оскільки часто

їх не можна передбачити і майже у всіх випадках не можна відвернути [12].

Виходячи з цього, таку "критичну" неможливість виконання слід би було також розглядати як обставини, що звільняють від відповідальності: однак спеціальна вказівка на нього в діючому ЦК відсутня, "внаслідок чого практика відносить рішення компетентних органів до обставин непоборної сили" [13].

Поняття умов, що обумовлюють та виключають відповідальність. Їх загальна класифікація

В цивільному праві відсутні диз'юнктивні обставини, що виключають відповідальність, які були б загальними для всіх складів цивільних правопорушень. Більше того, кожна з таких обставин, в одних випадках, виключаючи наявність складу правопорушення, в інших, навпаки, утворює один з його елементів. Тому, по-перше, не можна говорити про випадок чи непоборну силу як обставини, що виключають відповідальність взагалі. Вони набувають такої властивості лише стосовно певних складів. В інших же обставинах випадок або непоборна сила властивості виключення відповідальності не матимуть (навіть непоборна сила, хоч і в дуже рідких випадках, але виступає умовою відповідальності) [14]. По-друге, якщо ми розглядаємо випадок і непоборну силу то як елементи складів, то як обставини, що їх виключають, то будучи послідовними, ми повинні таким же чином розглядати умисел, грубу й просту необережність. Так, наприклад, наявність необережної вини буде однією з умов відповідальності за ст. 271 ЦК (наймач звільняється від відповідальності за погіршення майна, якщо доведе, що воно відбулося не з його вини). І в той же час необережна вина виключає відповідальність за ст. 49 ЦК, яка передбачає, що хоча б одна зі сторін має діяти навмисне. Причому сфера обставин, що розглядаються, судячи з усього, повинна буде ще більше розширюватися й іншими обставинами, що використовуються як умови відповідальності (наприклад, наявність шкоди в матеріальних складах і т. п.).

Таким чином, не можна розглядати диз'юнктивні виключні обставини взагалі. Та дати перелік всіх існуючих складів, вказавши для кожного з них виключні обставини, також неможливо. Уявляється більш доцільним дати вичерпний перелік самих умов відповідальності безвідносно їх ролі в складі та вже в рамках даної типології розміщувати конкретні склади так, щоб виявлялася специфіка їх умов.

Однак вище ми зіштовхнулися з неможливістю дати вичерпний перелік обставин, що обумовлюють (виключають) відповідальність для окремих складів. В таких умовах складно рухатися винятково індуктивним шляхом — від конкретних обставин до окремих узагальнень, а від окремих узагальнень до більш загальних, що стосуються універсальних умов відповідальності. Адже передбачити всі можливі обставини не можна і деякі з них будуть спростовувати зроблені раніше узагальнення.

Тим не менше можна піти й іншим — дедуктивним шляхом; створивши загальну схему, яка значно поглинала б в собі всі можливі обставини незалежно від їх індивідуальних особливостей.

Як уявляється, з допомогою такої схеми можна створити вичерпний перелік якщо не всіх, то в крайньому разі основних умов, з якими пов'язується настання відповідальності. Для цього необхідно прийняти ряд положень.

1. Всі склади цивільних правопорушень визначають характер і ступінь відповідальності серед всього іншого в залежності від:

а) причини невиконання або неналежного виконання (завдання шкоди) див. п. 3.

б) психологічного ставлення особи, яка несе відповідальність (або звільняється від неї), до дії даної причини (див. п. 4).

2. Ці фактори відповідальності є обов'язковими для будь-яких складів. Вся решта умов (так, наприклад, наявність шкоди) може бути, а може і не бути передбачена, тобто є факультативними. Однак не може бути виконання зобов'язання без однієї з причин і без

певного психологічного ставлення до неї зобов'язаної особи.

3. Причинами, що викликають невиконання або неналежне виконання, є:

а) дії боржника;

б) дії кредитора;

в) дії 3-х осіб — співучасників, які виконують зобов'язання чи приймають виконання;

г) дія сторонніх третіх осіб ("суміжників", завдавачів шкоди і т. п.), держави; соціальних катаклізмів і т. п.;

д) подія, тобто порушення зобов'язання не діями яких-небудь суб'єктів права, а природних явищ.

Інших причин порушення зобов'язань не існує.

До будь-якої з даних причин (чи будь-якого їх комплексу) може бути таке психологічне ставлення, при якому особа:

а) знала про можливі наслідки дії причини і бажала їх настання;

б) не знала про можливі наслідки дії причини, хоча могла і повинна була знати про них;

в) не знала, не могла і не повинна була знати про можливі наслідки.

Інших типів психологічного ставлення особи до причин не існує.

4. Якщо в формулюванні складу немає вказівки на причини невиконання або характер ставлення до них як елементів складу (чи обставин, що його виключають), то дана схема виявляється спростованою.

5. Якщо зустрінеться хоча б один склад, що не опирається на причини порушення або ставлення до них як елемент складу (або обставин, що його виключають), то дана схема виявляється спростованою.

Спільно розглядати обов'язкові умови відповідальності зручно з допомогою таблиці 1.

Таблиця 1

Обов'язкові умови відповідальності

	За	Зб	Зв	Зг	Зд
4а					
4б					
4в					

Однак, ця таблиця не враховує можливості так званого спільного завдання, коли дане порушення обумовлене одночасно кількома причинами й типами ставлення до них. Окремий випадок такого завдання передбачений ст. 211 ЦК.

Види умов

Далі слід би розглянути окремо специфіку кожної з причин порушення зобов'язань і кожного типу ставлень особи до них. Та оскільки обидва ці фактори один без одного існують, то мова вже йде не про 15 свого роду інтегральних фактів (табл. 1). Так як такий огляд сягає далеко за межі предмета дослідження, що передбачався спочатку, нам доведеться обмежитися наступним:

1. Випадкові дії боржника, кредитора та 3-х осіб — співучасників.

Через те, що законодавство не містить легального визначення поняття "випадок", вживання його в різних контекстах надає йому різних смислових відтінків.

Так, у коментарі до ст. 130 ЦК говориться, що "якщо в загибелі чи псуванні речі є вина певної особи, то дана особа й несе за це майнову відповідальність. В тому ж випадку, поки загибель та псування речі були випадковими, ризик загибелі (псування) несе власник речі" [15]. Тут випадок трактується як відсутність вини. Є. А. Павлодський надає цьому твердженню авторитетності: "Існує однастайна думка, що випадок є антиподом вини. Випадок і відсутність вини — два боки одного й того ж явища. Там, де закінчується вина, там починається випадок" [16].

Тут здійснюється спроба визначення поняття випадку вказівкою не тієї ознаки, яку воно має, а тієї ознаки, що в нього відсутня. Та ця ж ознака може бути відсутня у якого-небудь іншого поняття, яке таким чином також потрапляє під поняття випадку. Тобто таке визначення буде неспівставним: кожен випадок — це відсутність вини, та не всяка відсутність вини — це випадок.

Зокрема, відсутність вини властива

схожому з поняттям випадку, але не тождному йому поняттю непоборної сили.

З урахуванням сказаного вище чимало логіків рекомендують уникати негативних визначень. Однак і позитивні визначення ще не гарантують своєї правильності. У коментарі до ст. 339 ЦК вказується, що "під випадковою мається на увазі загибель матеріалів при обставинах, які підрядник не міг передбачити і відвернути їх. Така загибель в основному буває в результаті стихійних явищ" [17]. Це визначення таке ж неспівставне, як і попереднє, оскільки стирає грань між випадком та подіями непоборної сили. Є. А. Павлодський в пошуках критерію розмежування цих споріднених понять апелює до філософії: "...правомому розмежуванню казуса і непоборної сили в філософії відповідає розділ випадковостей на внутрішні та зовнішні". Під внутрішніми маються на увазі випадковості, що виражають деякі суттєві риси необхідних відносин. До зовнішніх же випадковостей відносять "результат зовнішнього впливу, що призводить до виникнення нетипових поодиноких явищ". Однак такий критерій скоріше затемнює відмінність, ніж прояснює її. Навіть якщо він виявиться вірним, в ньому все одно відпаде необхідність, бо юриспруденція має за свій власний більш простий і зручний критерій — поділ юридичних фактів на дії — акти вольової поведінки й події — явища природи, що об'єктивно не залежать від волі людини.

Враховуючи цей критерій, правильним уявляється інше визначення, що міститься у Є. А. Павлодського: "Цивільно-правовий випадок характеризує таке психічне ставлення суб'єкта до своєї поведінки, при якому він не передбачає, а, отже, не усвідомлює протизаконність своїх дій, не знав і не повинен був знати про можливі наслідки" [18].

Протилежність винній поведінці, таким чином, становить випадкова поведінка, а не відсутність вини взагалі.

2. Події непоборної сили.

У зв'язку зі сказаним вище уявляється некоректним наведене у підручничковій під редакцією В. А. Рясенцева визначення непоборної сили як "особливого роду

(кваліфікаційного) випадку" [19], тим більше, що ст. 78 ЦК визначає непоборну силу саме як подію. Легальними ознаками непоборної сили виступають надзвичайність та невідворотність.

Надзвичайність більшістю фахівців трактується як незвичність для даних умов, дещо таке, що виходить за рамки буденності. При такому своєму розумінні надзвичайність не якісний, а кількісний критерій. Адже якою б екстраординарною не була б подія, вона має певний статистичний період повторюваності. Чи можна статистично вирахувати кількісну грань, що відділяє надзвичайність від буденності? Така невизначеність створює ймовірність того, що з аналогічних справ різні судові органи можуть винести протилежні рішення.

Інша легальна ознака — невідворотність. Вона якраз і надає подіям статусу неподоланності їх дій: "Боржникові належить протиборствувати негативному впливові непоборної сили всіма можливими заходами... В протилежному випадку правопорушник не має права посилатися на ці обставини як непоборну силу, оскільки її непоборність залишилася нез'ясованою" [20].

Прийнято розрізняти непоборність суб'єктивну — для даної особи, яка перебуває в даних умовах, та об'єктивну — виходячи з сучасних науково-технічних можливостей. У законодавстві ж немає вказівок на те, якою з концепцій керуватися на практиці. Немає єдності думок і в літературі. З одного року невідворотність з точки зору всього науково-технічного розвитку — надзвичайно висока планка для більшості суб'єктів. Врахування виключно індивідуальних критеріїв призведе до протилежного ефекту.

У зв'язку з цим Є. А. Павлодський пропонує компромісну концепцію невідворотності. Невідвотною визнається обставина, наслідки якої не можна нейтралізувати не лише зусиллями даного підприємства, а й всіх підприємств аналогічного типу [21].

Крім надзвичайності й невідворотності існує й третя ознака, яка хоч і не

згадується в ст. 78 ЦК, та, на думку Є. А. Павлодського, "широко використовується судовими й арбітражними органами для з'ясування справжньої причини порушення зобов'язань чи завданія шкоди" [22]. Це — непередбаченість події. Є. А. Павлодський вказує, що "...якінебудь обставини можуть бути кваліфіковані як непоборна сила, якщо вони були непередбаченими" [23].

Ця обставина говорить вже не просто про причину порушення зобов'язання, а й про психічне ставлення особи до подій та результатів, виражене в тому, що він не передбачав і не міг передбачати настання цих подій. Таке ставлення особи до подій, що зветься непоборною силою, аналогічне такому ж ставленню особи до дій, що зветься випадком. Цим і пояснюється така близькість цих понять.

Однак чи допускає ця аналогія та інші типи психічного ставлення особи до подій, ідентичні ставленням та діям, як це записано в таблиці?

У Є. А. Павлодського знаходимо вказівку на те, що непоборна сила діє як обставина, що виключає відповідальність, лише тоді, коли вона має "зовнішній" характер стосовно діяльності особи.

"Внутрішній" же характер події стосовно діяльності особи не звільняє її від відповідальності, оскільки особа має знати про будь-які події, пов'язані з її професійною діяльністю. Так, зокрема, держарбітраж поклав відповідальність на шахту, відхиливши її посилення на гірничо-геологічні порушення, вказавши, що "це явище слід вважати специфічним внутрішнім для розробки вугілля в шахтах" [24].

Таким чином, ми бачимо тут вказівку на специфічне психічне ставлення особи до подій, коли вона не знала, хоча могла й повинна була знати про можливі їх наслідки. Тут очевидна тотожність з поняттям необережності, що живається стосовно дій.

Література

1. Комаров А. С. *Ответственность в коммерческом обороте.* — М., 1991. — С. 73.
2. Новицкий И. Б. *Римское право.* — М., 1994. — С. 153.

3. Конвенція ООН про угоди міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. Документ ООН: А/CONF.97/18, annex I. / Збірник нормативних актів із зовнішнь-економічної діяльності. — М., 1993. — С. 39-53.

4. Ця теза висунута лише для демонстрації схеми міркувань. На практиці справа виглядає значно складніше — доводиться враховувати можливість т. зв. "спільного завдання", коли порушення зобов'язання обумовлене одночасно кількома причинами. У випадку ст. 450 ЦК це дії власника джерела і дія подій неопорної сили, причому можливість такого завдання шкоди в самій ст. 450 ЦК не врахована. Докладніше про це див. далі.

5. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. — М., 1970. — С. 6-7.

6. Там же. С. 14-15.

7. Для стислості передбачається, що всі інші елементи складу вже з'ясовані, рішення питання про відповідальність залежить легше від даного елемента.

8. Презумпція винності — це неточна назва, некритично перенесена до цивільстики з кримінального права. Так, наприклад, у випадку завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки презюмується не лише винне, а й випадкове завдання шкоди. Тому, незважаючи на те, що вина, відповідно до ст. 209 ЦК, є умовою відповідальності, яка діє в переважній більшості випадків, тим не менше точніше буде говорити про презумпцію наявності в діях відповідача достатніх підстав для покладання на нього відповідальності. Однак і це не зовсім точне формулювання, оскільки із смислу ст. 137 ЦПК та ст. 54 АПК тягар доведення факту невиконання або неналежного виконання зобов'язання контрагентом, наявність збитку, а також причинного зв'язку між першим та другим лежить на позивачеві, отже законодавець виходить з презумпції відсутності цих фактів в

діях відповідача. Таким чином, мова повинна йти про презумпцію наявності всіх умов відповідальності порушника зобов'язання за винятком тих, які доводяться його контрагентом. Конкретний же зміст цих умов (і в цьому відмінність від кримінального права) можна визначити лише стосовно даного складу.

9. Советское гражданское право в 2-х частях / Под ред. В. А. Рясенцева. — М.: Юрид. лит., 1986. — С. 395.

10. Це твердження правомірне, якщо не сталася підміна тези, тобто в цитаті і в даній роботі під випадком мається на увазі завдання шкоди в результаті таких дій особи, про наслідки яких вона не знала і не повинна була знати.

11. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. — М., 1978. — С. 30.

12. Великий практичний інтерес в сучасних умовах має можливість подання цивільних позовів до різних органів держави про відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями.

13. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 96.

14. Література радянського періоду у цьому зв'язку вказувала на ст. 101 Повітряного кодексу СРСР.

15. Гражданский кодекс УССР: Научно-практический комментарий. Пер. с укр. — К.: Политиздат, 1981. — С. 14.

16. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 29.

17. Гражданский кодекс УССР: Научно-практический комментарий / Пер. с укр. — К.: Политиздат, 1981. — С. 382.

18. Там же.

19. Советское гражданское право. В 2-х т. Т. 1. / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1986. — С. 524.

20. Павлодский Е. А. Указ. соч. — С. 79.

21. Там же. — С. 85-86.

22. Там же. — С. 67.

23. Там же. — С. 68.

24. Там же. — С. 72.

рнання і наступної фіксації відповідних фактів.

Для реалізації фактофіксуючої функції характерним є наступне:

— фіксації підлягають обставини, які відносяться до предмета теорії кримінально-правової кваліфікації. Відповідні положення виражені в законі, актах його тлумачення, теоретичних розробках, матеріалах практики. Таким чином, реалізація фактофіксуючої функції передбачає одночасно селекцію матеріалу на той, що прямо відноситься до даної теорії, такий, який очевидно знаходиться поза її межами, та такий, що становить спільний інтерес як теорії кримінально-правової кваліфікації, так і інших правових теорій;

— фіксація фактів передбачає і їх упорядкування відповідно до структури предмета даної теорії. Відповідні дані збираються не хаотично, відбувається не просто накопичення матеріалу, але й одночасно його розподіл по відповідних темах, проблемах, інститутах теорії;

— фіксація відбувається з використанням понятійного апарату теорії кваліфікації;

— в ході фіксації відбувається формування первісних концепцій, які дозволяють згодом реалізувати інші функції даної теорії.

Таким чином, завдяки реалізації фактофіксуючої функції в науковий обіг вводяться необхідні дані, формується емпірична база дослідження проблем кримінально-правової кваліфікації.

Пояснююча функція теорії кримінально-правової кваліфікації впливає із попередньої — фактофіксуючої функції — і є її продовженням. Зафіксовані факти, виведені із них положення, в т.ч. правила кваліфікації, потребують приведення до такого стану, коли вони стають зрозумілими і доступними усім користувачам теорії. Пояснення спрямоване на те, щоб, по-перше, викликати про досліджуване явище — в нашому випадку предмет теорії кримінально-правової кваліфікації — чітке і однозначне уявлення, а, по-друге, обґрунтувати правильність пропонованого тео-

ріє рішення, хибність усіх інших можливих варіантів рішень.

Теорія кримінально-правової кваліфікації покликана пояснити, що є предметом кваліфікації, хто виступає її суб'єктом, які обставини, явища повинні враховуватися як підстава кримінально-правової кваліфікації, з яких загальних засад (принципів) слід виходити при правовій оцінці діяння та які конкретні правила повинні при цьому застосовуватися, в який спосіб має відбуватися процесуальне оформлення прийнятого рішення, як може змінюватися вже здійснена кваліфікація тощо. Не викликає сумніву, що з двох можливих рівнів пояснення — емпіричного та теоретичного — саме на останньому досягається виявлення сутності явищ, які є предметом теорії кримінально-правової кваліфікації.

Систематизуюча функція теорії кримінально-правової кваліфікації полягає в упорядкуванні усіх зафіксованих і пояснених фактів, обставин, явищ. Кожне окреме найменше і неподільне положення теорії кваліфікації є її елементом. Елементи, розташовані в певному порядку, з'єднані між собою інтегративними зв'язками становлять собою систему. Безсумнівно, що теорія кримінально-правової кваліфікації становить собою системний об'єкт. Поміж іншого, це означає, що кінцевий її "продукт" — правила кваліфікації повинні бути несуперечливими, взаємодоповнюючими, охоплювати всі можливі прояви діянь, передбачених кримінальним законом.

Елементи однієї системи можуть одночасно виступати і елементами інших систем. Тому положення теорії кримінально-правової кваліфікації можуть бути складовою інших теорій. Теорія кримінально-правової кваліфікації формується як за рахунок своїх власних, лише їй притаманних ідей, так і положень, що запозичені з інших галузевих теорій. Так, положення, які стосуються процесуального закріплення результатів кваліфікації, її зміни за своїм походженням є кримінально-процесуальними. Водночас вони є складовою теорії кримінально-правової кваліфікації

досліджень, попередження відриву теоретичних досліджень від потреб практики. Аналіз сучасного стану розвитку теорії кримінально-правової кваліфікації, її власних потреб та завдань, які випливають із розвитку законодавства, правозастосовчої практики, дозволяє стверджувати, що першочерговим у цій сфері є дослідження загальних проблем методологічного характеру — обґрунтування необхідності формування теорії кримінально-правової кваліфікації як самостійного і перспективного напрямку наукових досліджень, розвиток поняття кваліфікації, аналіз її підстав, формулювання загальних принципів кримінально-правової кваліфікації.

Нормотворчий аспект прогностичної функції теорії кримінально-правової кваліфікації полягає в тому, що вона повинна дати наукове пояснення того, що слід чекати від тих чи інших змін в законі, висловити і обґрунтувати припущення про те, як законодавчі новели будуть реалізуватися в житті. Тим самим, ця теорія покликана відігравати відповідну роль в експертизі проектів нормативних актів, стояти на заваді появі нежиттєздатних нововведень у матеріальному і процесуальному праві, у вирішенні питань організації діяльності органів, які здійснюють кримінально-правову оцінку діяння. Завдяки цьому теорія кримінально-правової кваліфікації повинна сприяти підвищенню ефективності правового регулювання в сфері боротьби із злочинністю, і, що немаловажно, ще й економії суспільних коштів.

Нарешті, безпосередньо-практичний аспект прогностичної функції аналізованої теорії має прояв у тому, що вона покликана передбачити результати діяльності компетентних державних органів по застосуванню кримінального закону, наперед виявити можливі помилки та зловживання і накреслити заходи по їх попередженню та усуненню.

В світлі сказаного, важливим видається висунення та обґрунтування пропозиції про закріплення найбільш загальних правил кримінально-правової кваліфікації безпосередньо в законі. Існують різноманітні аргументи для

прогнозування того, що реалізація такої пропозиції сприятиме підвищенню рівня правоохоронної діяльності.

Праксіологічна або практично-прикладна функція теорії кримінально-правової кваліфікації має різноманітні прояви. Ця теорія покликана:

- виробити для правозастосовчої практики рекомендації по кваліфікації окремих типів злочинної діяльності та конкретних видів злочинів;

- вказати на існуючі недоліки в кваліфікації та виробити заходи по їх усуненню та недопущенню в майбутньому;

- стимулювати практику до формулювання в сфері кримінально-правової кваліфікації власних запитів і потреб, адресованих як самій теорії, так і законодавцю;

Виконуючи свою практично-прикладну функцію, теорія кримінально-правової кваліфікації відіграє і перетворюючу роль, впливає через практику на зміни в реальному житті, завдяки зворотньому зв'язку отримує поштовх до власного розвитку.

Реалізація вказаної функції багато в чому обумовлена рівнем підготовки практичних працівників, їх здатністю оволодіти надбаннями теорії, психологічною готовністю сприймати і виконувати теоретичні рекомендації, які формально не є обов'язковими. Експериментально доведено, що чим нижча освітня, теоретична підготовка працівників, які здійснюють кваліфікацію, тим більше вони допускають помилок при кримінально-правовій оцінці діяння. Для таких працівників характерний нігілізм у ставленні до науки, який тим більш дивний, що часто вони не знають навіть азів теорії. І, навпаки, теоретична компетентність слідчих, прокурорів, суддів є запорукою і знання, і використання ними досягнень теорії в практичній діяльності. Вони не обмежуються емпіричним досвідом, а застосовують теоретичні знання в процесі професійної діяльності. Життя повсякчас спростовує поширену тезу про те, відмінники губляться на практиці, а трійчники здобувають успіхів. Саме навпаки — ті, хто

вчився в університеті, інституті, академії як-небудь, і працюють аби-як, своїм невіглаством при вирішенні питань кримінально-правової кваліфікації постійно створюють проблеми керівництву і колегам. А належна теоретична підготовка дозволяє швидко адаптуватися до змін у законодавстві, критично ставитися до некваліфікованих порад і вказівок, сприяє знаходженню правильного рішення, дає можливість налагодити взаємодію з колегами.

Звичайно, виконання теорією практично-прикладної функції залежить не лише від працівників правозастосовчих органів. Велику, часто визначальну роль відіграє рівень теоретичних публікацій. Наявність в них голого теоретизування, використання складної і малодоступної термінології, суперечливість роз'яснень, схоластичних дискусій відлякує працівників, заклопотаних щоденними справами, які мають однозначно вирішувати ті чи інші питання від таких наукових статей і монографій. Через те обгрунтовано ставиться питання про те, щоб на рівні підручників, коментарів до законів переважно викладалися усталені і апробовані теоретичні концепції. А дискусії велися на сторінках спеціальної наукової літератури, наукових конференціях.

Дидактична функція теорії кримінально-правової кваліфікації. Теорія кримінально-правової кваліфікації не замикається сама в собі, не обслуговує лише внутрішньонаукові потреби. Досягнення науки найбільш широко впроваджуються в практику через навчальний процес. Основну масу професійних знань, які стосуються кваліфікації, особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор, суддя отримують у навчальному закладі, де вони здобули базу освіти.

Призначенням теорії кримінально-правової кваліфікації є поміж іншого і її впровадження в навчальний процес. При цьому теорія повинна:

— виділити ту частину знань, які повинні викладатися в навчальних закладах;

— адаптувати до освітньо-кваліфікаційного рівня підготовку фахівців;

— врахувати профіль майбутньої практичної діяльності;

— визначити об'єм годин, необхідний і достатній для оволодіння відповідним матеріалом, місце відповідної дисципліни в системі навчального плану.

Очевидно, що навчати студентів, курсантів, слухачів можливо лише частині того, що надбано наукою. Визначити цю частину — справа педагогічної майстерності, знання сучасних та перспективних потреб практики. Чи не найбільш важливим і складним є встановлення співвідношення загальнотеоретичних і прикладних питань. Глибина підготовки вимагає уваги до проблем теорії кримінально-правової кваліфікації, спеціалізації студентів і прагнення добитися їх скорішої адаптації на робочих місцях — штовхає до посиленого вивчення питань кваліфікації окремих видів злочинів, помилок, які сьогодні зустрічаються в практиці тощо. Видається, що вирішувати це питання слід із урахуванням профілю навчального закладу та освітньо-кваліфікаційного рівня підготовки. Однозначно, що університетська, академічна освіта передбачає насамперед оволодіння студентами теоретичних підвалин науки. Слід підкреслити, що в навчальний процес належить запроваджувати вивчення проблем кримінально-правової кваліфікації, а не лише кваліфікації злочинів.

Що ж до місця відповідної дисципліни в системі навчального плану та послідовності її вивчення щодо інших споріднених курсів, важливими видаються наступні міркування. Найбільш загальні питання кваліфікації повинні знати всі студенти, які проходять підготовку з спеціальності "правознавство". Тому їх вивчення доцільно включити, як окрему тему, в курс кримінального права України. Ті ж студенти, що спеціалізуються в галузі наук про боротьбу із злочинністю, орієнтовані на роботу в судах та правоохоронних органах, мають вивчати проблеми кваліфікації більш поглиблено, шляхом оволодіння відповідного спеціального курсу. Враховуючи, що теорія кримінально-правової кваліфікації як синтетична наука і

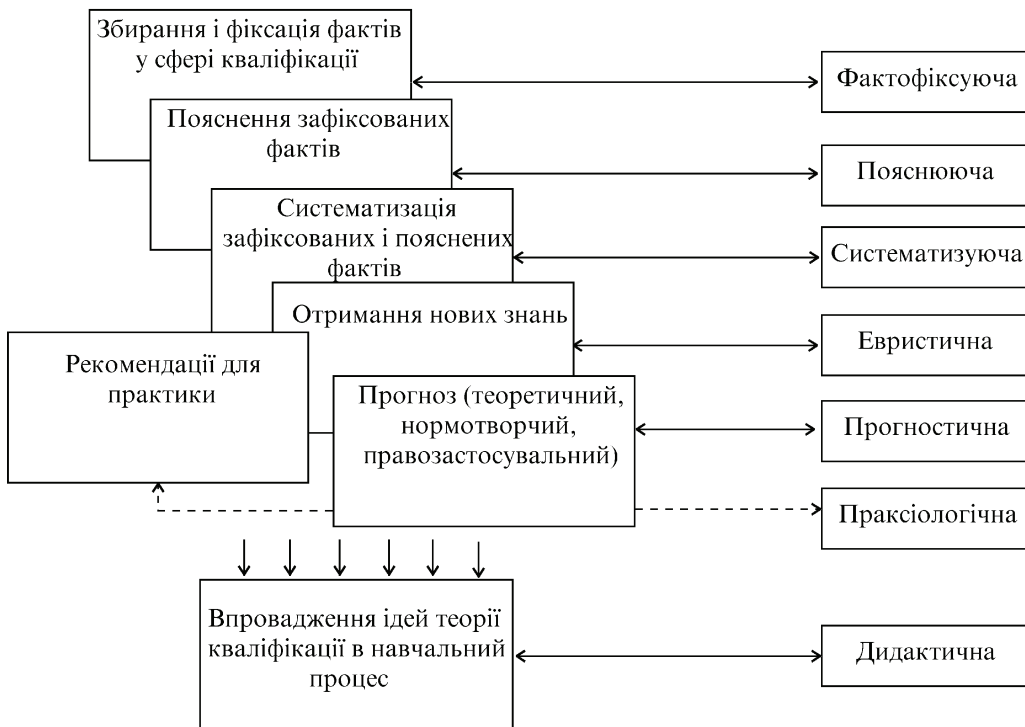
навчальна дисципліна увібрала в себе положення, які стосуються і інших наук кримінально-правового циклу, вивчати такий спеціальний курс доцільно після вивчення Загальної і Особливої частини кримінального права, кримінально-процесуального права,

кримінології, криміналістики. Тобто — наприкінці циклу підготовки, на випускному курсі.

Співвідношення функцій теорії кримінально-правової кваліфікації та зміст діяльності, пов'язаної із кожною з функцій, відображено на схемі:

ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ

ВИКОНУВАНА ФУНКЦІЯ

А. М. Комаренко

ТИПОЛОГІЯ ТРУДОВИХ КОНФЛІКТІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Ні в кого не викликає сумніву той факт, що право громадян на працю є одним з головних в системі конституційних прав. Воно є таким же природним, властивим людині, як і право на життя. Від того, наскільки реальне це право, залежить реальність інших конституційних прав соціально-економічного характеру. Адже саме в праці поєднуються економічний та соціальний фактори, саме праця є тим фокусом, в якому концентруються більшість завдань, що стоять перед суспільством. Все це визначає значення належного правового регулювання праці.

Як вже відмічалось, Конституція України не тільки зберегла, але й значно розширила трудові права громадян [1]. Разом з тим, суспільство повинно не тільки декларувати права і свободи людині, але й забезпечити гарантії їх реалізації та захисту. Слід визначити, що Конституція України набагато посилила захист конституційних прав та свобод, у тому числі і трудових. Так, згідно ст.124 Конституції юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Пленум Верховного Суду України 1 листопада 1996р. прийняв постанову "Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя", в якій відмітив, що Конституція гарантує кожній людині право звернутися до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод, у зв'язку з чим суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку [2].

Захист трудових прав громадян (працівників) здійснюється у порядку

розгляду трудових спорів (конфліктів). Цей порядок визначається, передусім, нормами КЗпП України (глава ХУ "Індивідуальні трудові спори" в редакції Закону від 18.02.92р.) та Законом України "Про порядок розгляду колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998р. Не зважаючи на суттєві зміни, які сталися в законодавстві щодо розгляду трудових спорів (конфліктів), ще є багато проблем теоретичного і практичного характеру стосовно вдосконалення порядку їх розгляду.

Одною з таких проблем є типологія (класифікація) трудових конфліктів.

Як відмічає І.Кісельов, типологія трудових конфліктів — це вихідний початок організації і функціонування трудової юрисдикції, вибору найбільш доцільних засобів розгляду протиріч в галузі праці [3]. Тобто типологія (класифікація) трудових конфліктів є необхідною умовою для з'ясування підвідомчості та порядку розгляду цих конфліктів. Як бачимо, це теоретичне питання має велике практичне значення, у зв'язку з чим типологія трудових конфліктів повинна бути чіткою і зрозумілою.

Класифікацію трудових конфліктів доцільно здійснювати, виходячи з змісту поняття трудових конфліктів, дослідження якого дозволяє автору запропонувати його слідуючим: трудові конфлікти (у широкому значенні) — це передані на розгляд компетентних юрисдикційних (примирних) органів розбіжності між працівником, групою працівників (трудовим колективом) чи профспілкою, з одного боку, та роботодавцем (роботодавцями), з другого, з приводу застосування (тлумачення) норм трудового права, встановлення нових або зміни існуючих умов ро-

боти, укладення, зміни та виконання колективного договору(угоди), які розв'язуються у визначеному законом порядку [4]. В основу класифікації, перед усім, слід покласти такі ознаки трудових конфліктів, як суб'єкти цих розбіжностей, а також привод, з якого вони виникають.

Деякі автори, що звертались до питання типології трудових конфліктів, пішли цим шляхом. Так, В.Толкунова [5], О.Процевський [6] та І.Снігірьова [7] "по спорящемуся суб'єкту", "по суб'єктам", "по суб'єктам, в них участвующим(сторонам спора)" поділили трудові конфлікти на два види: індивідуальні та колективні. Конфліктуючими сторонами в індивідуальних трудових конфліктах є окремих робітник, з одного боку, і власник або уповноважений ним орган(роботодавець), з іншого боку. В колективних трудових конфліктах власнику або уповноваженому ним органу (роботодавцю) протистоїть група робітників(трудоий колектив) чи профспілка, яка представляє інтереси трудового колективу.

Разом з тим, по-різному ці автори визначились щодо іншої ознаки трудових конфліктів — з приводу чого вони виникають. Так, О.Процевський вказує, що залежно від предмету конфлікти можна поділити на дві групи: а) про застосування норм трудового права до конкретних правовідносин і про додержання прав та обов'язків їх суб'єктами; б) про встановлення нових умов праці, не врегульованих законодавством.

І.Снігірьова пише, що другою підставою розділу трудових конфліктів є їх зміст. За змістом трудові конфлікти підрозділяються на розбіжності з приводу встановлення умов праці, заключення, зміни чи виконання колективних договорів, угод з соціально-трудоих питань, а також з приводу застосування встановлених умов праці.

Разом з тим, М.Олександров [8] та С.Маврін [9] за змістом усі трудові конфлітки поділили на індивідуальні та колективні.

В.Толкунова, — в основу розподілу

трудоих конфліктів також на два види: 1) спори про застосування норм трудового законодавства, виконання встановлених ним, колективним чи трудовим договором прав і обов'язків; 2) спори про встановлення нових або зміну існуючих соціально-економічних умов праці та побуту, не врегульованих законодавством, — ставить характер розбіжностей. При цьому вона раніше класифікувала трудові конфлікти на такі групи "в зависимости от предмета спора" [10].

С.Маврін та І.Дмітрієва [11], в свою чергу, по характеру трудові конфлікти підрозділяють на майнові і немайнові. Вони відмічають, що майнові конфлікти виникають з приводу застосування нормативних актів про працю і є індивідуальними. Немайнові — виникають з питань встановлення чи зміни умов праці і мають колективне значення. І.Снігірьова також зазначає, що конфлікти про застосування встановлених умов праці(норм трудового законодавства) мають позовний характер, оскільки ці конфлікти про встановлення порушеного права чи законного інтересу розглядаються на підставі заяви (позива) юрисдикційними органами; конфлікти про встановлення умов праці — є конфліктами непозовного характеру, тому що виникають не з приводу поновлення порушеного права(законного інтересу), а про встановлення нового права.

Для усунення цих протиріч слід звернутися до орфографічних словників. Так, по С.Ожегову [12] "содержание — это то, что составляет сущность(внутреннюю основу, содержание, смысл, суть) кого-чего-нибудь"; "характер — это отличительное свойство, особенность, качество чего-нибудь". Аналогічні тлумачення цих термінів мають і інші словники.

Враховуючи, що будь-який з раніш розглянутих ознак трудових конфліктів (суб'єкти, привод їх виникнення) складають внутрішню основу цих розбіжностей, їх відмінну властивість, з метою уникнути можливого різноманітного

України главою ХУ "Індивідуальні трудові спори", а також ЦПК України при їх розгляді у суді. 18 лютого 1992 року був прийнятий Закон України "Про внесення змін і доповнень, що стосуються розгляду індивідуальних трудових спорів, до Кодексу законів про працю Української РСР та визнанні такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів", виклавший главу ХУ КЗпП в новій редакції [16].

Цей Закон вніс суттєві зміни щодо порядку розгляду індивідуальних трудових конфліктів: було встановлено, що розбіжності, які виникають між працівником і власником або уповноваженим ним органом, розглядаються: 1) комісіями по трудовим спорам; 2) районними (міськими) судами (цей порядок не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали; особливий порядок розгляду трудових спорів встановлен законодавством для суддів та прокурорських працівників — ст.ст.221,222); змінився порядок організації комісії по трудовим спорам (КТС), яка тепер обирається загальними зборами (конференцією) трудового колектива підприємства, установи, організації з числом працюючих не менш 15 чоловік (ст.223); виключена ст.242, яка встановлювала порядок розгляду спорів з приводу встановлення або зміни умов праці тощо. Згідно ст.224 КЗпП, КТС є обов'язковим (це втратило силу з прийняттям Конституції України) первинним органом по розгляду трудових спорів, що виникають на підприємстві, в установі, організації за винятком спорів, які розглядаються в особливому порядку (ст.222) та безпосередньо у суді (ст.232). Рішення КТС по трудовому спору підлягає виконанню власником або уповноваженим ним органом у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених для його оскарження, інакше працівникові видається посвідчення, яке має силу виконавчого листа і виконується

державним виконавцем у примусовому порядку. Враховуючи розглянуті питання теорії, КТС підвідомчі конфлікти права (юридичні), виникаючі між працівником і власником (роботодавцем) з питань застосування (тлумачення) норм трудового права, тобто норм, які встановлюються (санкціонуються) і захищаються державою. Разом з тим не всім зрозумілий цей очевидний факт. Так, О.Лапай відмічає, що редакція ст.224 КЗпП не дає прямої і чіткої відповіді на питання про те, чи всі індивідуальні трудові спори, незалежно від їх юридичної сутності, підвідомчі КТС. Скасувавши вищевказану ст.242 КЗпП, законодавець, однак, якого-небудь іншого порядку (відповідного органу) розгляду спорів з питань встановлення чи змін умов праці не встановив. Звідси випливає, що КТС виявилась єдиним позасудовим (вірніше, досудовим) юрисдикційним органом по розгляду трудових спорів. У зв'язку з чим вона вважає що і КТС, і суд повинні розглядати всі індивідуальні трудові спори, в тому числі про встановлення нових чи зміну існуючих умов праці, якщо суб'єктом вказаних спорів є окремий працівник. В цьому, вона вважає, полягає суть нового концептуального підходу до питання про визначення підвідомчості індивідуальних трудових спорів і компетенції КТС [17]. Таку ж думку має і С.Теньков [18].

Зовсім протилежна, і на наш погляд істинна, точка зору у Г.Давиденко (головний консультант Верховного Суду України). Останній стверджує, що у новій редакції глава ХУ КЗпП вже не регулює порядок вирішення трудових спорів про встановлення працівникові нових або зміну існуючих умов праці. Ці питання повинні вирішуватись шляхом погодження їх працівником з власником підприємства [19].

Для виключення розбіжностей з цього питання слід при розробці проекту Кодексу України про працю обов'язково передбачити норму-дифініцію про поняття індивідуальних трудових конфліктів і викласти її у слідуючій ре-

дакції: "Індивідуальні трудові конфлікти — це передані на розгляд компетентним юрисдикційним органам (КТС, суду) розбіжності між працівником і роботодавцем з приводу застосування (тлумачення) норм трудового права, які розв'язуються у встановленому законом порядку".

Щодо колективних трудових конфліктів. Порядок їх розгляду регулюється Законом України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998р. [20] Згідно цього Закону колективний трудовий спір (конфлікт) — це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо: а) встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; б) укладення чи зміни колективного договору, угоди; в) виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; г) невиконання вимог законодавства про працю (ст.2). Як ми бачимо, розбіжності, передбачені пунктами "а" і "б" — це конфлікти інтересів(економічні), які повинні розглядатись у примирно-третейському порядку; розбіжності з пунктів "в" і "г" — це вже конфлікти права (юридичні) щодо застосування (невиконання) норм трудового права, встановлених законодавством про працю чи колективним договором, угода і їх розгляд, без сумніву, повинні здійснюватись у примирно-судовому порядку. Разом з тим, законодавець, незалежно від юридичної природи колективного конфлікту, встановив примирно-третейський порядок їх врегулювання. Ст.7 Закону встановлює слідоучу послідовність вирішення колективного трудового конфлікту: розбіжності з питань, передбачених пунктами "а" і "б", здійснюється примирною комісією, а в разі неприйняття рішення у встановлені строки — трудовим арбітражем; передбачених пунктами "в" і "г" — трудовим арбітражем.

Рішення примирної комісії, яка створюється з однакової кількості представників конфліктуючих сторін, приймається тільки шляхом погодження...

Рішення трудового арбітражу, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб, є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися...

З метою сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових конфліктів, їх прогнозування та сприяння своєчасному їх вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких конфліктів, Президентом України 17.11.98р. створена Національна служба посередництва і примирення, рішення якої мають рекомендаційний характер... [21]

Крайнім засобом (коли всі можливості вичерпані) вирішення колективного трудового конфлікту є страйк... (ст.17)

Як же це вплинуло на практику розгляду колективних трудових конфліктів. Згідно інформації Національної служби посередництва і примирення основними причинами виникнення конфліктів, в тому числі які закінчувались страйками, є заборгованість із заробітної плати, а також широке коло інших вимог, пов'язаних із виконанням законодавства про працю — 77,9 % всіх вимог. Наслідок цих конфліктів: 6934,7 тис. людиногодин — втрати робочого часу; 75,3 млн.грн. — обсяг недоданої продукції [22].

А в цей час, згідно аналізу роботи судів загальної юрисдикції за 1998 р. за даними судової статистики, обсяг роботи судів першої інстанції по розгляду цивільних справ, в порівнянні з 1997 роком, збільшився на 22,7%. Суди завалені справами за позовами про виплату заробітної плати, кількість яких зросла більш як у два рази (на 113731 справу, або на 102,9%) і складає 224306, або 30,1% від загальної кількості цивільних справ, закінчених провадженням із постановленням рішення. Сума невикладеного заробітку, пред'явленого до стягнення, становить 454,5 млн.грн. [23]

Всього цього (соціальної напруги, страйків, збільшення навантаження

судів) можна уникнути тільки шляхом узгодження теорії і практики, тобто внесення змін у порядок розгляду колективних трудових конфліктів, які виникають з питань виконання колективних договорів, угод, вимог законодавства про працю — конфліктів права (юридичних). Конфлікти такого роду повинні розглядатись у слідуючій послідовності: примирна комісія, а вразі не прийняття рішення у встановлені строки — Верховним Судом Автономної Республіки Крим, обласним, Київським і Севастопольським судом, як це, наприклад, передбачено для вирішення трудового конфлікту у випадках заборони проведення страйку (ст.25).

Література:

1. Комаренко А.М. *Захист трудових прав громадян в світлі Конституції України*// *Право України*. — 1997. — №12. — С.15
2. *Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Верховного Суду України від 1.11.96 р. №9*// *Юридичний вісник України*. — 1996. — №48
3. Киселев И.Я. *Зарубежное трудовое право*. — М.:Норма, 1998. — С.165
4. Комаренко А.М. *Щодо поняття трудових конфліктів та порядку їх розгляду*// *Актуальные проблемы государства и права*. — Одесса: АстроПринт, 1998. — С.151
5. Толкунова В.Н., Гусов К.Н. *Трудовое право России: Учебник*. — М.: Юрист, 1995. — С.342-343
6. Процевский А.И. *Советское трудовое право: Учебник*. — К.: Высшая школа, 1981. — С.325-326
7. *Трудовое право: Учебник (Под ред. О.В.Смирнова)*. — М.: Проспект, 1997. — С.373-374
8. *Советское трудовое право: Учебник (Под ред. Н.Г.Александрова)*. — М.: Юрид.лит., 1972. — С.514-515
9. *Советское трудовое право: Учебник (Под ред. А.Пашкова и А.Смирнова)*. — М.: Юрид.лит., 1988. — С.492-493
10. *Советское трудовое право: Учебник (Под ред. В.С.Андреева)*. — М.: Высшая школа, 1976. — С.274-275
11. *Российское трудовое право: Учебник (Под ред. А.Д.Зайкина)*. — М.: Норма, 1997. — С.290-294
12. *Словарь русского языка (Под ред. С.И.Ожегова)*. — М.:Русский язык, 1978. — С.683,790
13. *Советское трудовое право: Учебник (Под ред. А.Д.Зайкина)*. — М.: Юрид.лит., 1979. — С.447-448
14. Прокопенко В.І. *Трудове право: Підручник*. — Харків: Консум, 1998. — С.447-448
15. Киселев И.Я. *Сравнительное и международное трудовое право: Учебник*. — М.: Дело, 1999. — С.264-265
16. *Про внесення змін і доповнень, що стосуються розгляду індивідуальних трудових спорів, до Кодексу законів про працю Української РСР та визнанні такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів: Закон України від 18.02.1992 р. // Відомості Верховної Ради України*. — 1992. — №22. — Ст.302
17. Лапай О.П. *Норми КЗпП України про підвідомчість трудових спорів потребують вдосконалення*// *Правничий часопис*. — 1999. — №1. — С.51
18. Теньков С. *Юридичні консультації/Урядовий кур'єр*.-1 квітня 1993 р.
19. Давиденко Г.І. *Зміни в порядку розгляду індивідуальних трудових спорів*// *Право України*. — 1992. — №9. — С.12-13
20. *Про порядок розгляду колективних трудових спорів(конфліктів): Закон України від 3.03.1998 р.*// *Відомості Верховної Ради України*. — 1998. — №34. — Ст.227
21. *Положення про Національну службу посередництва і примирення: Затв. Указом Президента України від 17.11.1998р.*//*Праця і зарплата*. — №23, грудень 1998 р.
22. *Перші кроки: актуальне інтерв'ю/ Праця і зарплата*. — №24, вересень 1999 р.
23. *Аналіз роботи судів загальної юрисдикції за 1998 р. за даними судової статистики*// *Вісник Верховного Суду України*. — 1999. — №2. — С.30

О. М. Архипов

ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ КОНВЕНЦІЙ З ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Один із принципів міжнародного права навколишнього середовища закріплює, що життя будь-якого біологічного виду є цінним незалежно від його користі для людини [1]. Закріплення цього принципу в міжнародному праві свідчить про те, що міжнародне суспільство вже прийшло до розуміння важливості проблеми охорони навколишнього природного середовища і необхідності подальшого поглиблення міжнародного співробітництва, метою якого повинна стати розробка і здійснення конкретних заходів міжнародного характеру, які дали б змогу забезпечити міжнародний екологічний правопорядок та екологічну безпеку.

Основним джерелом міжнародного права навколишнього середовища, яке дозволяє закріпити, як міжнародний закон, не тільки основні принципи міжнародного співробітництва в області охорони навколишнього середовища, а також реальні засоби забезпечення екологічної безпеки, є міжнародний договір. У теперішній час міжнародна договірنا практика в області охорони навколишнього середовища налічує до двох сотень загальних міжнародних природоохоронних угод, крім того, декілька сотен налічують двосторонні природоохоронні угоди. Таким чином, значна кількість міжнародних природоохоронних конвенцій, які існують у теперішній час, з одного боку, так і тенденція до подальшого збільшення їхньої кількості, з другого боку, призводять до того, що виникає необхідність їхньої класифікації та створення певної системи, яка, в свою чергу, дала б змогу виявити як принципи і закономірності становлення та розвитку міжнародного права навколишнього середовища, так і недоліки міжнародної договірної практики, шляхи і засоби до їх подолання.

Будь-яка класифікація передбачає вибір критерія або загальної ознаки притаманної об'єктам, що класифікуються, та зведення цих об'єктів в єдину систему відповідно до обраного критерія. Загальна теорія міжнародного права передбачає доволі значну кількість як критеріїв, так і класифікацій міжнародних угод.

Специфіка природних об'єктів, з приводу яких виникають міжнародні відносини та, як наслідок, специфіка відносин, які регулюються міжнародним правом навколишнього середовища, призводять до укладення міжнародних природоохоронних угод з різним ступенем комплексності, які спрямовані на регулюванню відносин або з приводу охорони окремих природних об'єктів, або на обмеження будь-якого конкретного виду антропогенного впливу на природне середовище.

Слід відзначити, що у теперішній час в міжнародному праві навколишнього середовища немає єдиної універсальної класифікації міжнародних угод. Через те існує багато різних класифікацій, які об'єднують міжнародні угоди відповідно до будь-якої ознаки, в залежності від тієї конкретної мети, яку ставить перед собою дослідник. При цьому, як зазначено в літературі: “в определенных условиях любой способ классификации, разумеется содержащий научно обоснованные критерии, может оказаться полезным и не является конкурирующим по отношению к другим способам” [2]. Так, загальним критерієм класифікації як для міжнародних природоохоронних угод, так і для інших міжнародних актів, є, наприклад, число сторін. Згідно з цим критерієм міжнародні природоохоронні угоди поділяються на двосторонні і багатосторонні. Причому, Н. М. Ульянова виділяє як самостійний вид багатосторонніх міжнародних угод, загальний багатосто-

ронній договір, який являє собою договір, присвячений питанням, які викликають інтерес міжнародного суспільства у цілому, спрямований на створення загально-визначених міжнародних норм та розрахований на участь у ньому всіх держав [3]. Виділення цієї групи міжнародних угод уявляється доцільним, оскільки рівень антропогенного впливу на навколишнє середовище досяг такого ступеня, при якому зусилля не тільки однієї держави в плані захисту екології на своїй території, але навіть зусилля декількох держав, спрямованих на захист екології в межах певного регіону, можуть виявитися мелефективними. Тому і необхідні заходи міжнародного суспільства у цілому, котрі знайшли б своє відображення в загальних міжнародних природоохоронних конвенціях.

Пропонується ще один критерій класифікації природоохоронних конвенцій, відповідно до якого можливо об'єднання міжнародних угод по “признаку соціально-економічного устроюства учасуючих в них стран” [4]. Відповідно до цього критерія міжнародні угоди поділяються на три групи, виходячи з того, що існують капіталістичні, соціалістичні і країни, які розвиваються. При цьому, конвенції підрозділяються на укладені тільки між капіталістичними державами, або тільки між соціалістичними і т. д. Звичайно, враховуючи міжнародну ситуацію, яка змінилася, даний критерій не повинен відкидатись, а може бути трансформованим з урахуванням того, що у теперішній час існують промислово розвинені країни, країни перехідного періоду і які розвиваються. Цей розподіл є важливим, оскільки при укладенні міжнародних угод ці країни приймають участь в них, як правило, з різних позицій і переслідують неоднакові проміжні цілі. Це часто відбувається, оскільки різні причини заподіяння шкоди екології в цих країнах [5]. Так, якщо негативний вплив на екологію в розвинених країнах виникає через розвинену промисловість, то в країнах, які розвиваються, ситуація кардинально протилежна, тут погіршення екологічної ситуації виникає через низький рівень цивілізації.

Ще одним методом класифікації міжнародних природоохоронних угод є об'єднання їх в систему з урахування предмету регулювання. Розповсюдженість даного методу пояснюється умовною легкістю розподілу проблеми охорони навколишнього середовища відповідно до конкретного природного об'єкту, який зазнає шкідливого впливу.

Крім того, пропонуються критерії, які є досить нетрадиційними для використання у такій сфері. Виділяється, наприклад, такий критерій, як інститут відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому середовищу. У зв'язку з цим пропонується об'єднати міжнародні угоди залежно від того, як вирішується в них питання відповідальності за екологічну шкоду. Відповідно до цієї класифікації міжнародні конвенції поділяються на дві групи: перші містять положення про відповідальність, другі — ні [6].

Однак, вказані класифікації не є вичерпними та оскільки на цей час міжнародна договірна практика йде шляхом обмеження конкретного виду антропогенного впливу на навколишнє середовище, або спрямована на охорону конкретних природних об'єктів, то і класифікацію міжнародних природоохоронних угод доцільно, на нашу думку, здійснювати за цими критеріями. Так, міжнародні угоди можна класифікувати, наприклад, на угоди, спрямовані на охорону земельних ресурсів планети. Специфіка цього природного об'єкту обумовлюється первісним прийняттям природоохоронних засобів в рамках національного законодавства. “Однако, в 70-х годах было признано, что деградация продуктивных земель перестала быть явлением исключительно внутрисоциального характера и приобрела глобальные масштабы” [7]. Пов'язано це, перш за все, з проблемою опустелення. Площа пустель та напівпустель на Землі, яка становить 43% суші, загрозливо збільшується. Увага до цієї проблеми зверталась на конференціях ООН з проблем навколишнього середовища.

Другу групу у такій класифікації становлять угоди, спрямовані на охорону Світового океану. До них можна

віднести, наприклад, міжнародну конвенцію про втручання у відкритому морі у випадках, які призводять до забруднення нафтою 1969 р., Лондонську конвенцію про запобігання забрудненню моря викидами відходів та інших матеріалів 1972 р. та інші.

В третю групу можна об'єднати міжнародні угоди, які спрямовані на охорону флори та фауни, куди відносяться міжнародна конвенція про охорону нових сортів рослин 1961 р., конвенція про охорону дикої флори та фауни і природного середовища існування в Європі 1979 р., та інші.

До четвертої групи відносяться конвенції, які охороняють від забруднення атмосферу, озоновий шар, Космос. Це, перш за все, Віденська конвенція з охорони озонового шару 1985 р., конвенція 1979 р. про транскордонне забруднення повітря на великі відстані, конвенція про реєстрацію об'єктів, які запускаються у космічний простір 1978 р.

Особливе значення придбали засоби з охорони навколишнього середовища у зв'язку з використанням ядерного матеріалу, а також природоохоронний аспект військових дій. В цих напрямках прийнято ряд міжнародних угод, наприклад, конвенція про ядерну безпеку 1994 р., про відповідальність за ядерну шкоду 1963 р., конвенція про заборону військового та будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище 1977 р.

Наведені вище класифікації міжнародних угод мають, як і будь-яка класифікація, доволі умовний характер. Проте, класифікація міжнародних природоохоронних угод здатна виявити закономірності розвитку міжнародного права навколишнього середовища, які дали б змогу розробити та прийняти загальну природоохоронну конвенцію, яка б вінчала всю договірну масу та закріплювала основні принципи і напрямки міжнародного співробітництва з охорони навколишнього середовища.

Література:

1. *Международная конвенция об охране биологического разнообразия 1992 г.*
2. Тимошенко А. С. *Формирование и развитие международного права окружающей среды. Москва, 1986.* — С. 76.
3. Ульянова Н. Н. *Общие многосторонние договоры в современных международных отношениях. Киев, 1981.* — С. 196.
4. Тимошенко А. С. *Формирование и развитие международного права окружающей среды. Москва, 1986.* — С. 82-92.
5. Тимошенко А. С. *Международное сотрудничество по охране окружающей среды в системе ООН. Москва, 1981.* — С. 25.
6. Вылегжанина Е. Е. *Сохранение биосферы и международная ответственность. Москва, 1993.* — С. 11.
7. Колбасов О. С. *Международно-правовая охрана окружающей среды. Москва, 1982.* — С. 119.

УДК 347.97/.99:947(477)“1919”

О. А. Чуваков

СУДОВІ РЕФОРМИ НА УКРАЇНІ В 1919 РОЦІ

У важкий час сьогодення Україна переживає один з найскладніших періодів своєї історії. Існуючі складнощі торкаються не тільки становища в економіці, політиці, але й соціальної сфери суспільного життя. Звичайно, подібні процеси супроводжуються при корінному змінненні старої суспільно — економічної формації на більш прогресивну, нову. В даному випадку Україна стоїть на шляху побудови демократичної правової держави, в якому домінуюче положення має закон і правопорядок.

Для того, щоб у цьому перехідному періоді не повторити старих помилок, необхідно ретельно вивчити ті суспільні процеси, які відбувалися у минулому. Головним чином це стосується не тільки реформ у сфері економіки, але й реформ у галузі права і судоустрою, які зіграли істотну роль у розвиненні України на той час.

Розглянемо, у зв'язку з цим, судові реформи, які мали місце у далекому і грізному 1919-му році.

Як вважав тоді уряд, складна ситуація на фронтах громадянської війни вимагала посилення дисципліни у рядах української Червоної Армії. Для цього декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України в армії були створені особливі військові трибунали [1,8]: ротні товариські (дисциплінарні), полкові, загальноармійські і армійські касаційно — апеляційні відділи. Всі вони були колегіальними (ст. 8). Члени перших трибуналів обирались усією ротою і підлягали затвердженню відповідним полковим трибуналом (ст. 9). Даним трибуналам були підсудні дрібні злочини всіх військовослужбовців роти, окрім її командира (ст. 5). Члени полкових трибуналів призначались армійським трибуналом (ст. 10), а загальноармійський — Реввійськрадою Української Червоної Армії і затверджувався Тимчасовим робітничо-се-

лянським урядом України (ст. 11). До складу трибуналу входили: голова, двоє членів трибуналу і секретар, у апеляційно-касаційний відділ — голова, який призначався Робітничо-селянським урядом України, і голови двох полкових трибуналів, які закликалися за чергою номерів полків строком на два тижні (ст. 14).

Полкові і армійські трибунали застосовували міри покарання згідно з своєю " революційною совістю " (ст. 6). Вирок виносився більшістю голосів. За наявності певних суперечок, що торкались конкретних питань, справа передавалась до вищої судової інстанції. Що стосується винесення вироків про смертну кару, то вони мали бути прийняті одноголосно (ст. 16). Обвинувачення і захист у полкових і армійських трибуналах були обов'язковими (ст. 17), також обов'язковим було ведення протоколів засідань трибуналів (ст. 18). Вирок набував законну силу протягом 24 годин, якщо не було подано касаційної скарги.

Армійському касаційно-апеляційному відділу були підсудні справи полкових трибуналів, у яких при винесенні вироків була порушена суть або форма судочинства (ст. 7). Ініціатива апеляційного перегляду справ належала тільки армійському касаційно-апеляційному відділу у порядку нагляду (ст. 20). Для провадження попереднього слідства у трибуналах створювались військово-слідчі комісії за призначенням відповідних трибуналів (ст. 22).

Ротні товариські трибунали були по суті товариськими дисциплінарними судами, нагляд за їх діяльністю здійснювали полкові військові трибунали: їх підсудність була меншою, ніж підсудність місцевих судів, створених у РРФСР згідно декрету № 1 " Про суд ".

Організація військових трибуналів у полках української Червоної Армії вик-

ликалась також необхідністю внутрішньої боротьби з ворожою агентурою, з "партизанщиною" за дотримання суворої військової дисципліни, оскільки у той час в армію вливалась значна кількість дрібних партизанських загонів, які діяли на території України [4, 13].

В розвиток угоди від 1 червня 1919 року між РРФСР и УРСР про спільну діяльність цих держав Постановою Всеукраїнського Революційного Комітету від 27 січня 1920 року декрети і постанови радянської України по військовим справам були анульовані. У зв'язку з цим військові трибунали Українського фронту було переформовано. Згідно з Положенням про революційні військові трибунали, затвердженого ВЦВК РРФСР 20 листопада 1919 року, вони ввійшли в єдину систему революційних військових трибуналів об'єднаної Червоної Армії радянських республік (цією угодою були об'єднані Військово — морські сили обох республік, наркомати зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу для того, щоб наркомати РРФСР мали своїх уповноважених у складі Ради Народних Комісарів УРСР з затвердженням їх ВУЦВК і з'їздом Рад. Вони були підконтрольні Українському урядові такою ж мірою, як і урядові РРФСР (архіви військових трибуналів Української Червоної Армії того часу не збереглись, тому дати характеристику їх діяльності і взагалі освітити роботу армійського касаційно-апеляційного відділу немає можливості).

Другим особливо важливим правовим актом цього періоду був декрет Ради народних комісарів УРСР від 14 лютого 1919 року " Про суд " [1, 14], яким знову були ліквідовані відновлені царські суди (генеральний суд, судові палати, окружні суди, з'їзди світових суддів, світові суди, військові морські, волосні і комерційні суди) і всі підприємства і установи, що існували при царській Росії (прокурорський нагляд, нотаріат, присяжна і приватна адвокатура, інститут судових слідчих і т. п.). Було затверджено тимчасове Положення про народні суди і революційні три-

бунали УРСР, по якому на Україні були створені дві самостійні судові системи:

1) народні суди і ради народних суддів;

2) революційні трибунали.

В даному положенні відзначалось, що організація і порядок функціонування революційних військових трибуналів визначається особливими законами; у надто важливих справах, які вимагають невідкладного рішення, надзвичайним комісіям надавалась право винесення вироків з повідомленням про це революційного трибуналу [1, 14].

В процесі створення народних судів і революційних трибуналів УРСР були враховані ті недоліки, які мали місце у 1918 році.

Слід відзначити, що багато рішень, які у ті роки приймалися у РРФСР, не знаходили відображення в Україні. Наприклад, організація окружних, обласних народних судів і Верховного судового контролю згідно з декретом №2 ВЦВК РРФСР " Про суд " від 7 березня 1918 р., також як і міри закріплені декретом № 3 " Про суд " від 20 липня 1918 р. (ліквідація обласних народних судів і Верховного судового контролю, утворення для розгляду касаційних скарг на вирокі і рішення окружних судів Тимчасового касаційного суду у Москві), на судове будівництво в УРСР ніякого впливу не мали і в законодавстві це ніяк не відобразилось.

Інші рішення знаходили підтримку в Україні. Наприклад, у РРФСР згідно Постанові ВЦВК від 30 листопада 1918 р. замість окружних і міських судів був створений єдиний народний суд, у підсудність якого входили всі кримінальні і цивільні справи, за винятком справ підсудних революційним трибуналам. Судом другої касаційної інстанції для народних судів були ради народних суддів у масштабі губернії [4, 15].

Положенням Ради Народних Комісарів УРСР від 14 лютого 1919 р. на прикладі РРФСР в Україні також був створений єдиний народний суд (не менш одного на район) [1]. Кількість учасників народного суду визначалась Радами народних депутатів у містах і

виконками у повітах. Для вирішення справ, окрім постійного народного судді, залучались народні засідателі, які обирались Радами депутатів, а в повітах — виконками; перші — строком на один рік, другі — на шість місяців з правом дострокового відкликання (народні засідателі обирались у кількості 200 чоловік на дільницю. Кандидати висувались радянськими установами, партійними та профспілковими організаціями, комітетами незалежних селян, сільськогосподарськими комунами і військовими частинами за розпорядженням повітової комісії по складанню списків народних засідателів (у розрахунку 50% робітників, 35% селян і 15% червоноармійців). Після оголошення і обговорення відводів списки кандидатів у народні засідателі відсилались виконавчим комітетам повітових Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів або міським Радам (за належністю) для обрання.

Також був введений касаційний порядок оскарження вироків і рішень народних судів. Для перегляду справ у масштабі міста або повіту організовувались раднарсуди, які складались з усіх постійних народних суддів міста або повіту. Президія у раднарсудах не обиралась. Якщо у РРФСР до складу судового засідання раднарсудів входили два члени президії і три народних судді, які викликались за чергою, то у УРСР тільки три народних судді в порядку черги.

Народний суддя і шестеро народних засідателів розглядали справи про посягання на життя людини, звалтування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, розбій, грабіж, підробку документів і грошових знаків, а також інші справи за постановою народного судді. Народному судді і двом народним засідателям були підсудні всі інші кримінальні і цивільні справи за постановою народного судді. Народний суддя одноособово розглядав і виносив рішення у всіх цивільних справах, окрім тих справ, які він вважав необхідними для розгляду за участю двох народних засідателів.

Згідно з Положенням Ради Народних Комісарів від 14 лютого 1919

року для розслідування справ, підсудних народному суду, вводились посади народних слідчих, які обирались у такому ж порядку, як і народні судді, строком на один рік, але народні судді могли і самі провадити слідство на свій розсуд.

Попереднє слідство було обов'язковим у всіх справах підсудних народному суду за участю шести народних засідателів. Скарги на дії народного слідчого розглядав народний суддя. Обвинувачення і захист у суді здійснювались колегіями обвинувачів і правозахисників, які створювались при повітових виконках і міських Радах. Участь обвинувача і правозахисника була обов'язковою у всіх справах, які підсудні народному суду за участю шести народних засідателів, а в інших справах — залежно від рішення суду. Обов'язковими були захист за наявності обвинувача й обвинувачення [5, 13].

В процесі подальшого судового будівництва, після того як у РРФСР було прийнято Положення ВЦВК про народний суд від 21 жовтня 1920 р. [3, 407] змінення, що торкалися судоустрою УРСР ще не раз зазнавали різні зміни, (так, наприклад, по Положенню про народний суд від 26 жовтня 1920 р. [2, 536] — народні судді повинні були мати обов'язково стаж політичної роботи, теоретичну або практичну підготовку і т. д.).

У цілому слід відзначити, що судові реформи, які відбувались в Україні у 1919 році мали декілька спрямувань. Поруч з визначеним "копіюванням" досвіду Російської Федерації, проводились і самостійні заходи по проведенню судових реформ. Багато з них створили важливі теоретичні засади щодо розвитку судової системи в Україні.

Література:

1. ЗУ УРСР. — 1919. — № 1. — с. 8-14.
2. ЗУ УРСР. — 1920. — № 25. — с. 536.
3. СУ РСФСР. — 1920. — № 25. — с. 407.
4. Суло Д. С. Історія суду радянської України. — Київ, 1968. — С. 13-15.
5. ЦДАЖР УРСР, ф. 8, оп. 1. — С. 13.

УДК 342.92

В. В. Іванов**АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Адміністративна відповідальність є одним з видів юридичної відповідальності, і як такої їй притаманні ознаки загальноправової відповідальності, а також ознаки, які відрізняють її від усіх інших видів юридичної відповідальності.

Як ми вже раніше відмічали [1,2], основними ознаками юридичної відповідальності є наступні.

1. Юридична відповідальність є одним з засобів боротьби з правопорушеннями. При цьому найбільш бажаним для суспільства є добровільне виконання громадянами своїх обов'язків, тобто вплив на суспільні відносини завдяки переконанню. Але якщо суб'єкти права не виконують вимоги правових норм, порушують закони, то держава може застосовувати до них примусових заходів. Загроза реалізації юридичної відповідальності і пов'язаних з нею негативних наслідків є важливим фактором, що забезпечує правомірну поведінку громадян, допомагає встановленню законності і правопорядку у суспільстві.

2. Державний примус є обов'язковою ознакою юридичної відповідальності. Проте ми не згодні з вченими, які ототожнюють юридичну відповідальність з державним примусом [3,4]. Державний примус — це можливість держави зобов'язати суб'єкта всупереч його волі та бажанню здійснювати певні дії. Юридична відповідальність є одним з видів державного примусу. Крім неї існують і інші види державного примусу, які здійснюються на основі і в рамках права: міри захисту, запобіжні заходи, попереджувальні заходи. Таким чином, поняття державного примусу ширше, ніж поняття — юридична відповідальність. Тому не кожний ви-

падок застосування державного примусу є юридичною відповідальністю.

3. Юридична відповідальність виникає тільки на підставі норм права. Вона припустима лише на підставі закону. В цьому полягає одна з основних гарантій законності застосування заходів державного примусу за діяння, що держава визнає правопорушеннями. Виняток представляє інститут аналогії закону і права, який має місце в виключних випадках (коли відсутня необхідна норма права, тобто є прогалини в праві), може застосовуватись лише за рішенням суда і не може застосовуватись при притягненні до адміністративної та кримінальної відповідальності.

4. Підставою виникнення юридичної відповідальності є лише правопорушення. Ми не підтримуємо точку зору вчених, які вважають проспективну (позитивну, перспективну) відповідальність одним з видів власне юридичної відповідальності [5,6,7,8]. На нашу думку, юридична відповідальність може наставати лише за правопорушення, при чому для виникнення юридичної відповідальності необхідно, щоб були присутні всі елементи складу правопорушення (суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона). Ми також не підтримуємо концепцію безвинної відповідальності, що висувують деякі автори [9,10] — відповідальності за так звані об'єктивно протиправні діяння [11]. Правопорушення виступає у якості юридичного факта, воно передбачено гіпотезами правових норм, а міри юридичної відповідальності містяться в санкціях цих норм.

Питання про підставу юридичної відповідальності взагалі і адміністра-

тивної відповідальності зокрема є предметом дискутування вчених, які аналізували дану проблему. Спочатку вітчизняна юридична наука розглядала правопорушення як єдину підставу для настання юридичної відповідальності. Але, починаючи з 60-х років, стало формуватися інакше розуміння підстави юридичної відповідальності, згідно до якого стали виділяти дві ознаки, що полягають в основі юридичної відповідальності. Автори, що дотримуються даної думки, стверджують, що для настання юридичної відповідальності необхідно не тільки здійснення правопорушення, але й наявність відповідної правової норми, яка б забороняла відповідне протиправне діяння, формулювала склад правопорушення. При цьому правова норма, що встановлює відповідальність за протиправне діяння, є юридичною підставою правової відповідальності, а здійснення правопорушення, юридичний склад якого передбачено правовою нормою, є фактичною підставою юридичної відповідальності. Тільки в своїй діалектичній єдності заборона і здійснення заборонених правовою нормою дій характеризують підстави юридичної відповідальності. Дана точка зору набула поширення у вітчизняній юридичній літературі [12,13,14,15].

На нашу думку, єдиною підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Вже саме поняття "правопорушення" говорить про те, що це діяння, яке порушує встановлені державою норми права. Ми підтримуємо точку зору А.П. Альохіна, А.А. Кармолицького та Ю.М. Козлова, згідно з якою виділення нормативної (юридичної) підстави юридичної відповідальності на відміну від фактичної не є коректним [16]. У даному випадку маються на увазі правові норми, що встановлюють юридичну відповідальність, у відсутності яких вона неможлива. Але їх наявність також сама по собі виключає притягнення людини до юридичної відповідальності, якщо нею не здійснено правопорушення. Фактична підста-

ва неможлива поза протиправним діянням — діянням, забороненим відповідною нормою права, і в цьому розумінні воно є перш за все нормативним (юридичним) і ніяким іншим. При здійсненні антисуспільного діяння, не пов'язаного з порушенням норм права, має місце казус, що не має юридичного значення, не тягне за собою відповідальності особи, яка здійснила таке діяння.

В літературі інколи в якості підстави юридичної відповідальності поряд з правопорушенням розглядають провину, протиправність діяння, а також інші умови, без наявності яких юридична відповідальність не настає [17,18]. Однак, ми вважаємо, що в якості підстави юридичної відповідальності треба виділяти лише правопорушення. Провина, протиправність діяння та інші умови, без наявності яких юридична відповідальність не настає, передбачені складом правопорушення. Якщо немає в наявності всіх елементів складу правопорушення, то немає і самого правопорушення, тобто немає юридичної відповідальності.

5. Такими, що передбачають відповідальність, треба вважати норми права, в яких виражається осудження правопорушника і його діяння з боку суспільства і держави.

6. Реакцією на соціально шкідливу поведінку, яка осуджується з боку суспільства і держави, є покладення на правопорушника певних негативних для нього наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, які він повинен зазнавати. Ці наслідки, визначені законодавством, є мірами юридичної відповідальності і характеризують її в якості необхідної ознаки.

Перелічені ознаки характеризують юридичну відповідальність взагалі. Адміністративній відповідальності притаманний ряд особливостей, специфічних ознак, які характеризують цей правовий субінститут, виділяють адміністративну відповідальність серед інших видів юридичної відповідальності.

1. Адміністративна відповідальність

но. Головна мета реформи адміністративного судочинства — підвищення гарантій законності при провадженні справ про адміністративні правопорушення і уникнення необґрунтованого ускладнення адміністративно-процесуальних процедур, збереження при цьому оперативності розгляду справ і покарання правопорушника.

7. Застосування адміністративного покарання не тягне судимості правопорушника або звільнення його з роботи.

8. Підставою адміністративної відповідальності є скоєння адміністративного правопорушення. В окремих випадках підставою адміністративної відповідальності може бути скоєння діяння, що хоча формально і містить ознаки злочину, але у зв'язку з малозначимістю не становить суспільної небезпеки. Дана підстава адміністративної відповідальності передбачена ст. 7 КК України, і реалізується в порядку проведення, передбаченого ст. 7 прим. 1, ст. 7 прим. 2 КПК України. Підставою адміністративної відповідальності може бути і скоєння так званого адміністративно-дисциплінарного проступка — адміністративного правопорушення, яке є одночасно і дисциплінарним. Законодавство України припускає можливість і необхідність окремого та одночасного притягнення винного в здійсненні адміністративно-дисциплінарного правопорушення суб'єкта і до адміністративної, і до дисциплінарної відповідальності. Підставою кримінальної відповідальності є лише скоєння злочину; дисциплінарної — дисциплінарний проступок; матеріальної — спричинення матеріальної шкоди або цивільно-правовий делікт.

Література:

1. Васильев А.С., Иванов В.В. *Проблемное понимание института юридической ответственности // Рыночная экономика: современная теория и практика управления. Одесса, БАХВА, 1998. С. 301-313.*

2. Иванов В.В. *Еще раз к вопросу о юридической ответственности // Актуальные проблемы государства и права. Одесса, БАХВА, 1998.*

3. Самощенко И.С., Фарукишин М.Х. *Ответственность по советскому законодательству. М., Юрид. лит., 1971. С. 60.*

4. Братусь С.Н. *Юридическая ответственность и законность. М., Юрид. лит., 1976. С. 85-86.*

5. Недбайло П.Е. *Система юридических гарантий применения советских правовых норм. — Правоведение, 1971, №3, С. 52.*

6. Строгович М.С. *Сущность юридической ответственности. — Сов. Государство и право, 1979, №5, С. 75.*

7. Збережевская Т.А. *Ответственность по советскому государственному праву. Воронеж, 1980, С. 47-48.*

8. Назоров Б.Л. *О юридическом аспекте позитивной социальной ответственности. — Сов. Государство и право, 1981, №10, С. 37.*

9. И.С. Самощенко, М.Х. Фарукишин. *Ответственность по советскому законодательству. М., Юрид. лит., 1971. С. 73.*

10. Собчак А.А. *О спорных вопросах ответственности. — Правоведение, 1968. №1. С. 50.*

11. Докладніше дискусію на це питання див. Иванов В.В. *Еще раз к вопросу о юридической ответственности // Актуальные проблемы государства и права. Одесса, БАХВА, 1998.*

12. Додин Е.В. *Основание административной ответственности. Автореф. канд. дис. М., 1965.*

13. Самощенко И.С., Фарукишин М.Х. *Ответственность по советскому законодательству. М., Юр. лит. 1971. С. 72.*

14. Манохин, Адушкин. *Административная ответственность в СССР. Изд-во Саратовского ун-та. 1988. С. 28.*

15. Скакун О.Ф., Подберезский Н.К. *Теория права и государства. Харьков, 1997. С. 206.*

16. Алехин А.П., Крамолицкий А.А., Козлов Ю.М. *Административное право Российской Федерации. М., Зерцало, 1997. С. 286.*

17. Лунев А.Е. *Административная ответственность за правонарушения. Госюриздат, 1961. С. 45.*

18. Мунтян В.Л. *Адміністративно-правова охорона колгоспної власності. Вид-во АН УРСР. Київ, 1961. С. 67.*

УДК 343.231

О. М. Міколенко

НАСЛІДКИ ЗЛОЧИНУ — КРИТЕРІЙ ПОДІЛУ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ

На сьогоднішній день, коли наша країна буде правову державу, велике значення набуває посилення охорони прав та інтересів громадян і організацій від злочинних посягань. У зв'язку з цим певну актуальність набуває дослідження проблеми, що пов'язана з заподіянням шкідливих наслідків злочинними діями.

У юридичній літературі про наслідки злочину написано чимало [1], а ще більше сказано на різноманітних дискусіях криміналістів в східних країнах, СНД, починаючи з 50-х років. Ці дискусії зіграли важливу роль у правовій науці.

Ми не маємо можливості докладно зупинитись на всіх аспектах дискусії, що мали місце у ті часи. Слід, однак, підкреслити, що протиріччя думок було пов'язане не тільки з традиційним спором про правомірність поділу складів злочину на матеріальні та формальні, не тільки з питанням про конструкції складів, а також про те — існують чи ні злочинні діяння, які не завдають шкоди суспільним відносинам, і чим визначається суспільна небезпека злочину — можливістю шкоди чи реальною шкодою [2]. Але, стосовно нашого питання, зазначимо, що останнім часом у науці кримінального права нашої країни затвердилася точка зору, згідно з якою не існує злочинів, які не завдають шкоди суспільним відносинам. Вперше така точка зору була сформульована у працях А.Н Трайніна [3]. Пізніше ця точка зору була більш детально розроблена у монографіях таких авторів: Г.А. Крігера [4], А.І. Санталова [5], Н.С. Малєїна [6], М.Я. Шимінової [7], а також у роботах сучасних українських науковців: М.І. Коржанського [8], В.Б. Харченко [9].

Їх точка зору зводилась до того, що будь-яке правопорушення (злочин) шкідливе, тому що об'єктом посягання є суспільні відносини. Воно завдає шкоду, так як дезорганізує суспільні відносини, порушує їх нормальне здійснення, створює в них недоліки. У

цьому розумінні шкода являє собою соціальну категорію [10].

Посягання на суспільні відносини, що урегульовані нормами права, тягне за собою спричинення шкоди нормам права та правопорядку в цілому і супроводжується, як правило, порушенням суб'єктивних прав. З цієї точки зору шкода характеризується як юридична категорія [11].

Посягання на суб'єктивні права тягне за собою зменшення фактичного об'єкту злочину — майнових та немайнових благ. І таку шкоду М.Я. Шимінова називає фактичною. При цьому фактичне зменшення будь-якого блага завжди означає водночас і порушення соціально-правових відносин.

На думку М.І. Коржанського [12] в злочинних наслідках важливо відрізняти їх фізичну та суспільну сутність.

Фізична сутність злочинних наслідків полягає в конкретних змінах, які настають у зовнішньому світі, — вилучене у власника майно, заподіяні потерпілому тілесні ушкодження, смерть людини і т.ін.

Суспільна сутність злочинних наслідків, полягає, за думкою М.І. Коржанського, в заподіянні шкоди суспільним відносинам, в пошкодженні чи знищенні певних суспільних відносин — позбавлення власника можливості користуватися майном, погіршення здоров'я потерпілого від заподіяння йому тілесних ушкоджень тощо.

Кримінальне законодавство, беручи до уваги соціальну цінність порушеного злочином права, причини виникнення шкоди та її розмір, суб'єктів діяння та їх суб'єктивну сторону, інші обставини, пов'язує або не пов'язує існуючу шкоду з виникненням кримінальних правовідносин. Таким чином, в одних випадках шкода є юридичним фактом, що породжує кримінально-правові відносини та знаходить своє відображення у диспозиції відповідної статті, а в інших випадках — визнається факультативним не обов'язковим елементом складу злочи-

у результаті чого в одній своїй частині даний склад злочину є матеріальним, а в іншій — формальним. До таких складів злочинів автори відносять склади злочинів, що передбачені ч.4 ст.117, ст.58, ст.59, ст.190-1 КК України[22].

У деяких випадках законодавець, враховуючи підвищену небезпеку тих чи інших діянь, їх специфіку і керуючись задачами їх припинення на ранніх стадіях, момент закінчення злочину переносить на більш ранні етапи злочинної діяльності, що в інших випадках розглядається як незакінчений злочин (замах на злочин або навіть готування до злочину). Такий опис складів у теорії кримінального права визначається як злочин з укороченим складом, що вважається різновидом злочину з формальним складом[23]. Наприклад, розбій (ст.86 та 142 КК) вважається закінченим з моменту нападу, а не з моменту заволодіння викраденим майном, бандитизм (ст.69 ККУ України) вважається закінченим з моменту створення банди і т.ін.

Поділ складів злочинів на матеріальні та формальні має не тільки теоретичне значення але і практичне значення. Для матеріальних складів злочинні наслідки є обов'язковою ознакою. Без настання вказаних в законі певних наслідків немає закінченого складу цього злочину або немає зовсім складу злочину. Наприклад, вбивство може бути закінченим складом злочину лише при настанні смерті потерпілого. Але при порушенні правил дорожнього руху без настання зазначених в законі(ст. 215 КК) наслідків складу злочину в діях водія немає. Формальний склад злочину визнається закінченим з моменту вчинення діяння, але заподіяння таким злочином тяжких наслідків (п.5 ст.41 КК) враховується судом при призначенні покарання як обставина, що обтяжує відповідальність.

Література:

1. А.С.Михлин *Последствия преступления* .-М.,Изд-во МГУ,1969.-С.28.
2. В.С.Прохоров *Преступление и ответственность*.-Л., Изд-во ЛГУ,1984-С.16.
3. А.Н.Трайнин *Состав преступления по советскому уголовному праву* -М.,1951-С. 77.
4. *Советское уголовное право: Общая*

часть. Под редакцией Г.А. Кригера, Н.Ф. Кузнецовой и Ю.М. Ткачевского. Изд. МГУ, 1988.

5. А.И.Санталов *Об уголовной ответственности и её процессуальном выражении* // *Вест. Ленингр. ун-та.* — 1972.- Вып. 4, № 23.- С.20-23.

6. Н.С.Малеин *Правонарушение: понятие, причины, ответственность*-М.,1985

7. М.Я.Шиминова *Компенсация вреда гражданам* — М., Изд. "Наука", 1979.- С.33.

8. М.І.Коржанський *Кримінальне право України-Київ "Наукова думка",1996.- С.100-101.*

9. В.Б.Харченко *Уголовное право Украины.-Харьков,1998.-С.78-79.*

10. Н.С.Малеин *Правонарушение: понятие, причины, ответственность* -М., Юридлит,1985.-С.8-10.

11. М.Я.Шиминова *Компенсация вреда гражданам* — М., Изд. "Наука",1979.-С.35.

12. М.І.Коржанський *Кримінальне право України-К.,1996.-С.157.*

13. М.Д.Шаргородский *Вопросы общей части уголовного права* — М.,1955-С.95-96.

14. Я.М.Брайнин *Некоторые вопросы учения о составе преступления в советском уголовном праве, Ученые записки Киевского университета им.Шевченко, 1950 г., Т.IV, вып.IV, С. 64-65.*

15. Т.В. Цертели *Причинная связь в уголовном праве.*-Тбилиси, 1957.-С.19-20.

16. В.И. Курляндский *Состав преступления по советскому уголовному праву / Государство и право, 1952.-№8.-С.77-78.*

17. А.Н. Трайнин *Общее учение о составе преступления.*-М,1957.-С.140-153.

18. Б.С. Никифоров *Об объекте преступления // Советское государство и право, 1948.-№ 9.-С.83.*

19. Б.С. Утевский *Уголовное право.-М.,1950.-С.37.*

20. В.Н. Кудрявцев *Объективная сторона преступления.-М, С.156.*

21. А.С. Михлин *Последствия преступления.*-М.,1969.- С.28-32.

22. *Кримінальне право України // Під ред. П.С.Матишевського, П.П.Андрушко, С.Д.Шапченко- К.,Юрінком Інтер,1998.- С.113-114.*

23. В.Б.Харченко *Уголовное право Украины Харьков,1998- С.78.*

УДК 343.341

І. Г. Поплавський

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ ГЕНЕЗІСУ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ УГРУПОВАНЬ З МІЖНАРОДНИМИ ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНИМИ ЗВ'ЯЗКАМИ

Вивчення досвіду боротьби з організованою злочинністю, аналіз літератури, присвяченої цій темі, свідчить про виникнення порівняно нових, але достатньо швидко прогресуючих і небезпечних її форм, однією з яких є організоване злочинне угруповання з міжнародними та міжрегіональними зв'язками.

Заслугою уваги думка фахівця з питань боротьби з організованою злочинністю професора А.Г.Гуров, який визначає три рівня організованої злочинності:

- Примітивний
- Середній
- Високий [1]

Примітивний рівень складають звичайні організовані групи, які мають найпростішу форму організації:

— ватажки організованої злочинної групи;

— безпосередньо її учасники.

Ці групи, як правило, невеликі й займаються переважно скоєнням традиційних злочинів: крадіжок, шахрайств, розбійних нападів тощо. Дослідження свідчать про те, що спочатку вони (групи), як правило, не мають не тільки міжнародних, а й міжрегіональних зв'язків. Але в подальшому їм стає тісно в межах регіону і держави. Природні їх прагнення — пошук нових територій та напрямків злочинної діяльності, вихід на міжрегіональний та міжнародний рівень.

Організована злочинність на Україні досягла масштабів, які дозволяють її ватажкам виходити на встановлення протизаконних зв'язків з закордонними злочинними структурами. В більшості сьогодні цьому сприяють:

- "прозорі" кордони з державами СНД;
- спрощена процедура в'їзду — виїз-

ду в держави Західної Європи, Азії та інші;

- лібералізація зовнішньо-економічної діяльності, пов'язанна з структурною перебудовою економіки держави.

Організовані злочинні угруповання з міжрегіональними та міжнародними зв'язками мають середній та високий рівень розвитку. Ці рівні дуже схожі. Для них характерно:

- наявність між керівниками і виконавцями (або ватажками і учасниками) проміжних ланок;

- спеціалізація самостійних ланок на різних видах діяльності (виконання деякими з них певних функцій, наприклад, "тілоохоронців, груп рекету, бойовиків та інших";

- здійснення зв'язків з представниками органів влади та управління.

Для високого рівня також характерна організація відношень між різноманітними угрупованнями та координація їх діяльності не тільки в межах держави, а і за кордоном.

Метою встановлення міжрегіональних та міжнародних зв'язків насамперед є:

- обмін злочинним досвідом.

Досить часто керівники організованих злочинних угруповань направляють у ті чи інші країни своїх представників з метою "підвищення" злочинної кваліфікації з того чи іншого напрямку злочинної діяльності, а також освоєння нових напрямків злочинного бізнесу.

- розмежування сфер та територій злочинної діяльності в межрегіональному і міжнародному масштабі.

Іноді зустрічаються факти обміну територіями злочинної діяльності. Це має місце тоді, коли ОЗУ взаємовигідно змінити території злочинного впливу по тим чи іншим підставам.

- виїзд за кордон з метою скоєння злочину, як правило, відбувається тоді, коли цього потребують інтереси організованих злочинних угруповань (наприклад, усунення конкурентів та інше).

- розміщення за кордоном коштів, здобутих злочинним шляхом ("відмивання" грошей), відбувається тоді, коли ОЗУ здобули кримінальним чином значну кількість грошових коштів, а використати на території України їх не можливо.

- виїзд за кордон з метою ухилення від кримінальної відповідальності за скоєнні злочини на території України.

За даними правоохоронних органів кількість злочинів, які приховуються за кордоном з метою ухилення від кримінальної відповідальності, неухильно зростає. Зокрема, з використанням каналів зв'язку Інтерполу тільки протягом 1997 року їх було розшукано біля 90 осіб. За 9 місяців 1998 року українськими правоохоронними органами за межами держави було у розшуку 511 кримінальних злочинців, у тому числі 271 з них з метою екстрадиції [2].

- обмін виконавцями для скоєння злочинів.

Досить часто правоохоронними органами фіксуються факти, коли одне організоване злочинне угруповання виконує злочини за замовленням іншого злочинного угруповання на території останнього та навпаки. Прикладом такої злочинної взаємодії є виконання серії вбивств на замовлення угрупованням киллерів з республіки Молдова на території міста Одеси у 1996-1997 роках.

- надання матеріальної та фізичної допомоги етнічним злочинним угрупованням, такі факти мають місце у випадку послаблення їх позицій і виникнення конфліктів з місцевими злочинними угрупованнями та інші.

Організовані злочинні угруповання розподіляються по окремим регіонам дуже неравномірно, що залежить від соціально-економічних, політичних, географічних, етнічних, національно-психологічних особливостей, рівня протидії їх діяльності з боку правоохоронних органів та інші.

Організовані злочинні угрупованнями з міжнародними та міжрегіональними зв'язками подається доцільним розподілити на наступні групи:

1. Територіальні організовані злочинні угруповання, які мають зв'язки з державами Близького та Дальнього Зарубіжжя.

До їх складу, як правило, входять громадяни України, які проживають на певній території, кримінальні інтереси яких простягаються за кордон.

2. Організовані злочинні угруповання, які створені по ЕТНІЧНОМУ принципу.

До складу цих угруповань, у своїй більшості, входять іноземні громадяни або особи без громадянства, ватажки яких та найближчі їх помічники — однієї національності або народності. Їх злочинні інтереси зосереджуються на певних напрямках злочинної діяльності, а образ життя несе наслідки національних правил та традицій.

На території України діє значна кількість етнічних злочинних угруповань серед яких: чеченські, циганські, азербайджанські, вірменські, в'єтнамські, китайські, а також організовані злочинні угруповання до складу яких входять громадяни держав Близького Сходу та Африки. Згідно з існуючою інформацією досить точно можна припустити, що організовані злочинні угруповання, сформовані по етнічній ознаці, є в подавляючій більшості представниками транснаціональних злочинних угруповань, які намагаються розширити сфери свого впливу на території країн СНД, в тому числі, і в Україні.

Як показує практика основними напрямками злочинної діяльності таких угруповань є:

- незаконний обіг наркотичних, сильнодіючих речовин та прекурсорів;
- незаконний обіг зброї, боєприпасів, вибухових та радіоактивних речовин;
- протиправний обіг автотранспорту;
- викрадення та контрбанда предметів мистецтва та антикваріату;
- фальшивомонетництво;
- нелегальна еміграція, примусове

використання жіночої праці за кордоном та секс-бізнес, торгівля дітьми;

- незаконне контрабандне переміщення товарів із-за кордону;
- рекет і шантаж з метою вимогання грошей;
- "відмивання" злочинних прибутків;
- контрабанда людських органів та тканин [3].

Разом з вузькою "спеціалізацією" напрямків злочинної діяльності існують організовані злочинні угруповання, які "працюють" по кільком напрямкам.

Організовані злочинні угруповання, що мають міжнародні та міжрегіональні зв'язки, у своїй діяльності успішно використовують недоліки як національного, так і міжнародного законодавства, використовують новітні досягнення науки та техніки з метою отримання надприбутку.

Таким чином, можна з високою ступінню точності прогнозувати:

1. Подальший кількісний та якісний розвиток організованих злочинних угруповань з міжрегіональними та міжнародними зв'язками.

2. Розширення території їх злочинної діяльності.

3. Розширення сфер злочинного впливу.

4. Їх збільшення та злиття з транспозиційними злочинними синдикатами.

Виявлені перспективи розвитку організованих злочинних угруповань з міжнародними та міжрегіональними зв'язками, на нашу думку, повинні бути враховані при розробці перспективної стратегії та тактики боротьби з ними як з боку держави в цілому, так і її правоохоронних органів у першу чергу.

Література:

1. Гуров А.М. *Красная мафия*. — М., 1995. — с. 282.
2. Журнал "Міліція України" № 9-10. 1998 р.
3. Поплавський І.Г. "Організовані злочинні угруповання з міжнародними та міжрегіональними зв'язками (проблема визначення)" — Вісник ОІВС № 2, Одеса, 1999, — с. 83
4. *Основы борьбы с организованной преступностью*. Под. Ред. В.С. Овчинского, В.С. Эмитова, Н.П. Яблокова. — М.: Инфра-М, 1996.

Г. В. Загіка

ПРАВОВА ІНФОРМАТИКА *(деякі тенденції та аспекти розвитку)*

Людство вступає в XXI сторіччя — сторіччя інформації. Інформатизація протікає на наших очах настільки стрімко, що нерідко лише з запізненням оцінюються її соціальні, економічні, політичні, правові та інші наслідки. Процеси формування інформаційного суспільства впливають на багато елементів державності, торкаються як національних, так і міжнародних систем, соціальних регуляторів відношень держав, народів, юридичних та фізичних осіб.

Що стосується самого слова "інформатика", то воно з'явилося на початку 1960-х років у французькій мові для визначення області автоматизованої переробки інформації. Цей термін є гібридом двох слів "information" і "automatique". У нашій країні ця область розглядалася як частина кібернетики, проте на початку 80-х років термін "кібернетика" став зникати, і терміном "інформатика" стала позначатися значна наукова область, "яка вивчає методи уявлення, накопичення, передавання та опрацювання інформації за допомогою ЕОМ" [2].

Характерним процесом останніх років є поява "галузевої" інформатики в цілому ряді наукових областей. Відбувається швидка актуалізація цих нових напрямків — організуються кафедри і відділи соціальної, історичної, економічної, а також правової інформатики, створюються нові фахи, виходять відповідні підручники і т. ін.

Зупинимося більш докладно на питанні правової інформатики.

Область інтересів правової інформатики включає розробку загальних підходів до застосування інформаційних технологій у правових дослідженнях; створення правових баз даних; за-

стосування інформаційних технологій уявлення даних і аналізу правових джерел; використання інформаційних мереж (Internet і ін.); застосування інформаційних технологій у юридичній освіті.

Теоретичною основою правової інформатики є сучасна концепція інформації і теоретичне правознавство, а прикладною — інформаційні\комп'ютерні технології.

З практичної точки зору правова інформатика може бути визначена, як прикладна юридична наука, що вивчає можливості застосування сучасних засобів опрацювання інформації для вирішення правових задач. Проте правомірно і більш загальне, широке розуміння правової інформатики як науки, що вивчає право з погляду теорії інформації.

Виходячи з сказаного, на наш погляд, під правовою інформатикою слід розуміти, міжгалузеву наукову дисципліну, яка вивчає закономірності процесу інформатизації правової науки та юридичної освіти.

Найбільше практичне значення в цій області сьогодні мають такі основні напрямки:

- створення правових інформаційних систем.

У цій області сьогодні є значна кількість подібних систем, вироблених різними фірмами. Можна назвати такі відомі російські правові інформаційні системи, як "Гарант", "Кодекс", "КонсультантПлюс", "ЮСИС". Подібні системи існують у США ("LEXIS/NEXIS", "Westlaw"), у Німеччині ("Juris") і в інших країнах.

- проблеми формалізації юридичних знань і створення експертних правових систем ("штучний інтелект");

Під експертними системами (або системами, заснованими на знаннях) розуміються програми, що не тільки містять масиви визначених даних і надають засоби пошуку потрібних фрагментів у цих масивах, але й володіють "штучним інтелектом". У роботі по створенню експертної системи беруть участь не тільки програмісти — розроблювачі оболонок, але і спеціалісти в даній предметній області знань — у нашому випадку, юристи, що "передають" свої знання. Сьогодні ці дослідження знаходяться ще на ранній стадії. Можливості людського мозку значно перевершують "інтелект" комп'ютерів. Проте дослідники не втрачають надію на успіх [1].

Існуючі експертні системи орієнтовані не на незалежне досягнення результату — рішення проблеми, а пошук такого рішення в діалозі з користувачем. При цьому відбувається додавання потенціалів двох інтелектів — штучного і людського. Сильною стороною комп'ютеру є можливість збереження великого обсягу фактичних знань, що людиною не завжди легко запам'ятати. Людина ж спроможна давати оцінку придатності тих або інших правил до досліджуваної ситуації, надаючи спрямованість роботи комп'ютеру по відбору "стосовних до справи норм" і оцінці кінцевого результату. Останнє слово завжди залишається за людиною. Експертні системи успішно застосовуються в медицині (постановка діагнозів), виробництві (керування технологічними процесами), освіті. Не дивовижно, що, незважаючи на значну кількість теоретичних розробок в області юридичних експертних систем, практичне застосування знайшло лише невеличку кількість додатків, орієнтованих на окремі, вузькі сфери застосування. Так, Центр комп'ютерів і права університету Еразмус (Erasmus University), що знаходиться в Роттердамі (Голландія) на основі оболонки експертної системи "JURICAS" розробив пропозиції для прийняття рішень про звільнення співробітників підприємств, про визначення термінів попереднього замкнення і по виявленню порушень законодавства

про соціальне забезпечення (social security fraud). Описані створені у Великобританії системи по застосуванню Закону про національність і системи, які використовуються для виявлення схованого збитку (latent damage) [3]. На Україні існують передумови для впровадження подібних систем-консультантів у діяльність правоохоронних органів. До їхнього числа ставиться наявність значного наукового потенціалу в сфері прикладної математики і дефіцит кадрів у правоохоронних органах, низька правова культура більшості населення. На жаль, чинники, що перешкоджають широкому впровадженню таких технологій: недостатня кількість та якість комп'ютерної техніки, низький рівень комп'ютерної писемності, відсутність бюджетних коштів для фінансування, іноді виявляються сильнішими.

- створення навчальних комп'ютерних програм для студентів-юристів, а також тих, хто зацікавлен у придбанні правових знань;

Розвиті країни сьогодні мають програми розвитку систем комп'ютерного навчання юридичним наукам (CALL — Computer Assisted Legal Instruction), прийняті на національному рівні. Комп'ютерні програми в цій сфері виконують дві основні функції: навчання в інтерактивному режимі (при взаємодії того, кого навчають, і засоби навчання) і контроль знань. Ці задачі можуть реалізовуватися єдиним програмним комплексом або різними програмними компонентами. Наприклад, програмний комплекс Quiz-It!, розроблений у Мілані (ICARE Informatica i Comunicazione), який забезпечує створення, керування і фактичне проведення тестів — іспитів на основі тестів із різноманітними відповідями. В умовах недостатньої кількості комп'ютерів важливою особливістю програми є можливість відповідати на тест на папері звичайним олівцем. Шляхом сканування відповідь автоматично вводиться до комп'ютеру, і оцінки виставляються по заданій викладачем системі. Комп'ютер опрацьовує дані і повідомляє результати іспиту.

М. О. Коротков

ПРАВОВА ДЕРЖАВА У ФРН ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НІМЕЦЬКОГО ГАЛУЗЕВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Радикальні зміни, що відбуваються зараз в Україні, інших посткомуністичних державах, безумовно, повинні вплинути на економічну модель та тип держави. Такі зміни мають отримати своє офіційне закріплення як в основних правових ідеях, так і в функціонуванні загального та галузевого законодавства. В цих умовах уявляється досить корисним звернення до досвіду розвинутих іноземних держав. Звичайно, це необхідно робити не для простого копіювання, а для пошуку обгрунтованих, цивілізованих рішень. Враховуючи, що багато років тому нами було сприйнято чимало основних правових та законодавчих положень німецької держави, звернення до правового досвіду цієї країни стає тим більше необхідним. Проаналізуємо, як в праві та законодавстві цієї країни співіснують багато важливих принципів та положень.

Отже, принцип правової держави у Федеративній Республіці Німеччині чітко закріплений в п. 1 ст. 20 та п. 1 ст. 28 Основного закону цієї країни*. Прийнято вважати, що такий принцип в цій державі включає до змісту правової держави формальні та матеріальні частини або складається з двох складових: "держави законності" та "держави справедливості". Таке визначення дозволяє говорити про гарантії основних прав та свобод населення цієї країни, самообмеження держави цими основними правами та сукупністю норм правопорядку, якими визначаються стабільність та надійність правової системи.

Реально це можна побачити на конкретних прикладах. Причому не слід вважати, що це має якийсь суто загальною і

не дуже зрозумілий для нас характер. Адже зовні досить прості та доступні положення за своїм змістом і належною реалізацією можуть справді вказувати на існування правової держави. Так, наприклад, одним з елементів правової держави в ФРН є, відома і нам, гарантія справедливого судового розбирання, що містить принцип введення виробництва з дотриманням необхідних процесуальних норм відносно всіх сторін-учасниць. Цей принцип передбачає право відповідної особи брати активну участь у судовому розбиранні, щоб не була порушена її людська гідність, яка не повинна бути зведена до рівня об'єкта кримінально-правового розслідування. Держава зобов'язана гарантувати всебічне дослідження істини, а також досягнення справедливості відносно сторони, що потерпіла від злочинного діяння. В цілому право на справедливий судовий розгляд є наддержавним і закріплене в пункті 1 статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, яку, до речі, ратифікувала й Україна.

Однак не слід ідеалізувати такі положення, що існують в багатьох країнах, в тому числі і в Німеччині. За останні роки в деяких законодавчих нормах та судовій практиці цієї країни простежується, як вважають німецькі юристи, тенденція обмеження принципу правової держави. Подібні обмеження держава обгрунтовує, по-перше, тією загрозою, яку становлять нові форми злочинності, що об'єднуються загальним терміном "організована злочинність", і, по-друге, необхідністю скоротити терміни розгляду по кримінальних справах, яка викликана надмірною завантаженістю судів. Саме такі зміни, як вважають фахівці цієї країни, в першу чергу, в кримінально-процесуальному законодавстві, мають суттєвий вплив на основні права та свободи не лише звинувачу-

* Слід відзначити, що саме назву Основний Закон має Конституція в ФРН. Див.: Шаповал В. Б. Державний лад країн світу. — Київ, Український Центр Правничих Студій, 1999, с. 244.

чених, а й всіх осіб, які беруть участь у розгляді конкретної справи.

Тому, на дослідженні законодавства, спрямованого на боротьбу з організованою злочинністю, можна більше детально показати існуючу дискусію. Почати це слід з того положення, і це також буде цікаво для нас, що багатоманіття форм такої злочинності, в яких вона проявляється в Німеччині, не дозволяє сформулювати якимось загальне поняття в німецькому законодавстві. Лише кілька кримінально-правових норм містять це поняття як законодавчу ознаку. В цілому ж в Німеччині основними ознаками організованої злочинності є планомірне здійснення злочинних дій, прагнення до прибутку або до влади у випадку, якщо більше двох осіб взаємодіють при здійсненні цієї діяльності протягом тривалого або невизначеного часу на підставі розділу своїх злочинних діянь. При цьому мають бути присутніми певні структурні елементи такої взаємодії, застосування насильства або інших засобів залякування, вплив на політичні структури, засоби масової інформації, публічну адміністрацію, правосуддя, економічні структури та ін. Не можна сказати, що організована форма злочинності, за легальними (офіційними) даними, посідає переважне становище у статистиці загальної злочинності у ФРН*.

Першим значним кроком законодавця у сфері боротьби з організованою злочинністю був Федеральний Закон про боротьбу з нелегальною торгівлею наркотиками та іншими формами організованої злочинності в 1992 році. З метою страхальної дії цей закон не лише посилив покарання за діяння, що відносяться до організованої злочинності, а й

розширив можливості розшуку, зокрема, шляхом введення більш широкого використання оперативних працівників (таємних агентів), а також забезпечення безпеки свідків. До прийняття і після цього ще тривала дискусія, чи не є так зване "мале підслуховування" допустимим втручанням в право на недоторканість житла (ст. 13 Основного Закону ФРН). Тим не менше законом була введена додаткова можливість прослуховування телефонних розмов шляхом розширення переліку злочинних діянь, при яких допускалося прослуховування і запис телефонних переговорів (§ 100 (а) КПК). Це стосувалося крадіжок, що здійснюються організованими злочинними групами, приховування майна, добутого злочинним шляхом у вигляді промислу, а також певних злочинних діянь, пов'язаних з наркотичними речовинами.

Цей Закон передбачає також контроль за особами за межами їх житла з використанням засобів відео- та фотозйомки (§ 100 (с) КПК). Це положення розглядається як певна "поступка" відносно "малого прослуховування". Слід відзначити, що включення до КПК Німеччини § 100 (с), що допускає можливість фото- та відеознімання лише за межами закритих приміщень, вже не вимагало внесення змін до ст. 13 Основного Закону ФРН.

Такий процес "малим підслуховуванням" не завершився. Процес розширення поліцейсько-слідчих можливостей тривав. У 1994 р. було прийнято Закон про боротьбу зі злочинністю, в якому було зроблено спробу ввести "велике прослуховування", тобто прослуховування закритих приміщень в межах так званого огороженого приміщення. Та законодавець відмовився від цієї пропозиції на підставі конституційно-правових положень стосовно права недоторканності житла і як компроміс розширив перелік злочинних діянь, що містяться в уже згаданому параграфі 100(а). Але влітку 1997 року певними політичними партіями було винесене для обговорення питання про введення так званого "великого підслуховування". Обговорення завершилося тим, що були внесені відповідні зміни як до ст. 13 Основного Закону, так і

* Наприклад, в 1996 році до організованих належали 47196 злочинних груп, по яких проходило 8383 звинувачених. Враховуючи, що в цілому по країні в тому році було зафіксовано 6,5 млн. злочинів та 2,2 млн. осіб, звинувачених в їх скоєнні, то вказані дані про організовану злочинність становлять 0,8 відсотка від загальної кількості, а кількість звинувачених - 0,4 відсотка від всіх звинувачених. Звичайно, ці, як і інші, статистичні дані потребують уточнення, та в цілому картина цілком зрозуміла.

до Кримінально-процесуального кодексу ФРН. Звичайно, незважаючи на деяке спрощення підстав, що є достатніми для проведення будь-яких оперативних дій всередині житла підозрюваного, кримінально-процесуальних приписів було дотримано. Наприклад, одним з них є правило, згідно з яким право на проведення "великого підслуховування" видається палатою з трьох суддів. Виняток становлять невідкладні дії. Звичайно, ряд німецьких фахівців вважає, що подібна невідкладна компетенція може з часом просто "замінити" необхідність подання аргументованного піклування для отримання такого дозволу офіційно. Саме можливість такого прослуховування, аудіо- та відеознімання та інших подібних діянь в житлі, викликає серйозні заперечення у фахівців ФРН. Вони вважають, що існуюча практика "великого прослуховування" може призвести до відмови від ключового елемента судовиробництва правової держави, яке полягає в тому, що в його центрі перебуває особа як суб'єкт виробництва. Цей принцип прямо впливає зі ст. 1 Основного Закону ФРН, що охороняє людську гідність. Звинувачений ні при яких умовах не повинен перетворюватися на простий об'єкт державних заходів. Вільна особистість та її гідність — вища правова цінність конституційного порядку. Для індивіда заради вільного й свідомого розвитку його особистості повинна зберігатися внутрішня сфера, в якій він "володіє сам собою" і до якої ніхто не має права втручатися.

Саме про звинувачуваного як про учасника кримінального процесу мова йде і при аналізі прискореного виробництва. Наприклад, вже згадуваний нами Закон про боротьбу зі злочинністю 1994 р. включив до німецького КПК процедуру так званого прискореного виробництва, згідно з яким прокуратура як виняток із загальних правил не повинна надавати письмові звинувачення, достатньо усного звинувачення в судовому засіданні. Враховуючи, що звинувачуваний вперше може ознайомитися з повним текстом звинувачення, лише з'явившись до суду, виникає запитання, а чи зможе він, ознайомившись з матеріалами кримінальної справи, належним чином підго-

туватися до захисту і чи не порушаться тим самим його права на захист.

Аналіз вказаних положень свідчить не лише про конкретну дискусію, що відбувається в Німеччині, при аналізі цього законодавства. Необхідно також звернути увагу на те, що будь-які відкриті чи оперативні законодавчі акти, які вже існують чи приймаються у ФРН, в обов'язковому порядку проходять сувору політичну, правову, наукову та громадську експертизу. Все це змушує політиків, ініціаторів та розробників будь-яких законодавчих положень враховувати можливу, навіть досить гнучку, експертизу. Саме таке, зовні не дуже примітне положення, підкреслює справжню наявність змістовних ознак правової держави. В центрі правової держави повинна стояти особистість, зі своїми людськими гідностями, з багатьма особистими правами, до дотримання яких держава повинна ставитися обережно й шанобливо.

Література:

1. *Собрание решений Федерального Конституционного суда ФРГ.* — Т. 39. — С. 156.
2. *Уголовное законодательство зарубежных стран (Англия, США, Франция, Германия, Япония). Сборник законодательных материалов / Под ред. И. Д. Козочкина.* — М., Издательство "Зерцало", 1998. — С. 6.
3. *Х. Кури. Развитие преступности на Востоке и Западе. Российский юридический издательский дом.* — М., 1999. — С. 8.
4. *У. Зибер. Организованная преступность Японии и Германии. Российский юридический издательский дом.* — М., 1999. — С. 12.
5. *Ламмих З., Стрельцов Е. Организованная преступность: как с ней борются в ФРГ.* — *Голос України*, 1996, 3 вересня.
6. *Преступление и наказание в Англии, США, Франции. ФРГ, Японии. Общая часть уголовного права.* — М., Юрид. лит., 1991. — С. 88.
7. *Основной Закон Федеративной Республики Германии. Издано Ведомством печати и информации Федерального правительства.* — Бонн, 1994. — С. 13.

Л. Д. Заркуа

НЕКОТОРЫЕ ПРЕСТУПНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ

Реалии социально-экономических преобразований, переход к новым формам хозяйствования наряду с позитивными изменениями, происшедшими в национальной экономике Украины, обусловили активизацию роста ее "теневого" сектора. По подсчетам специалистов часть "теневой экономики" сегодня составляет более 50% национальной экономики Украины [1]. Укореняясь в организационно-правовых формах и структурах, действующих в обход законодательства, регулирующего рыночные отношения, "теневая экономика" оказывает заметное влияние как на социально-экономические, так и политические процессы, происходящие в стране. Довольно точную характеристику этого экономического фактора предлагает О.В.Турчинов, рассматривая ее как:

1) не сокрытую от государственных органов экономическую деятельность, но не учтенную, не контролируемую и не облагаемую государством налогами в силу ряда объективных и субъективных причин;

2) легальную экономическую деятельность, в процессе которой происходит полное либо частичное уклонение от уплаты налогов, сборов, штрафов и иных обязательных платежей, а также нарушение ее государственной регламентации;

3) незаконную, умышленную, сокрытую от государственных органов экономическую деятельность;

4) деятельность, направленную на получение дохода путем совершения либо содействия совершению преступлений, влекущих за собой уголовную ответственность [2].

Таким образом, "теневую экономику" можно определить, по нашему мнению, как неконтролируемую государственными органами экономическую деятельность (как легальную, так и незаконную) субъектов хозяйствования, направленную на получение дохода противоправным путем.

Последствием развития "теневой

экономики" и накопления "теневых" капиталов является общая криминализация общества, что проявляется в существенном увеличении количества традиционных уголовных и новых экономических преступлений.

За последние пять лет общее количество преступлений в сфере экономики возросло на 65%, к ответственности за которые привлечено более 44 тыс. лиц [3].

Анализ материалов проверок государственных органов контроля, оперативно-следственной практики, статистических данных МВД Украины свидетельствует о том, что наиболее криминальной сегодня в Украине стала финансово-кредитная система. Спектр действия преступных группировок в этой сфере охватывает практически все виды финансово-хозяйственной деятельности. Преступников привлекает как банковско-кредитная сфера, так и внешнеэкономическая деятельность, топливно-энергетический комплекс и т.д., т.е. сферы, благоприятные для быстрого получения и накопления значительных прибылей.

На Украине сегодня функционируют стойкие преступные группировки, характеризующиеся крепкими межрегиональными и международными связями, высоким уровнем профессионализма, специализирующиеся на использовании все более усовершенствованных технологий и схем совершения экономических преступлений. Используя мировой опыт совершения таких преступлений, они осуществляют операции по незаконному предоставлению и получению кредитов, переводу денежных средств из одного банка в другой с целью хищения на определенном этапе, незаконному перемещению валютных ценностей за границу, занимаются мошенничеством в виде "пирамид", "работ за границей", мошенничеством с бюджетными средствами, деньгами населения и т.д.

Совершению преступлений в бан-

ковской сфере зачастую содействуют и должностные лица банковских учреждений с целью личного обогащения, которые принимают непосредственное участие в отмывании "грязных" денег, содействуют оттоку ценностей за границу. С их участием налажена и функционирует сеть фиктивных предприятий и "конвертационных центров" на Украине. По результатам усиления контроля за денежным оборотом в кредитно-финансовой и банковской сферах налоговой милицией уже в текущем году выявлено свыше 3300 фиктивных коммерческих структур, 36 "конвертационных центров", через которые конвертировались и изымались из оборота денежные средства. На их счетах заблокировано около 30 млн. грн., из которых взыскано в бюджет свыше 25 млн. грн. [4].

Создание или приобретение фиктивных субъектов предпринимательской деятельности является наиболее распространенным способом уклонения от уплаты налогов и других обязательных платежей в бюджеты и государственные целевые фонды, преследует цель совершения вышеперечисленных экономических преступлений. Проверки налоговых органов по вопросам соблюдения налогового законодательства свидетельствуют о возрастании фактов регистрации фиктивных юридических лиц. Только в 1998г. раскрыта и прекращена деятельность около 2,7 тыс. фиктивных фирм, на счетах которых в банках заблокировано свыше 27 млн.грн., органы прокуратуры обращаются в арбитражные суды с заявлениями об отмене их государственной регистрации [5].

Учитывая актуальность проблемы и динамику образования и использования фиктивных структур в экономической деятельности, считаем целесообразным обратиться к их правовой природе. В действующем законодательстве Украины отсутствует определение фиктивной структуры, фиктивной фирмы. Слово "фиктивный" происходит от французского слова "fictif" (лат. "fictio" — вымысел) — ложный, мнимый, вымышленный. Таким образом, фиктивная фирма — это фирма мнимая, вымышленная, ложная. Сложность сформулирования единого универсального понятия обусловлена

существенными различиями и особенностями видов коммерческих структур, которые определяются как фиктивные. По форме образования и функционирования фиктивных субъектов предпринимательской деятельности (в дальнейшем ФСПД) условно можно подразделить по следующим группам:

1) ФСПД, зарегистрированные в соответствии с действующим законодательством в органах исполнительной власти, состоящие на учете в налоговых органах, зарегистрированные как плательщики НДС. К этой категории, в свою очередь, относятся:

а) зарегистрированные фирмы:

- по утерянным или похищенным паспортам граждан,
- на "подставных" лиц с их ведома за вознаграждение либо без их ведома обманным путем,
- по поддельным паспортам либо поговору с должностными лицами на несуществующего в природе гражданина по вымышленным анкетным данным,

б) приобретенные фирмы:

- по утерянным или похищенным документам неработающие "чистые" фирмы с реанимацией их расчетных счетов в банках,
- "закрытые" фирмы, печати которых не сданы и расчетные счета в банках не закрыты.

2) ФСПД, не прошедшие государственной регистрации, не зарегистрированные в налоговых органах, осуществляющие хозяйственную деятельность с использованием поддельных документов;

3) ФСПД, прошедшие государственную регистрацию, зарегистрированные либо не зарегистрированные в налоговых органах, и не зарегистрированные как плательщики НДС. Эта, на первый взгляд, незначительная особенность на практике играет принципиальную роль в формировании подхода налогового органа к работе с легальным субъектом хозяйствования — контрагентом ФСПД [6]. Анализ правонарушений в сфере налогообложения свидетельствует о том, что в последнее время широкое распространение получила деятельность фиктивных структур, с помощью которых скрываются значительные суммы прибыли от налогообложения и незаконно

УДК 349.42

*Д. І. Крупко***ЗАБОРОНА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕРНА З ОДНОГО РЕГІОНУ В ІНШИЙ**

Дуже поширеним є таке порушення прав суб'єктів підприємницької діяльності (СПД), як встановлення заборони на переміщення зерна в період зернозбиральної кампанії.

Ряд таких правопорушень почався з дуже високого рівня: з Постанови Кабінету Міністрів від 12 червня 1997 р. № 586 "Про забезпечення незнижуваних запасів продовольчих товарів державного резерву". (Далі — Постанова від 12.06.97). Одним з положень цієї Постанови заборонялося вивозити зерно з одної області в іншу.

Постанова від 12.06.97 містила багато правових дефектів:

- нечинність внаслідок недодержання нормотворчої процедури;
- порушення прав підприємців, зокрема права власності;
- дискримінація підприємців органами влади і управління.

Проаналізуємо їх детальноше.

Нечинність. Згідно ч. 3 ст. 57 Конституції, закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Порядок доведення до відома населення встановлений Указом Президента "Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності" від 10 червня 1997 року № 503. Згідно п. 1 цього Указу "...акти Президента України, Кабінету Міністрів України не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Офіційними друкованими виданнями є: "Офіційний вісник України"; "Відомості Верховної Ради України"; газета "Урядовий кур'єр".

Акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів Ук-

раїни можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо".

Постанова від 12.06.97 безумовно визначала права і обов'язки громадян, а саме — позбавляла їх права розпоряджатися своїм майном (докладніше про це далі).

Постанова від 12.06.97 не була оприлюднена ані через названі друковані органи, ані через телебачення або радіо.

Це означає, що вона була нечинною. Хоч ст. 57 Конституції і знаходиться в розділі "Права і обов'язки людини і громадянина", норми якого не застосовуються до юридичних осіб завдяки досить казуїстичному рішенням Конституційного Суду, але якщо нормативно-правовий акт є нечинним, він є нечинним для всіх суб'єктів права України, в тому числі і для юридичних осіб.

Порушення прав підприємців. Згідно ч. 6 ст. 16 Закону "Про підприємництво", збитки, завдані підприємцю внаслідок виконання вказівок державних чи інших органів, або їх службових осіб, що призвели до порушення прав підприємця, а також внаслідок неналежного здійснення такими органами або їх службовими особами передбачених законодавством обов'язків щодо підприємця, підлягають відшкодуванню цими органами.

Чи можуть в даному випадку бути визнані підприємцями КСП, селянське (фермерське) господарство або зернозготівельна компанія? Так. Ч. 1. ст. 1 Закону "Про підприємництво" визначає поняття СПД і підприємця як синоніми, і відносить до них як фізичних осіб, так і юридичні особи.

Яке право СПД в даному випадку було порушено? Щонайменше, право власності.

Згідно п. 2 ст. 4 Закону "Про власність", власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Він може використовувати майно для здійснення госпо-

дарської та іншої, не забороненої законом, діяльності, зокрема, передавати його безоплатно або за плату у володіння і користування іншим особам.

Звернемо увагу на застереження "дії...що не суперечить закону". Застереження такого характеру (генеральні застереження) постійно стають підставою для колізій правових норм. Чи суперечать дії власника по вивезенню зерна з області Постанові Кабінету міністрів від 12.06.97? Так, суперечать. Чи означає це, що власник не вправі вчиняти такі дії щодо зерна, що перебуває в його власності? На користь СПД свідчить наступне:

1) Постанова Кабінету Міністрів не є законом. Хоч Конституційний Суд і схиляється до широкого тлумачення терміну "законодавство", але суто підзаконний акт, яким є Постанова Кабінету Міністрів, не можна прирівнювати до закону.

2) Навіть якщо і в даному випадку термін "закон" тлумачити широко, як будь-який нормативно-правовий акт, Постанова від 12.06.97 є нечинною внаслідок недодержання порядку оприлюднення. Дії СПД не можуть суперечити нормативному актові, який не набрав нормативної сили.

3) Але що залишилося б підприємцеві, якщо Постанова від 12.06.97 була б опублікована? Чи не означало б це диктатуру Кабінету Міністрів? Якщо ми звернемося до сутності і історії конституціоналізму, ми побачимо, що конституції і декларації прав людини демократичних держав приймалися, аби захистити приватних осіб від свавілля влади. Конституція України від 28.06.1996 р. проголосила: держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ч. 4 ст. 14 Конституції). Конституція, найвище джерело права України, проголосила захист права власності пріоритетним завданням держави. Дії державного органу, спрямовані на обмеження права власності, суперечать соціальному призначенню держави, закріпленому в Конституції. Хоч повноваження Кабінету Міністрів і дуже широко сформульовані: Кабінет Міністрів ...

забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави (п. 1 ст. 116 Конституції), забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики (п. 3 ст. 116 Конституції); але в той же час на Кабінет Міністрів покладається обов'язок вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2 ст. 116 Конституції) і забезпечувати рівні умови розвитку всіх форм власності (п. 5 ст. 116 Конституції). Це — ніщо інше, як встановлення меж вищезгаданим, майже всеохоплюючим, повноваженням Уряду. Якщо при забезпеченні внутрішньої політики Кабінет Міністрів не забезпечує прав і свобод людини і громадянина (до яких відносяться і право власності), Кабінет Міністрів перевищує свої повноваження. Як наслідок,

— Постанова Кабінету Міністрів може бути визнана недійсною, як така, що не відповідає його компетенції або вимогам законодавства, (речення 2 ч. 4 ст. 15 Закону "Про підприємництво"),

— СПД отримує право на відшкодування шкоди, закріплене статтею 56 Конституції і ч. 6 ст. 15 Закону "Про підприємництво".

Дискримінацією підприємців органами влади і управління вважається "встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону республіки в інший" (абз. 5 п. 1 ст. Закону "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" в редакції, яка діяла з 14.08.95 до 09.04.98 (далі — Закон про обмеження монополізму — 95);

Потерпілим за цією нормою є суб'єкт господарювання. Визначення цього терміну дає абз. 11 ст. 1 Закону про обмеження монополізму — 95. Суб'єкт господарювання в контексті цього закону — це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності чи фізична особа, яка займається діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю.

В даному випадку всі СПД, що мають відношення до сільського господарства (КСП, особи, що ведуть селянське (фер-

мерське) господарство, організації, що займаються заготівлею і переробкою сільськогосподарської продукції) можуть бути кваліфіковані як суб'єкти господарювання.

Суб'єктом правопорушення за абз. 5 п. 1 ст. 6 Закону про обмеження монополізму — 95 є орган влади і управління. Згідно абз 4. ст. 1 Закону про обмеження монополізму — 95, органом влади і управління визнавалися центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, тобто в тому числі і Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади (ч. 1 ст 113 Конституції).

Як наслідок, Постанова Кабінету Міністрів може бути визнана не дійсною, як така, що не відповідає вимогам законодавства, (речення 2 ч. 4 ст. 15 Закону "Про підприємництво"),

Таким чином, Постанова Кабінету Міністрів від 12.06.97 не відповідала закону, що діяв на той час, і могла бути визнана арбітражним судом не дійсною навіть за умови додержання нормотворчої процедури. Підставою недійсності і цьому випадку є ч. 4 ст. 15 Закону "Про підприємництво". Збитки, яких зазнали СПД, повинні бути відшкодовані на підставі ч. 6 ст. 15 Закону "Про підприємництво". Але під тиском підприємницького лоббі Кабінет Міністрів сам скасував свою постанову .

В 1999 році досвід червня 1997 року використали місцеві органи державної влади, причому на цей раз правопорушення вдосконалилися і доказати їх було складніше.

29 липня 1999 р. районна державна адміністрація Арбузинського району Миколаївської області видала Розпорядження №264 "Про посилення відповідальності голови райдержадміністрації і керівників сільгоспідприємств за виконання регіонального замовлення на сільгосппродукцію в 1999 р." (далі "Розпорядження від 29.07.99"). Зміст розпорядження зводився до наступного:

1) елеватору, що знаходився в комунальній власності, заборонялося видавати форму ФІЗ комерційним структурам, які купували зерно господарств, що мали заборгованість перед державою (документ, який при продажу зерна од-

ним покладавцем іншому засвідчує укладення договору зберігання зерна між елеватором і новим власником);

2) для зняття заборони покладавцеві був зобов'язаний надати в управління АПК районної адміністрації довідки від виробників зерна (!) про

— розрахунок за добрива і засоби захисту рослин, надані АТ "Родючість";

— повернення кредитів банку "Аваль";

— розрахунок за паливно-мастильні матеріали, надані АТСП "Украгробізнес";

— розрахунок за паливно-мастильні матеріали, надані фірмою "Славутич"

та інші.

Проаналізуємо Розпорядження від 29.07.99 на предмет вже знайомих нам правових дефектів:

Видання акту в межах повноважень. Компетенція місцевих державних адміністрацій закріплена в ст. 44 Закону "Про місцеве самоврядування в Україні" і ст 13-29 Закону "Про місцеві державні адміністрації". Стаття 13 цього Закону надає місцевим державним адміністраціям такі повноваження: ...вирішення питань:

— соціально-економічного розвитку відповідних територій (п. 2);

— бюджету, фінансів та обліку (п. 3);

— промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку (п. 5).

Згідно п. 2 ст. 16 цього Закону, місцеві державні адміністрації в межах, визначених Конституцією і законами України, здійснюють на відповідних територіях державний контроль за...станом фінансової дисципліни, обліку та звітності, виконанням державних контрактів і зобов'язань перед бюджетом, належним і своєчасним відшкодуванням шкоди, заподіяної державі.

П. 3 ст. 28 цього Закону для реалізації наданих повноважень надає місцевим державним адміністраціям право одержувати відповідну статистичну інформацію та інші дані від державних органів і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, політичних партій, громадських і релігійних організацій, підприємств, установ та організацій, їх філіалів і відділень незалежно від форм власності;

Ми знову стикаємося з майже необмеженими повноваженнями. Можна констатувати, що Розпорядження від 29.07.99 знаходиться в межах повноважень Ради.

Перевіримо інший критерій — відповідність адміністративного акту вимогам закону.

На вимогу голови місцевої державної адміністрації керівники підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності зобов'язані надавати необхідну інформацію (лише) у межах, визначених законом (ч. 6 ст. 36 цього Закону), а місцеві державні адміністрації уповноважені ...давати обов'язкові для виконання розпорядження керівникам підприємств, установ, організацій, їх філіалів та відділень незалежно від форм власності і громадянам з контрольованих питань (лише) згідно з чинним законодавством (див. п. 4 ст. 28).

В Розпорядженні від 29.07.99. містилася вимога надання довідки, що виробник зерна розрахувався з бюджетом та Державним резервом. Але в багатьох випадках зерно було як придбане покладавцем, так і його постачальником не у виробника, і зерно було декілька разів піддано змішненню, так що встановити, хто саме є виробником зерна, що знаходиться у власності покладавця, неможливо. Голова Арбузинської райдержадміністрації добре розумівся на сільському господарстві і усвідомлював це. Вимога, яку свідомо неможливо виконати, є прихованою заборонаю реалізації товару з одного регіону республіки в інший, що кваліфікується як дискримінація суб'єктів господарювання органами державної влади, органами місцевого самоврядування та органами адміністративно-господарського управління та контролю (абз. 5 і абз. 7 п. 1 ст. 6 Закону про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності, в редакції, яка діє з 09.04.98 до теперішнього часу).

Як було зазначено, зняття заборони на реалізацію зерна було обумовлено вимогою розрахуватися з рядом комерційних структур. Таким чином, ці підприємства ставилися в привілейовану позицію щодо, скажімо, інших банків та інших постачальників пального.

Надання окремим суб'єктам господарювання податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших суб'єктів господарювання, що призвело або може призвести до монополізації ринку певного товару (абз. 6 п. 1 ст. 6 Закону про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності, в редакції, яка діє з 09.04.98 до теперішнього часу) також кваліфікується як дискримінація суб'єктів господарювання органами державної влади, органами місцевого самоврядування та органами адміністративно-господарського управління та контролю.

Це означає порушення вимог Закону про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності в діючій редакції і порушення прав підприємця (дискримінація). Як наслідок,

— порушення вимог законодавства (речення 2 ч. 4 ст. 15 Закону "Про підприємництво"), є підставою для визнання акту державного органу недійсним,

— порушення прав підприємця (ч. 6 ст. 15 Закону "Про підприємництво"), що є підставою для відшкодування збитків, завданих підприємцю внаслідок виконання вказівок державного органу.

Очевидно, що Розпорядження від 29.07.99. мало на меті будь-якою ціною запобігти продажу зерна виробниками сільгосппродуції (переважно КСП) до повного розрахунку з бюджетами. Боротьба за наповнюваність бюджету — це гідна справа, але будь-яка ціна в цьому випадку виявилася надто дорогою.

З сказаного можна зробити наступні висновки.

I. Законність дій адміністративних органів можна перевірити за трьома критеріями:

1) Адміністративний акт може бути виданий тільки в межах встановлених законом повноважень.

2) Видання адміністративного акту мусить відповідати встановленій процедурі.

3) Адміністративний акт не може порушувати прав СПД.

II. Ч. 2 ст. 19 Конституції України закріплює принцип законності в діяль-

ності органів влади: "Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України".

Такий принцип вперше був проголошений Декларацією прав людини і громадянина 28 серпня 1789 р. під час Великої Французької революції: "громадянину дозволено все, крім того, що заборонено; державі дозволено лише те, що дозволено". Тільки з 28 червня 1996 року можна говорити про впровадження цього принципу в Україні. Й досі найвищі органи правосуддя непослідовні в дотриманні цього принципу.

Від зворотньої дії закону і обмеження захищені лише так звані "нескасовувані" права і свободи, зокрема абз. 3 ч. 4 ст. 2 і ч. 10 ст. 5 Закону "Про зовнішньо-економічну діяльність"; абз. 2 п. 1 ст. 18 і речення 2 абз. 4 п. 1 ст. 19 Закону "Про інвестиційну діяльність"; ст. 9 Закону "Про іноземні інвестиції"; ст. 8 Декрету "Про режим іноземного інвестування"; ст. 8 Закону "Про режим іноземного інвестування". Ці права є винятком в підприємницькому праві України.

Але хотілося б, щоб непорушність прав підприємців була не винятком, а правилом.

Література:

1. Конституція України від 28.06.96 р. Відомості Верховної Ради (ВВР).-1996.- №30.-ст. 142
2. Закон України "Про власність" від 07.02.91 № 697-12 / ВВР. — 1991. — № 20. — ст.249
3. Закон України "Про підприємництво" від 07.02.91. № 698-12 / ВВР. — 1991. — № 20. — ст.249
4. Закон "Про зовнішньо-економічну діяльність" від 16.04.91 N 959-XII / ВВР.- 1991.-N29.-ст. 377;
5. Закон "Про інвестиційну діяльність" від 18.09.91 N 1560-XII/ ВВР.- 1991. — N 47.- ст. 646
6. Закон України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" від 18.02.92 р. № 2132-XII / ВВР. — 1992. — № 21. — ст.296
7. Закон України "Про іноземні інвес-

тиції" від 13.03.92 N 2198-XII / ВВР.- 1992.-N 26.-ст. 357

8. Закон України "Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" від 5.07.95 N258/95-ВР // Урядовий кур'єр. — 1995. — 03.08.95. — № 115-116.

9. Закон України "Про режим іноземного інвестування" від 19.03.96 N 93/96-ВР / ВВР. — 1996.- N 19.- ст. 80

10. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР / ВВР. — 1997. — № 24. — ст.170

11. Закон України "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV / ВВР. — 1999. — № 20-21. — ст.190

12. Указ Президента України "Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності" від 10 червня 1997 року № 503/97 // Урядовий кур'єр . — 1997. — . — 14 червня. — №107-108

13. Постанова Кабінету Міністрів від 12 червня 1997 р. № 586 "Про забезпечення незнижуваних запасів продовольчих товарів державного резерву" / Нормативні акти України. — Версія 7.1. для WINDOWS. — К.: АТ "Інформтехнологія". — 1999 г.

14. Постанова Кабінету Міністрів від 1.07.1997 р. № 645 / Нормативні акти України. — Версія 7.1. для WINDOWS. — К.: АТ "Інформтехнологія". — 1999 г.

15. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98 у справі № 17/81-97 за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну "законодавство" /Офіційний Вісник України. — 1998 . — № 32. — 27.08.98

16. Рішення Конституційного Суду України від 9 лютого 1999 № 1-рп/99 року у справі № 1-7/99 за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) / Офіційний Вісник України 1999,7 від 05.03.99.

Б. Й. Цуканов

ГЛОБАЛЬНИЙ БІОЛОГІЧНИЙ ГОДИННИК ЕВОЛЮЦІЇ

Своєрідність і особливості часу життя В. І. Вернадський назвав біологічним часом [5]. За його поглядами [6], саме поява життя визначає початковий момент відліку біосферного часу Землі. Якщо погодитися з поглядами В. І. Вернадського, що до виникнення біосфери не ведеться відлік часу, то звідси "...витає логічний висновок: не життя існує на фоні часу Всесвіту, а Всесвіт — на фоні часу життя" [14, 371].

Як підкреслював В. А. Войтенко, проблема біологічного часу — це, насамперед, проблема біологічного годинника [7]. Накопичені факти дають достатню кількість підстав стверджувати, "...що організм є "машина", конструкція котрої насправді створена для виміру часу" [7, 75]. Але чи вимірює біологічний годинник фізичний (астрономічний) час? Відповідаючи на це питання, всі дослідники біологічного годинника прийшли до одностайного висновку, що живі системи всіх рівнів організації, починаючи з типу найпростіших, існують у власному часі, який зовсім не має відношення до так званого фізичного (астрономічного) часу [1], [10]. Про це говорять такі факти. У всіх живих систем виявлені власні спонтанні близькододові (циркадіанні) ритми життєдіяльності. Виняток складають лише прокаріоти, у яких немає близькододового ритму [19, 65]. Циркадіанні ритми (Cd) є вільнопоточними [3], а їх тривалість лише приблизно відповідає 24-годинному періоду обертання Землі. Тому вони одержали назву "близькододових". Для узгодження власної поведінки з чергуванням денних та нічних періодів у живих систем існує механізм підлаштування фази [19].

Ще більш суттєві факти були одержані в дослідженнях відбиття часу. Як з'ясувалося, протягом всієї еволюції ні в тварин, ні в людини не сформувався спеціальний орган для сприймання часу [25]. Цей факт дослідники пояснюють

тим, що у часу відсутні ознаки фізичного (енергетичного) подразника і за межами живої системи він не має предметної реальності [8], [21]. На рівні свідомого індивіда (особистості) час взагалі переживається як "чиста тривалість" дискретних моментів "нестискуваного теперішнього", які послідовно змінюють один одного [2]. У власних дослідженнях було показано, що квант "нестискуваного теперішнього" для людей знаходиться в межах $0.7 \text{ с} \leq \tau \leq 1.1 \text{ с}$ і виконує функцію жорсткого "кроку", котрим особистість вимірює швидкість плину часу, що переживається [22].

Необхідно відзначити, що в сучасній фізиці триває вимушений перегляд уявлень про природу часу [11], оскільки питання "Куди плине час? Як і чому розпочався час?" для фізики залишаються відкритими [23]. Ці питання, на думку І. Пригожина [16], взагалі вислизають з фізики і він закликає чинити опір намаганням "пояснити" стрілу часу. Для її пояснення фізики змушені вводити у фізичний світ спостерігача, тобто суб'єкта — носія свідомості, як це зробили фон Нейман [20] і Еддінгтон [24].

Дослідникам біологічного годинника відомо, що у всіх організмів, які відносяться до еукаріотів (рослини і тварини), середній циркадіанний період наближається до 24-годинного. Але у кожної окремої особини він може бути меншим, або більшим 24 годин. Так, вже у найпростіших (амеба) він може бути гранично скороченим до 16 годин, або розтягнутим до 60 годин [7]. Подібний розкид ($17 \text{ год} \leq \text{Cd} \leq 30 \text{ год}$) має місце у різних представників флори і фауни: морські водорості, комахи, рослини, ссавці [3]. Спеціальні дослідження з штучним чергуванням світла і темряви показують, що в людини не вдається викликати циркадіанний період, тривалість якого була б коротшою 17-ти годин [19]. І, навпаки, у змінених умовах

існування (в підземних печерах) циркадіанний період у людини розтягується до 30 і навіть до 48 годин [18].

Як відомо, довготривалість періоду обертання Землі навколо власної осі збільшується в середньому на 0,0015 с. за 100 років [23] і тривалість доби, якщо її виразити в прийнятих на сьогоднішній день одиницях часу (стандарт — секунда), в різні геологічні періоди була коротшою 24 годин. В цьому неважко переконатися, використовуючи результати досліджень Дж. Уельса [14]. Він довів, що річна кількість добових ліній у коралів середньодевонської епохи становить від 410 до 385. Звідси легко одержати діапазон зафіксованих циркадіанних періодів 21,4 год. $\leq Cd \leq 22,8$ год. Інакше кажучи, у середнього корала середньодевонської епохи циркадіанний період відповідав $Cd = 21,1$ год. Корали середньодевонської епохи були вимушені існувати в більш коротких циркадіанних ритмах, що дозволяло їм підлаштувати свою активність до чергування світла і темряви при більш швидкому обертанні Землі.

Оскільки на сьогодні дослідникам біологічного годинника відомо, що найкоротший циркадіанний період $Cd = 16$ год. має місце у найпростіших еукаріотів (амеба), то логічно припустити, що в ньому зафіксовано той момент часу, коли добова тривалість обертання Землі відповідала 16 годинам. Для перевірки цього припущення ми використовували такий вираз:

$$T = T_0 + \Delta Cd \cdot n \quad (1)$$

де T — інтервал часу віддаленості від нульової точки, а ΔCd — різниця в тривалості доби. Підставляючи у цей вираз $\Delta Cd = 24 - 16 = 8$ годин, легко одержати $T = 1,9 \cdot 10^9$ років. Це відома точка віку формації Ганфліт, віддаленість якої від нульової точки (умовно — 1950 рік) визначена дослідниками і становить $1,9 \pm 0,2 \cdot 10^9$ років [19]. На такому інтервалі віддаленості в шарах чорного сланцю знайдені останки багатьох типів ви-

копних рослин: одноклітинні та нитчатки [13, 45]. Характерною особливістю для цієї точки є те, що поблизу неї відмічена концентрація вільного кисню в атмосфері. За останніми палеонтологічними даними знайдені представники гантфлітської мікрофлори за своїми властивостями можуть бути віднесені до еукаріотів. Цей висновок, як відзначає С. А. Мороз [15], має принципове значення. Розрахунок, проведений нами (формула 1) по мінімальному циркадіанному періоду найпростіших, переконливо доводить, що саме цим періодом точно зафіксований момент появи в історії Землі на інтервалі в $1,9 \cdot 10^9$ років від нульової точки живих систем, які вже мали клітину з ядром.

Виходячи з відомої тези про однорідність фундаментальних процесів життя на різних рівнях складності, можна припустити, що життя з самого початку свого виникнення є глобальним біологічним годинником, який фіксував у власному часі ходу дискретну послідовність стрибків розвитку біосфери. Для перевірки цього припущення нами допускалося, що сповільнення обертання Землі навколо власної осі, починаючи з моменту утворення земної кори ($T \sim 4,6 \cdot 10^9$ років), складає в середньому 0,0015 с. за 100 років. Варіюючи значення ΔCd на 0,1 год., можна (формула 1) легко одержати неперервний спектр інтервалів віддаленості від нульової точки. Якщо порівняти його з відомими стрибками в біосфері на геохронологічній шкалі, то можна виділити ряд особливих точок (точок сингулярності), які знаходяться між собою в певному числовому відношенні (таблиця 1). Насамперед привертає увагу точка $T_0 = 576 \cdot 10^6$ років ($\Delta Cd = 2,4$ год.). За палеонтологічними даними саме $\sim 576 \cdot 10^6$ років від нульової точки почалася “вибухоподібна” скелетна революція. В ній відбувається так звана IV біохімічна революція, з неї починається кембрійський період палеозойської ери. На підході до неї ($T \sim 600 \cdot 10^6$ років) спостерігається початок першого великого вимирання [14]. Унікальна особливість цієї точки полягає в тому, що найближ-

ча вища особлива точка протерозойської ери $T_8 = 1,152 \cdot 10^9$ років ($\Delta Cd = 4,8$ год.) точно дорівнює $2T_9$, а найближча точка $T_{10} = 288 \cdot 10^6$ років ($\Delta Cd = 1,2$ год.) пермського періоду дорівнює $1/2 T_9$. Поблизу точки T_8 відбувається різкий перехід від ферментації до дихання. Це також відома “точка Пастера”. Нижня точка T_{10} не менш відома. В ній починається “вибух” фауни на суші. Взявши відношення $T_8/T_9; T_9/T_9; T_{10}/T_9$, ми одержимо ряд 2:1:0,5. Це відношення говорить про те, що глобальний годинник життя має власний дискретний хід з певним кроком. Для більшого унаочнення можна порівняти відношення відповідних значень ΔCd ($4,8; 2,4; 1,2 = 4:2:1$). Інакше кажучи, від “точки Пастера” до початку скелетної революції циркадіальний період уповільнився на 2,4 години, а від початку скелетної революції до моменту “вибуху” фауни на суші він уповільнився на 1,2 години.

Розглянемо ще дві точки, симетрично віддалені від T_9 (в подальшому К). Так, з точкою $T_7 = 1,728 \cdot 10^9$ років пов'язане збільшення різноманітних аеробних прокариотів та утворення Мегагеї. З точкою $T_{11} = 144 \cdot 10^6$ років (початок крейдового періоду) пов'язана знаменна подія — поява перших наземних квіткових рослин. Порівнюючи ці інтервали з інтервалом К, одержимо: $T_7:K = 3:1$ і $T_{11}:K = 1:4$. Таким чином, якщо прийняти інтервал К за масштабну одиницю, то легко виявити в механізмі глобального біологічного годинника ряд зафіксованих особливих точок, позначених на геохронологічній шкалі і кратних масштабній одиниці. Первісною є точка $T_1 = 4,6 \cdot 10^9$ років, яка точно відповідає $8K$ і з якою пов'язується утворення земної кори, початок першої біогеохімічної революції та зародження життя [14]. Перші сліди життя виявлені приблизно $4 \cdot 10^9$ років від нульової точки, чому відповідає інтервал $T_2 = 7K$. Інші особливі точки, кратні масштабній одиниці К, наведені в таблиці 1. Як видно з таблиці, в докембрії глобальний біологічний годинник з самого моменту виникнення дискретно вимінював свій час і точно відмічав стрибки змін у

власному механізмі, у відповідності з масштабною одиницею К. В докембрії цей годинник безперервно змінював свій хід, зв'язуючи його через кожні 2,4 години уповільнення обертання Землі, нібито синхронізуючи появу нової якості життєдіяльності з подовженням чергування світла і темряви через точно дозований період. Так, якщо в точці $T_3 = 6K$ завершується формування первинних анаеробних організмів, а в точці $T_4 = 5K$ їх кількість різко збільшується, то в точці $T_5 = 4K$ організми вже використовують аеробний фотосинтез. З цього порівняння випливає, що глобальний біологічний годинник тільки через $2,3 \cdot 10^9$ років від початку виникнення життя точно зафіксував момент значущості сонячного світла в життєдіяльності організмів на рівні прокариотів, однак останні залишилися байдужими до чергування періодів світла і темряви, про що свідчить відсутність у них циркадіального ритму до сих пір.

В особливому становищі в докембрії перебуває тільки точка $T_6 = 3,3K$, яка зафіксувала момент появи еукариотів. Вони, навпаки, виявились залежними у своїй життєдіяльності від тривалості періодів чергування світла і темряви, що призвело до появи власного циркадіального ритму. Ця залежність і стала, мабуть, однією з найважливіших умов появи, збільшення та зникнення різноманітних форм життя. Але про це мова піде дещо нижче.

Всі відомі особливі точки, які розташовані на геохронологічній шкалі нижче точки К, перебувають з нею у іншому відношенні. Так, перша точка (T_{10}) після К віддалена від нульової точки на інтервал $1/2K$, друга точка (T_{11}) віддалена на інтервал $1/4K$, третя точка (T_{12}) віддалена на інтервал $1/8K$ тощо (таблиця 1).

Як видно, з самого початку кембрійського періоду, глобальний біологічний годинник життя перейшов на більш прискорений хід, роздрібнюючи масштабну одиницю на більш короткі дискретні проміжки для фіксації стрибків в біосфері аж до останнього стрибка $T_{23} = 35 \cdot 10^3$ років, який зафіксував появу кроманьйонця. Нами навмис-

Таблиця 1

Дискретний масштаб часу життя і стрибки в біосфері

№ п/п	Різниця в тривалості доби від нульової точки (ΔC_d)	Інтервал часу віддаленості (Т) від нульової точки (в роках)	Кратність інтервалу з масштабом К	Фіксація стрибка в біосфері	Примітки
1.	19,2 год	$4,608 \times 10^9$	8К	Виникнення життя	Утворення земної кори
2.	16,8 год	$4,03 \times 10^9$	7К	Перші сліди життя	Утворення океанів та материків
3.	14,4 год	$3,45 \times 10^9$	6К	Поява первинних анаеробних прокаріотів	
4.	12 год	$2,88 \times 10^9$	5К	Збільшення анаеробних прокаріотів	
5.	9,6 год	$2,304 \times 10^9$	4К	Аеробний фотосинтез	
6.	7,92 год	$1,9006 \times 10^9$	3,3К	Поява еукаріотів	Концентрація кисню в атмосфері
7.	7,2 год	$1,728 \times 10^9$	3К	Збільшення різноманітності аеробних прокаріотів. Сліди еукаріотів.	Утворення Мегагеї
8.	4,8 год	$1,152 \times 10^9$	2К	Витискування прокаріотів еукаріотами. Перехід від ферментації до дихання. Статеве розмноження.	“Точка Пастера”
9.	2,4 год	576×10^6	К	“Вибухоподібний” початок скелетної революції.	Перше велике вимирання (600×10^6 років)
10.	1,2 год	288×10^6	1/2К	“Вибух” фауни на суші. Різне збільшення біомаси. Широке розповсюдження хребетних на суші.	
11.	0,6 год	144×10^6	$(1/2)^2$ К	Поява перших наземних квіткових рослин. Збільшення ссавців, птахів, комах.	
12.	0,3 год	72×10^6	$(1/2)^3$ К	Початок дивовижного “великого мезозойського вимирання”. Поява приматів?	Поява приматів 65×10^6 років
13.	9 хв.	36×10^6	$(1/2)^4$ К	Перші людиноподібні мавпи-парапитеки.	
14.	4,5 хв.	18×10^6	$(1/2)^5$ К	Поява дріопітека Кенії	
15.	2,55 хв.	9×10^6	$(1/2)^6$ К	Відокремлення гілки гомінід	
16.	1,125 хв.	$4,5 \times 10^6$	$(1/2)^7$ К	Поява найдавнішого австралопітека	
17.	33,75 с.	$2,25 \times 10^6$	$(1/2)^8$ К	Поява людини вмілої	
18.	16,87 с.	$1,125 \times 10^6$	$(1/2)^9$ К	Вимирання австралопітека. Залишається єдиний представник гомінід — людина пряма.	
19.	8,44 с.	562×10^3	$(1/2)^{10}$ К	Поява людини розумної.	
20.	4,22 с.	$281,25 \times 10^3$	$(1/2)^{11}$ К	?	
21.	2,11 с.	$140,62 \times 10^3$	$(1/2)^{12}$ К	?	
22.	1,05 с.	$70,31 \times 10^3$	$(1/2)^{13}$ К	?	
23.	0,53 с.	$35,15 \times 10^3$	$(1/2)^{14}$ К	Поява кроманьйонця	

не не розглядалася (таблиця 1) поява і зникнення інших типів ссавців. Починаючи з точки 1/16 К (36·10⁶ років), поблизу якої зафіксована поява парапитека, подальше порівняння палеонтологічних даних з розрахунковими показує, що моменти появи дріопітека Кенії, відділення гілки гомінід, поява австралопітека, “людини умілої”, “людини прямої” і “людини розумної” точно відповідають моментам, зафіксованим в дробових одиницях масштабу К. Між моментами появи “людини розумної” і моментом появи кроманьйонця (таблиця 1) мають місце три особливі точки (позначені “?”), які цілком ймовірно зафіксували три якісних стрибка в цьому переході. Але диференціація цих трьох різновидів людей поки що не проведена, оскільки опис кінця четвертинного періоду пов’язаний з певними труднощами [15].

З палеонтології відомо, що в певні періоди трьох ер (палеозойська, мезозойська, кайнозойська) мала місце різка зміна форм життя. Ця зміна характеризується появою нових видів, з наступним періодом їх панування і зникнення. Можна вважати палеонтологічно доведеною закономірність, що багато рослин і тварин наприкінці останнього плінного періоду попередньої ери змінювалися так, що набували можливості переходити в наступну еру. Інші такої можливості не мали, тому втрати своєрідних груп органічного світу були неминучими [9], [17]. Інколи такі втрати носили катастрофічний характер. Так, наприкінці крейдового періоду відзначене “велике мезозойське вимирання”, коли загадково зникли динозаври. Кайнозойський рубіж не змогли подолати багато видів тварин. Початок мезозойського вимирання до цього часу має вкрай суперечливі пояснення [15], [17]. Спробуємо розглянути ці зміни і втрати в еволюції, опираючись на закономірності ходу глобального біологічного годинника з урахуванням механізму підлажування фази циркадіанного ритму.

Дослідники біологічного годинника встановили, що механізм підлажування

фази [1], або механізм затягування ритму [3] властивий всім еукаріотам тваринного і рослинного світу, які нині існують на Землі [4]. Цей механізм працює за певними правилами. Насамперед, механізм підлажування фази спрацьовує в момент переходу від світла до темряви (С-Т), або в момент переходу від темряви до світла (Т-С), чому в природних умовах відповідає зміна дня ніччю, або зміна ночі днем [1]. Синхронізація циркадіанного періоду з чергуванням світла і темряви через обертання Землі відзначається різкою точністю. Уінфрі [19, 63] підкреслює, що підлажування фази потребує виключної точності тому, що розбіжність всього на одну хвилину призводила б до того, що, наприклад, людина (еукаріот найвищої організації), існуючи два роки з фазою активності вдень і фазою спокою вночі, через зазначену розбіжність в підлажуванні фази, наступні два роки змушена буде існувати з фазою активності вночі і фазою відпочинку вдень. Тривалість фаз активності і спокою в межах циркадіанного періоду залежать від довготривалості світлового і темного періодів доби [4], [19]. Причому [3, 332], що дуже важливо, при зсуві в бік подовження періодів С-Т активна фаза починається раніше, при зсуві в бік скорочення періодів С-Т, вона затримується (підкреслено нами — Б. Ц.). І, нарешті, існує загальне правило: чим складніший організм, тим важче проходить підлажування фази до періоду, який значно відрізняється від його власного циркадіанного ритму [3, 71].

Враховуючи ці жорсткі правила, а також те, що глобальний біологічний годинник через точно дозовані інтервали (масштаб К) чітко фіксував подовження світлових і темних періодів, обумовлених уповільненням обертання Землі, логічно припустити, що здатність до затягування циклу виявилась головною умовою, яка визначала довготривалість часу існування різних типів і класів еукаріотів в еволюції життя.

Як відомо [13], [15], приблизно 10⁹ років (2К) від нульової точки життя на Землі було досить різноманітним і

еукаріоти почали витіснити прокаріотів. В цій точці зафіксовано перехід від ферментації до дихання, а також появу статевого розмноження. За період від $2K$ до K відбувається відокремлення окремих груп безхребетних, з'являються справжні багатоклітинні, тришарові тварини поділяються на первинноротих і вторинноротих [9]. При наближенні до точки K ($\sim 600 \cdot 10^6$ років) починається перше масове вимирання величезної кількості типів еукаріотів [9]. За період від $2K$ до K обертання Землі уповільнилось на $\Delta Cd = 2,4$ години (таблиця 1). Як видно, ті еукаріоти, які не перейшли рубіж в точці K , виявились нездатними до затягування власних циркадіанних ритмів на $\Delta Cd > 2,4$ години в зв'язку з подовженням чергування періодів світла і темряви. Для перевірки висунутого вище припущення розглянемо довготривалість існування різних типів тварин, які з'явилися в інтервалі від K до $1/2K$. Для цього дещо перетворимо вираз (формула 1):

$$(2)$$

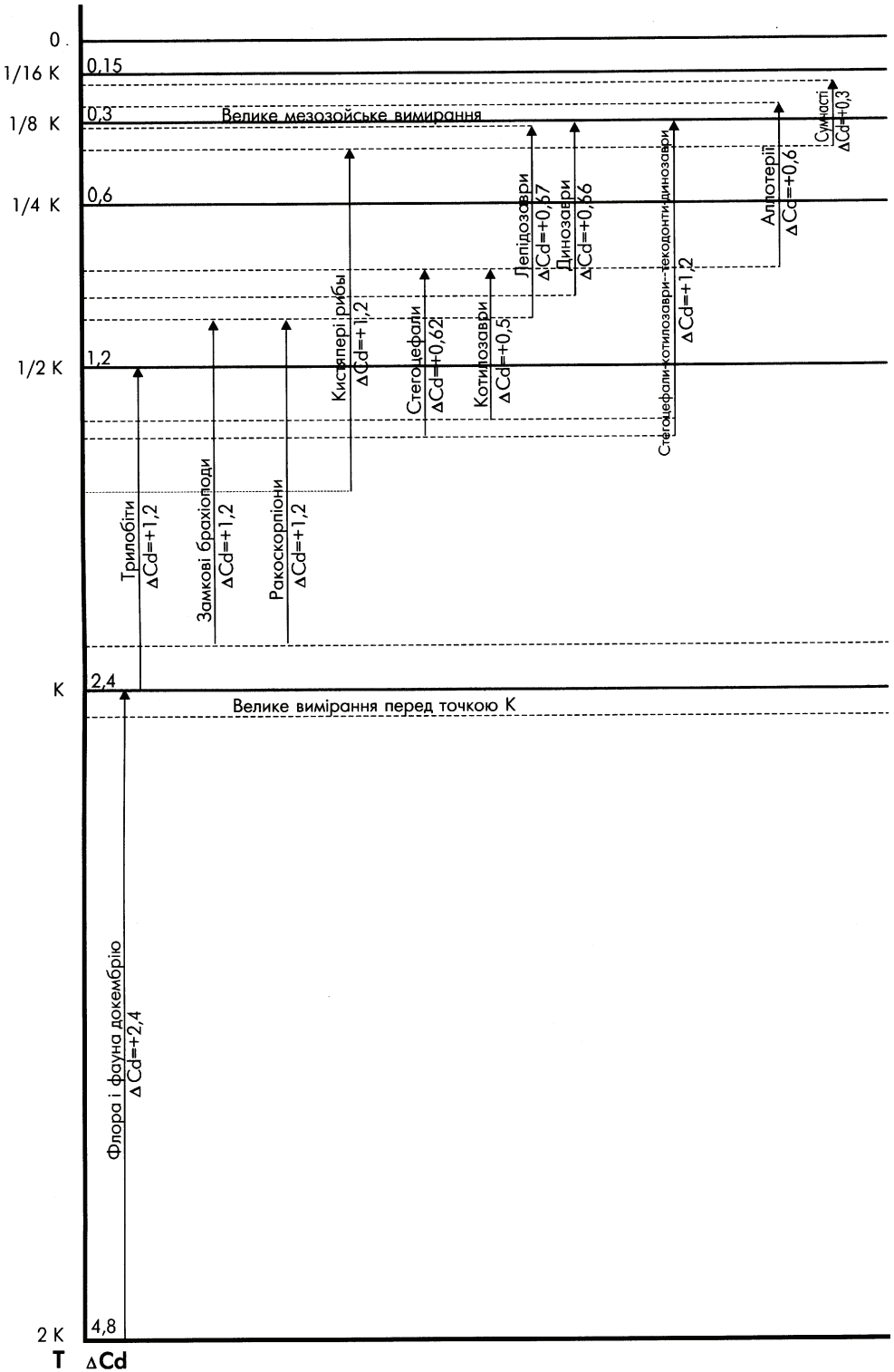
де ΔCd — інтервал гранично дозволеного затягування циркадіанного ритму даним типом тварин, а ΔT — інтервал їх існування.

Використовуючи відомі схеми геохронологічного розповсюдження тварин [9], [17], легко одержати інтервали довготривалості їх життя, а використовуючи формулу 2, легко розрахувати граничний інтервал дозволеного затягування циркадіанних ритмів. Порівняння інтервалів доготривалості життя з інтервалами затягування ритмів подане на малюнку 1. Як видно з малюнка 1, трилобіти з'явилися на початку “вибухоподібної” скелетної революції (точка K) і проіснували до точки $1/2K$ (“вибух” фауни на суші). Розрахунок (формула 2) показує, що тривалість їх існування відповідає затягуванню циркадіанного ритму на $\Delta Cd = 1,2$ години. Дещо пізніше ($\sim 540 \cdot 10^6$ років) з'являються замкові брахіоподи та ракоскорпіони, котрі проіснували до $\sim 250 \cdot 10^6$ років, чому відповідає затягування на

$\Delta Cd = 1,2$ години. Ще пізніше ($\sim 400 \cdot 10^6$ років) з'являються кистепері риби та існують до $\sim 100 \cdot 10^6$ років, чому відповідає затягування їх циркадіанного ритму на $\Delta Cd = 1,25$ години. Тут виявляється вельми знаменна особливість ходу глобального біологічного годинника. Наведені типи тварин з'явилися в інтервалі $K - 1/2K$, в межах спливання якого добове обертання Землі уповільнилось на 1,2 години. Як видно, незважаючи на різні моменти своєї появи в одному і тому ж інтервалі, всі наведені еукаріоти проіснували протягом такого проміжку часу, за спливом якого вони вибрали дозволений їм глобальним годинником наділ затягування власного циркадіанного ритму на $\Delta Cd = 1,2$ години. Завидна точність для різних представників, які існували у водному середовищі посткембрія.

В міру зміни середовища існування глобальний годинник вносив відповідну корекцію в механізм затягування ритму. Так, від кистеперих риб походять представники земноводних — стегоцефали, і плазунів — котилозаври [9]. І перші й другі з'являються майже одночасно (малюнок 1). Стегоцефали існують протягом інтервалу $\Delta T = (360-210) \cdot 10^6$ років, а котилозаври протягом інтервалу $\Delta T = (340-210) \cdot 10^6$. Для стегоцефалів $\Delta Cd = 0,62$ години, а для котилозаврів $\Delta Cd = 0,5$ години, тобто вони існують нібито половину інтервалу часу, який дозволено для затягування білядобового ритму. Від котилозаврів прямо походять лепідозаври ($\Delta T = (250-90) \cdot 10^6$ років), а через проміжну ланку (текодонти) з'являються динозаври ($\Delta T = (230-72) \cdot 10^6$ років). Лепідозаври і динозаври з'являються в інтервалі $1/2K - 1/4K$, за спливом якого добовий період обертання Землі збільшився на $\Delta Cd = 0,6$ години. Таким чином, відведений їм інтервал існування обмежений часом затягування циркадіанного ритму на 0,6 години. Дійсно, розрахунок (формула 2) показує, що реальне затягування для лепідозаврів і динозаврів в середньому складає $\Delta Cd = 0,66$ години.

Але, якщо прослідкувати ланцюжок: “стегоцефали — котилозаври — теко-

Мал. 1. Порівняння інтервалів тривалості життя еукаріотів з інтервалами затягування їх біологічних ритмів (пояснення в тексті)

данти — динозаври”, то інтервал $\Delta T = (360-72) \cdot 10^6$ років його наскрізного існування відповідає заданій межі зтягування ритму на $\Delta Cd = 1,2$ години. Інакше кажучи, в ланцюжку, який розкладається, глобальний біологічний годинник в цілому іде в режимі, відповідно інтервалу $K-1/2K$, а на кінцевій ланці — динозаврах, він іде в режимі, відповідно інтервалу $1/2K-1/4K$. Таким чином, в особливій точці $T = 1/8K$, позначеній глобальним біологічним годинником, має місце фазова сингулярність, тобто в цій точці закінчується можлива межа підладжування фази циркадіанного ритму, як по всьому ланцюжку, так і в його кінцевій ланці. Для кінцевої ланки — динозаврів — ця точка виявилася фатальною. Їх видовий біологічний годинник зупинився на точці $1/8K$, оскільки виявився нездатним до подальшого зтягування циркадіанного ритму. Динозаври зникли практично раптово [17]. Образно кажучи, вони були викинуті з механізму глобального біологічного годинника, як зламана стрілка. За оцінками фахівців, “раптовість” зникнення динозаврів складає інтервал $\Delta T \sim 8 \cdot 10^6$ років [15], чому відповідає необхідність збільшення зтягування циркадіанного ритму всього на $\Delta Cd = 2$ хвилини. Саме цих двох хвилин і не вистачило динозаврам в підладжуванні фази видового біологічного годинника. Як зазначалося вище, достатньо розходження всього на одну хвилину в підладжуванні фази циркадіанного ритму, щоб через два роки перейти на нічний спосіб життя. Можна собі уявити, чим став нічний спосіб життя для динозаврів з їх нестабільною температурою тіла.

Точку $1/8K$ успішно пройшли архайчні ссавці — аллотерії. З’явившись в інтервалі $1/2K-1/4K$ ($\Delta Cd = 0,6$ години) в пізньому тріасі ($213 \cdot 10^6$ років), вони проіснували до початку палеогена ($65 \cdot 10^6$ років), що точно відповідає їх резерву зтягування циркадіанного періоду на $\Delta Cd = 0,6$ години. Сумчасті з’являються в інтервалі $1/4K-1/8K$ ($\Delta Cd = 0,3$ години) у верхній крейді ($100 \cdot 10^6$) років та існують до середини

кайнозою ($40 \cdot 10^6$) років з резервом зтягування ритму на $\Delta Cd = 0,3$ години. Прадавні кити, прадавні хижаки, прадавні коні з’являються на інтервалі $1/8K-1/16K$ ($\Delta Cd = 0,15$ години) наприкінці палеогена — на початку еоцену ($65-55 \cdot 10^6$ років) та існують до початку неогена ($25-20 \cdot 10^6$ років) з середнім резервом зтягування ритму на $\Delta Cd = 0,15$ години (на малюнку 1 не зображені). Але, на відміну від динозаврів, які зникли біля точки $1/8K$, у ссавців не спостерігається раптового масового вимирання. Зникає один різновид певного типу, але відразу ж з’являється його інший різновид з новим резервом підладжування фази, з більшою диференціальною здатністю до зтягування циркадіанного ритму, ніж у попередників. Як видно, еволюція відбирала і пропускала вперед тільки такі типи живих систем, котрі виявилися здатними до зтягування ритму в нових інтервалах існування. Все, що залишилось у фауни і флори на початку палеогена, вже було здатне трансформувати себе в нові форми лише тому, що здобуло можливість синхронізувати фази власних циркадіанних ритмів з подовженням чергування світла і темряви з все більшою точністю. Звіряючи свій хід з чергуванням світла і темряви, глобальний біологічний годинник на рівні еукаріотів створив механізм зтягування циркадіанного періоду як необхідну умову адаптації до уповільнення обертання Землі. Цей механізм став вимірювати власний білядобовий час кожної окремої живої системи.

Вимір власного часу знадобився для того, щоб клітини організму періодично і з високою точністю переходили з одного крайнього фізіологічного стану з переважанням анаболічних процесів в інший, з переважанням катаболічних процесів [4]. “Якщо ці крайні стани не досягнуті, — пише Бюннінг, — то деякі фізіологічні функції того чи іншого ступеня порушуються, що призводить до появи несподіваних хворобливих симптомів та загибелі організму [4, 15]. Необхідно підкреслити, що Дарвін, аналізуючи дослідження Пфєффера щодо вив-

чення добовоперіодичних рухів листя рослин, розумів, “що періодичність є певною мірою внутрішньою властивістю” [26, 407]. “Однак Дарвіну, — як пише Бюннінг, — ніколи не спало на думку, що ендогенний білядобовий ритм може слугувати фактором природного добору” [4, 13]. За даними сучасних дослідників значення основних періодичних процесів в межах білядобового періоду як фактора добору тепер не підлягає сумніву [3]. Прослідковуючи інтервали існування тих чи інших типів еукаріотів в посткембрії (малюнок 1), ми показали, як і коли в ході глобального біологічного годинника життя саме механізм затягування циркадіанного періоду виконував роль головного фактору добору.

На закінчення необхідно відзначити таке. Якщо час — ключ до розуміння природи [16], то ми будемо недалеко від істини, якщо скажемо, що ключ до розуміння еволюції слід шукати в часі життя, який заданий законом ходу глобального біологічного годинника. Виходячи з наведених вище даних, цей годинник фундаментально і точно промаркував ери і періоди на стрілі часу життя, використовуючи власну одиницю часу К. Спираючись на закон ходу глобального біологічного годинника і використовуючи масштаб К, не важко впорядкувати еволюцію у відповідну послідовність, що дозволить створити найбільш точну палентологічну шкалу, яка реально відобразить історію розвитку життя на Землі.

Література:

1. Ашофф Ю. Свободнотекущие ритмы // Биологические ритмы. — М.: Мир, 1984. — Т. 1. — С. 15-20.
2. Бергсон А. Длительность и одновременность. Пг. 1923.
3. Биологические часы / Под ред. С. Э. Шнолля. — М.: Мир, 1964.
4. Бюннинг Э. Биологические часы / Под ред. С. Э. Шнолля. — М.: Мир, 1964. — С. 11-24.
5. Вернадский В. И. Биогеохимические очерки. М., 1940.
6. Вернадский В. И. Раздумья натуралиста. М., 1975.
7. Войтенко В. А. Время и часы как проблема теоретической биологии // Вопросы философии, 1985. — N 1. — С. 73-82.
8. Вудроу Г. Восприятие времени // Экспериментальная психология / Под ред. С. С. Стивенса. М.: Иностранная лит-ра, 1963. — Т. 2. — С. 859-874.
9. Друшиц В. В., Обручева О. П. Палеонтология. — Изд-во МГУ, 1962.
10. Доброхотова Т. А., Брагина Т. А. Принцип симметрии-асимметрии в изучении сознания человека // Вопросы философии, 1986. — N 7. — С. 13-27.
11. Девис П. Пространство и время в современной картине Вселенной. — М.: Мир, 1979.
12. Джемс У. Психология. — СПб., 1902.
13. Камшилов М. М. Эволюция биосферы. Изд-во “Наука”. — М., 1974.
14. Мороз С. А. История биосферы Земли. Книга I. — К., 1996.
15. Мороз С. А. История биосферы Земли. Книга II. — К., 1996.
16. Пригожин И. Переоткрытие времени // Вопросы философии, 1989. — N 8. — С. 3-19.
17. Рауп Д., Стэнли С. Основы палеонтологии. — М.: Мир, 1974.
18. Сифр М. В безднах земли. — М.: Прогресс, 1982.
19. Уинфри А. Время по биологическим часам. — М.: Изд-во Мир., 1990.
20. Фон Нейман И. Математические основы квантовой механики. — М.: Наука, 1964.
21. Фресс П. Приспособление человека к времени // Вопросы психологии, 1961. — N 1. — С. 43-57.
22. Цуканов Б. И. Время в психике человека // Природа, 1989. — N 4. — С. 82-90.
23. Чернин А. Д. Физика времени. — М.: Наука, гл. ред. физ.-мат. лит., 1987.
24. Эддингтон А. С. Теория относительности. — М.-Л.: ОНТИ, 1934.
25. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М.: АПН РСФСР, 1962.
26. Darwin Ch. F. The Power of Movement in Plants. 1880. — P. 407-408.

УДК 32(73:4-75)

О. І. Брусіловська

ПОЛІТИКА США У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: КОНЦЕПЦІЇ І РЕАЛЬНІСТЬ

Головною колізією в американському політичному менталітеті залишається колізія між моралізаторством і прагматизмом, що вкрай негативно впливає на зовнішньополітичні результати. Її прикладом може служити політика США в одному з найбільш проблемних регіонів світу — Східній Європі, яка стала ареною битв двох наддержав.

Східна Європа була регіоном, який після другої світової війни розглядався як дзеркало впливу наддержав у світі в цілому., регіон, який вони не хотіли повністю віддавати ані росіянам, ані західноєвропейцям. Післявоєнні консерватори, до яких належав Г. Трумен, трактують початок «холодної війни» як американську реакцію на встановлення тотального російського панування у Східній Європі. На думку більшості американських аналітиків життєвий Інтерес США полягає у тому, щоб перешкоджати домінуванню однієї сили на континенті. Це було причиною участі США в двох світових війнах. Тому їх розуміння післявоєнного світу було в принципі таким, що не допускає радянського придушення місцевих національних режимів. «Треба показати росіянам залізний кулак» [1] — заявляв президент. Доктрини «стримування комунізму», а тим більше «визволення поневолених націй Європи» були невід'ємною частиною Рах Американа як його розуміли у Вашингтоні. Між тим, навіть найбільш близькі союзники США, англійці, в особі Антоні Ідена, дорікали американцям тим, що їх політика «надмірно моральна там, де не зачеплені американські інтереси» [2]. Крім того, в 40-і роки американці немов би «обирали» поле битви з СРСР і, безумовно, були зацікавлені, щоб цим полем стала Східна, а не Західна Європа.

Принаймні до березня 1947 р. можна вважати, що прагматизм диктував СІЛА більшу стриманість по відношенню до СРСР. В останні роки війни це пояснювалось загрозою, що зберігалася збоку Німеччини і Японії, в 1945-1947 рр. йшло взаємне зондування колишніх союзників. Нарешті у 1947 р. вийшов настільний посібник з психологічної війни Пола Лайнбарджера, де опис цілей і методів «холодної війни» починався з аксиоматичного твердження: «Свобода не може бути надана людям з чужою ідеологією» [3]. Цікаво, що об'єктом названа була не лише свідомість, але й підсвідомість східноєвропейців. Почався якісно новий етап в історії міжнародних відносин. Характеризуючи цей час, З. Бжезинський згадував: «Боротьба між Америкою і Росією швидко набула маніхейського характеру, дві концепції що зіткнулися, торкалися не тільки соціальної організації, але навіть сутності людського буття як такого» [4].

У 1951 р. було прийнято відомий закон «Про взаємне забезпечення безпеки». Поправка до нього узаконила допомогу підпільним організаціям у Східній Європі «з метою повалення законних урядів у вказаних країнах». О. Бредлі, голова Комітету начальників штабів Пентагону, розробив план підтримки існуючих і створення нових можливостей повалення комуністичних режимів у Східній Європі. «План повинен здійснюватися агресивно, з повним усвідомленням ризику війни». Період, який самі американські аналітики назвали періодом «натхненного ідеологічного універсалізму», характеризувався масштабними акціями, такими як «Вулкан» (Польща), РЕД КЕПРЕД СОКС, «Фокус» (Угорщина), «Просперо», «Вето» (Чехословаччина), тайними операціями, які

проводилися «корпораціями Делавера», формально незалежними від уряду, але фактично пов'язаними з двома десятками американських розвідок, підпорядкованих ЦРУ.

Окремою сторінкою можна вважати період президентства Кеннеді, чия програма «нових рубежів» була органічною часткою реформаторського світогляду першого президента-католика в Білому домі. Кеннеді заявив:

«Ми не хочемо нав'язувати нашу систему будь-якому народу, але ми хочемо і ми можемо вести мирне змагання з будь-якою іншою системою на земній кулі» [5]. Уже в цьому вислові простежується зміщення акцентів від особливої місії Америки, яка практично названа «нав'язливою ідеєю», до пошуку компромісу.

Навчені угорським досвідом, американські політики вирішили відмежуватися від чехословацької кризи 1968 р. Якщо вони і брали участь у її підготовці, то через незалежні організації типу «Морального переозброєння» або Асамблеї поневолених народів Європи. З Пентагону було віддано наказ в ніч на 21 серпня 1968 р. підвісити до літаків атомні бомби, але час погроз пройшов — СІЛА, що загрузли у В'єтнамі, не могли собі дозволити конфлікту з ОВД. Незабаром Л. Джонсон навіть збирався відвідати СРСР і його ледь відмовили, оскільки це занадто явно свідчило про його байдуже ставлення до долі чехів. Його оточення нагадало про необхідність «зберігати обличчя» і високі принципи.

Ера розрядки вельми своєрідно розумілася обома сторонами. Для Ніксона-Кіссінджера це був не більше ніж варіант «балансу сил», оновлення договору про розділ сфер впливу, може бути «стратегічного відступу». Республіканці-прагматики вимагали встановити чіткі правила гри, тобто добитися від СРСР того, чого не вдалося добитися в 40-і роки, коли колишні союзники опинилися в глухому куті у великій мірі через відсутність спільної мови. На

відміну від Г. Кіссінджера, який вважав, що трансформація соціалізму краще за все досягається ходом свого природного розвитку, адміністрація Картера-Бжезинського, в руслі спільної політики «нового суспільства», почала з 1976 р. кампанію на захист прав людини в Югославії, Чехословаччині, пізніше — у Польщі. Знову на порядку денного постало питання про моральне керівництво світом з боку СІЛА. Диференційований підхід припускав заохочувати країни, більш ліберальні у своїй внутрішній політиці і менш залежні від Москви. Супротивники моралізаторської політики Картера в особі «політичних реалістів» (Г. Моргентау, С. Хоффман), застерігали їх, вважаючи, що така політика може порушити стабільність біполярного світу, адже тільки політика чесності в розділі «сфер впливу», на їхню думку, забезпечувала мирне співіснування. «Заідеологізованість» Картера знижувала гнучкість зовнішньої політики СІЛА, вела до конфронтації. Не дивлячись на це за основу східноєвропейської політики був прийнятий «План дестабілізації Польщі» З. Бжезинського, країни, найбільш важливої у Східній Європі, як заявив президент в Польщі у грудні 1977 р. Над польським питанням працювало біля 400 різноманітних американських центрів і відомств, в т.ч. група віце-президента Дж. Буша, який координував роботу по відбору тактичних засобів у Польщі. Наступна криза розігралася вже після зміни адміністрації.

Р. Рейган, в цілому продовжуючи регіональну політику свого попередника, зробив ще більший акцент на ідеології. З перших днів свого президентства в офіційних промовах він попереджував польський уряд, що «насильство веде за собою насильство» і дії проти «Солідарності» спричинять репресії з боку СІЛА. У грудні 1981 р., після введення у Польщі військового стану, СІЛА почали проведення програми санкцій, що мали на меті викликати

в країні хаос і заколот проти комуністичного уряду. Через два роки голова сенатської комісії у іноземних справах Ч. Персі констатував: «Американці з своїми санкціями виглядають як ідіоти, що вже бувало з нами в минулому»⁶. Характерно, що програма економічних санкцій, яка була направлена проти Польщі на початку 80-х, виправдовувалась також моральними зобов'язаннями США перед тими, хто страждає за залізною завісою. У червні 1982 р. Рейган в Лондоні проголосив «хрестовий похід» проти соціалізму, щоб «відправити марксизм-ленінізм на згарище історії». У 80-і рр., однак., США більше, ніж раніше намагалися реабілітувати себе в очах громадської думки, кожний раз пояснюючи свої акції необхідністю реакції на агресивну політику СРСР. В 1983 р. була прийнята урядова програма «Демократія», за якою десятки мільярдів доларів були відпущені на зовнішню пропаганду. Президент не шкодував грошей на «Голос Америки», який назвав «голосом правди», і радіостанції «Європа» і «Вільна Європа», що були відрекомендовані як «могутні сили добра» [7]. Виступи Р. Рейгана часто справляли зворотній ефект на скептиків-інтелектуалів. Один із журналістів іронічно відмітив, що «Рейган настільки поважає правду, що користується нею вкрай рідко» [8].

Аналітики всіх напрямків, так само як політики, не піддавали сумніву важливість американської позиції для розвитку регіону, але також дружно дорікали адміністрації, правда, з різних причин. С. Хантінгтон зробив висновок: «Рейганізм не є філософією ні правих, ні лівих. Це звичайний моралізм, який бачить світ, що тоне в злі — Радянський Союз, ядерний зброячий вплив якщо не може бути знищений остаточно, то повинен бути всебічно скорочений» [9]. Консерватори вважали програму Рейгана більш позитивною, ніж програми Ніксона, Форда, Картера, які занадто часто, на їх думку, йшли на компроміси з совістю. Ліберали назвали

цей період трагічним, оскільки, на їх думку, президент був паралізований протиріччям між доктриною і реальністю: Рейган дійсно хотів діяти в дусі універсалізму, але реальна Америка була занадто слабка для цього. Компроміси були неминучі. Ліберальні автори висловлюють з цього приводу набагато більше жалю, ніж консерватори. Це зайвий раз доводить, що моралізаторство або прагматизм не є вибором тільки одного з напрямів американської політичної думки (консерваторів, лібералів), так само, як воно не є вибором виключно демократів чи республіканців. Прямолінійна тактика Рейгана по суті не була кращою або гіршою від рекомендацій, розроблених професіоналами-політологами. Їх аналіз (в т.ч. Ч. Гаті і А. Корбонського) довів, що світовий комунізм з 60-х років не існував як політичний і ідеологічний моноліт. Існував феномен «національних комунізмів», більш прийнятний для Заходу. Заохочення націоналізму завжди систематично використовувалось американцями для розколу радянського блоку. В 80-і роки ця політика продовжувала удосконалюватися. І недалекий був той час, коли розпад блоку дасть могутню ланцюгову реакцію і викличе жах у найбільш передбачливих вчених. Вони зрозуміють, що націоналізм не менш, а може бути ще більш небезпечним явищем у Східній Європі, ніж соціалізм. Але буде пізно: в Югославії, де американці підтримували національну модель на противагу радянській, самостійність по відношенню до комуністичного світу логічно призвела до переваги місцевих республіканських сил над федеральними, тобто перший крок Тіто до незалежності від СРСР був першим кроком до розвалу Югославії. У другій половині 80-х голоси тих, хто намагався переосмислити досвід післявоєнної стратегії США, були досить рідкими. Однією з них була К. Давиша, яка відзначила: «Ті, хто надіявся відновити баланс сил, побачили, що взамін створили баланс терору»

[10]. В цілому пріоритети СІЛА першої половини 80-х років краще вкладаються в русло морального підходу: незалежність зовнішньої і ліберальність внутрішньої політики країн Східної Європи. Відомий консервативний ідеолог М. Мандельбаум підкреслював: «Єдиною метою американської зовнішньої політики є заохочення ліберальних політичних цінностей і розповсюдження демократичної практики» [11].

У другій половині 80-х було зовсім небагато спроб відповідати «пріоритетному» принципу захисту прав людини. З 1987 р. Румунія була виключена з системи економічних пріоритетів через утиски релігійних та національних меншин. З іншого боку, Югославія вважалась настільки важливою, що американці закривали очі на її внутрішні проблеми. Головною реально залишалася проблема стабільності всієї системи міжнародних відносин. Тому в риторичі кінця 80-х відсутні заклики до провокацій, революцій і т. ін. Інша справа, що саму стабільність пов'язували з тим, як буде складатися доля Східної Європи, її відносини з наддержавами і відносини наддержав у регіоні. Наприкінці 80-х з'явилося багато прогностичних робіт. Їх також можна легко розділити на моралізаторські і прагматичні. Парадоксальним чином кращими провидцями виявились перші. Вони схильні були підкреслювати роль глибокої ідеологічної кризи в соціалістичних країнах, їх відмінності і протиріччя. Тоді як прагматики, не дивлячись на радянську перебудову, стійко тримались за «біполярне коло» і не вірили, що Східна Європа може впливати на суть або стратегію Радянського Союзу. Ліберали в котре намагались довести, що зовнішня політика СІЛА у Східній Європі потерпіла провал. Жодна доктрина не була життєздатною, а існуюча неувага до східноєвропейського потенціалу небезпечна для американських національних інтересів. Причиною такої ситуації ліберали відверто назвали «реальну політику» і «біполяр-

ний підхід». «Здоровий глузд» консерваторів в їх роботах названо «обивательською мудрістю» [12]. Ліберали виступають як такі ж моралісти, але пропонують тактику, відмінну від консервативної. Вони виключають силові методи, віддаючи перевагу тільки дипломатії.

Винятками на загальному фоні виглядають футурологічні дослідження З. Бжезинського в «Провалі комунізму» і Ч. Гаті, який в кількох статтях говорить про те, що сам термін «радянський блок» в 2-й половині 80-х є неправомірним. Немає спільної ідеологічної основи — немає й блоку. Тільки вони в деякій мірі передбачили наступні події. Революції 1989 р., які були охарактеризовані у СІЛА як «передбачуваність непередбачуваності», виявили усі слабкі сторони американської зовнішньої політики. Адміністрація була розгублена і пасивна. Не було не тільки ніяких дій, але президент утримався навіть від промов і жестів в бік довгоочікуваної східноєвропейської свободи. Все це характеризувалось одним словом: конфуз. Але й тоді в США не виникла думка про визнання вибору між моралізаторством і прагматизмом на користь останнього, оскільки в суспільній свідомості міцно укорінилася думка, що саме моральна перевага дає Америці право на керівництво світом. Думка, яка могла прижитися тільки в глибоко святенницькому суспільстві, де не так важливо дотримуватися принципів (згідно «моральному закону в душі» І. Канта), як важливо було зберігати зовнішній образ, «імідж» людини з принципами.

Незабаром почався розпад Югославії, який вимагав від США чіткої позиції. Стара дилема тепер виглядала так: не можна відмовитися від підтримки національного самовизначення Словенії і Хорватії, але не можна ігнорувати погрозу стабільності, що виходить від них. В цей момент як ніколи позначилася пагубність злитих в амери-

канській свідомості тенденцій. Їх рівнозначність буквально паралізувала американське керівництво. Серби сприйняли це як «зелене світло» і рік діяли цілком самостійно. Час мирного урегулювання конфлікту було втрачено, наслідки не до кінця зрозумілі по цей час. Не дивно, що всі спеціалісти були однастайні: Америка не готова до змін. Вони не знайшли нічого кращого, ніж об'явити про необхідність замкнуті національні конфлікти в рамках східноєвропейських держав, не дати виплеснутися їм через кордони. Це відбувається на загальному престижі США, оскільки зацікавлені сторони від них вимагають ясності і недвозначності. Думка про те, що настала «концептуальна криза», стала загальною, разом з тим в Європі було зрозуміло, що «вакуум ідей», пов'язаний з «вакуумом безпеки», і вирішення проблеми повинно бути максимально швидким. В Америці на початку 90-х зазвучали нотки ностальгії по «ясності» біполярного світу. Ч. Гаті прокоментував: «Американці загубили ключ внутрішнього переконання в необхідності будь-яких дій» [13]. Насправді силове вирішення югославського конфлікту можна трактувати і як перемогу чистого прагматизму на грані абсурду. Теоретиком виправдання зовнішнього втручання у внутрішні справи був З. Бжезинський. Він переконаний, що погроза однієї країни всій системі міжнародних відносин була достатнім підґрунтям. Про мораль мова не йде. Під час кризи, особливо в 1994 році, американці повели себе вкрай агресивно по відношенню до сербів. Їх «мирний план» фактично виключив сербів і Росію з обговорення. Тиск здійснювався не тільки політичними, а й військовими засобами: бомбардування не вперше стали «останнім доводом королів». У 1995 р. НАТО бомбардували сербів навіть коли знали, що Младич і Караджич готові передати владу і почати переговори. СРЮ і боснійські серби постраждали і від економічних санкцій, розгорну-

тих з 1992 р. Потім президент відмінив ембарго на постачання зброї мусульманам. Р. Холбрук, американський представник під час югославської кризи, сам назвав подібні методи «бульдозерною дипломатією». В результаті СІЛА досягли перемоги: не тільки закінчили війну, але й покінчили з російським впливом на Балканах. В СІЛА вирішення боснійського питання було сприйняте як триумф Realpolitik. Однак у багатьох викликає сумніви курс Клінтона на підтримку Боснії як противаги Сербії. Гонка озброєнь на Балканах робить світ в цілому більш вразливим. А протиставлення релігій торкається суті відносин християнського і ісламського світу, загрожує глобалізацією конфлікту.

В США в останні роки зростає захоплення класикою історичної думки. Цитують Нібура і Гіршмана, згадують про «загіблі моменти історії» Тревора-Ропера, про «падіння великих держав» П. Кеннеді. Це пояснюється переглядом ролі Америки в постбіполярному світі. Дж. Кіркпатрік, що з «яструба» перетворилася на «голубку», пропонує США повернутися до статусу «нормальної держави», підтримувати демократичні інститути, зміцнювати роль закону і захищати американські інтереси. Але не відмовлятися від Європи, до якої «американці прив'язалися і звикли» [14]. Д. Мейсон пояснює це більш прозаїчно: «Якщо американський вплив впаде в Європі, то напевно він впаде і в інших частинах світу» [15]. Дж. Л. Геддіс, що здійснив еволюцію проти лежну Дж. Кіркпатрік, і сильно «поправивший», наполягає, що «тільки СІЛА мають волю і потенціал, щоб керувати світом в якості і жандарму, і няні» [16]. Без СІЛА європейці можуть прийняти невірні рішення, що спричинить в ХХІ столітті появу нових ворогуючих блоків. Якщо ніхто не говорить про можливість зняти «тягар» керівництва світом, тобто дуже популярна думка, що слід його розділити з іншими, ширше використовуючи міжнародні організації.

Козир сучасних США не в економічних важелях, вважають аналітики. Він — в іміджі захисника законності у веденні міжнародних справ.

Доки в США розмірковують, східноєвропейці страшенно розчаровані. Вони чекали більшої допомоги від США. За словами Гаті, сьогодні вони відчують почуття обману. Гаті закликає американську еліту докорінним чином переглянути зовнішньополітичні принципи. «Наші друзі сьогодні не розуміють нас. Наші вороги нас не бояться. Вони побачили, що США — це паперовий тигр. Вони побачили, що між гучними скандалами і справами США — прірва» [17]. Хоча подібні оцінки не є такими, що преважують серед американських авторів, їх поява є симптоматичною.

Під час другої передвиборної кампанії Б. Клінтон знов заговорив про ідеалізм, про підтримку демократії в усьому світі. З іншого боку, демократи не воюють з демократами, таким чином ця точка зору прийнятна і для прагматиків. Що ж чекає американську політику в перспективі? Новий світ, світ після «холодної війни» змінив багато уявлень. На думку С. Хантингтона, найбільш важливим став поділ народів за культурними, а не політичними, економічними або соціальними ознаками. «Регіональна політика сьогодні — це етнічна політика. Глобальна політика — це політика цивілізацій... В майбутньому можливий конфлікт незахідних культур з Заходом на цивілізаційному рівні». А основою цивілізації є її ідеологія — релігійна і світська. Таким чином, не враховувати ідеологічний пласт американської політики по меншій мірі рано. Що стосується необхідності сформулювати новий «образ ворога», то багато дуже солідних американських авторів вже сьогодні пишуть, що найсерйозні-

шим викликом 21 століття може стати відродження «російської сили»...

Література:

1. *История дипломатии* / Под ред. А.А.Громько. — Т.1, кн.1. М., 1976. С.15.
2. *История дипломатии*. — Т. 5, кн.1. С. 697.
3. *Лайнбарджер П. Психологическая война*. — М., 1962. С. 10.
4. *Brzezinski Z. Alternative to Partition*. N.Y., 1965. — P.152.
5. *American Character and Foreign Policy*. / By M. Hamilton. — Michigan, 1986. — P. 47.
6. *Crabb C. V., Mulcahy K.V. Presidents and Foreign Policy Making: From FDR to Reagan*. — Baton Rouge, 1986. — 301 p.
7. *Грайнер Б. Американская внешняя политика от Трумэна до наших дней*. — М., 1986. — С. 101.
8. *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain ?* By W.E. Griffith. — Boulder, 1989. — P.402.
9. *Huntington S. Speech at the USIP Conference*. — Nov. 30,1994.
10. *Davisha K. Eastern Europe, Gorbachev and Reform*. — Cambridge, 1988. — P. 192.
11. *Mandelbaum M. The Bush Foreign Policy // Foreign Affairs, 1991, Vol. 70, N L-P.7.*
12. *American Character and Foreign Policy*. — P. 115.
13. *Gati Ch. From Sarajevo to Sarajevo // Foreign Affairs, 1992, Vol. 71, N 4.*
14. *Kirkpatrick J. Beyond the Cold War. / Foreign Affairs, 1990, Vol. 69, N 1. — P.3.*
15. *Mason D. Revolution in East-Central Europe*. — Boulder, 1992. — P. 21.
16. *Gaddis J.L. Toward the Post-Cold War-World // Foreign Affairs, 1991, Vol.70, N2. — P. 112.*
17. *Gati Ch. Central and Eastern Europe: How Is Democracy Doing ? // Problems of Postcommunism, 1994, Vol. 41. — P. 42.*

УДК 341.232.3

ВОЗНИКАЮЩИЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ ГУМАНИТАРНОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ

Б. Чайковски, В. Поповски

Недавняя воздушная кампания НАТО в Югославии поставила важные вопросы в отношении легитимности и эффективности гуманитарной интервенции. Данная статья анализирует 3 вопроса:

1. Каков сегодняшний статус доктрины гуманитарной интервенции?

2. Прошла ли воздушная кампания НАТО тест на соответствие этому статусу?

3. Какова роль этого прецедента в будущем международном порядке?

Часть 1. ГУМАНИТАРНАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ

Сложность концепции "гуманитарной интервенции" [1] заключается в дилемме между позитивным постулатом "гуманитарная" и негативным постулатом "интервенция".

Профессор Адам Робертс справедливо спрашивает: "Имеет ли смысл называть интервенцию "гуманитарной", когда войска должны бороться с теми и убивать тех, кто по какой-либо причине сопротивляется им? Или когда войска не обеспечивают то, что так необходимо населению, включая безопасность" [3]. Он подразумевал, что интервенция "может быть гуманитарной в четырех аспектах: 1) по своим подлинным мотивам; 2) по поставленным целям; 3) по методам проведения операций и 4) по своим действительным результатам" [4].

Традиционно интервенция рассматривалась как *malum in se* — нарушение суверенитета государства. Соответственно международное право было сконструировано и кодифицировано так, чтобы запретить государствам "вмешиваться в дела, находящиеся под исключительной юрисдикцией какого-либо государства" [5]. Хартия ООН рассматривает два исключения из этого запрета:

право на самозащиту (ст.51) и принудительное исполнение мер в ответ на угрозу миру или нарушение мира (ст.39). Но существуют субстанционные и процедурные пороги для применения этих исключений. Чтобы признать право на самозащиту, государства должны отвечать исторически узкому критерию "мгновенной" военной атаки, которая "не оставляет возможности для выбора средств и времени для обсуждения" [6]. Помимо этого использование силы в самозащите подвергается тесту строгой пропорциональности [7]. Вторая легальная реакция на интервенцию — действия в соответствии с главой 7, которые ограничены консервативным определением "угроза миру" и более часть путем наложения вето постоянным членом.

Эти классические правила постепенно канули в лету. При международном участии в Сомали, Либерии, бывшей Югославии в начале 90-х г.г. некоторые утверждали, что "как только угроза миру может означать что-либо, начиная с голода и кончая вторжением в суверенное государство, это широкая концепция становится бесполезной. Нам нужна новая концепция" [8]. Другие отдавали предпочтение эволюционным концепциям, которые должны "продолжать развиваться и аккумулировать прецеденты без какого-либо определенного движения для изменения существующих правовых текстов" [9]. Фундаментальные сдвиги и в теории и практике в конце 90-х возродили дебаты по поводу правового статуса гуманитарной интервенции между более радикальными взглядами, согласно которым правила ООН по интервенции устарели и их нужно изменить [10], и взглядами, защищающими существующее право [11].

Было множество попыток установить более или менее ясный и общий парадигм легитимной интервенции [12]

по существующему международному праву, предложенные Антониом Кассесе в ответ на анализ Бруно Сима, представленный в Европейском журнале международного права [13]. Тем не менее могут возникнуть сомнения, возможно ли когда-нибудь сформулировать общее правило о легитимной гуманитарной интервенции, аккумулируя прецедентное право. Как считает Розалин Хиггинс, "в децентрализованном порядке на каждое действие необходимо взглянуть с точки зрения его достоинств и в контексте, и оценки, должна ли цель военной помощи состоять в поддержке или разрушении ценностей человеческого уважения и свободы, которые поддерживает и развивает международное право... Я считаю, что такая политика выбора уместна, когда правовые нормы предоставляют альтернативные возможности. Я считаю, что так обстоит дело при постановке вопроса о гуманитарной интервенции" [14].

Недостаток общего принятия гуманитарной интервенции исходит из того факта, что она связана с конкретными политическими ситуациями и предпринимается государствами с конкретными национальными интересами. Всегда будет существовать подозрение, что государства вмешиваются, не просто движимые гуманитарной мотивацией, но преследуя свои стратегии во внешней политике. И оказание помощи одной стороне в конфликте между правительством и повстанцами или между двумя воюющими группами всегда будет порождать критику. В идеале чистый пример объективной "гуманитарной интервенции" — это когда международное сообщество посылает спасательные команды после землетрясения. Но когда гуманитарная катастрофа случается по политическим, а не по естественным (природным) причинам, интервенция будет восприниматься как "принятие сторон во внутреннем конфликте". Другая сложность при оценке "гуманитарной интервенции" заключается в том, что она зависит не только от ее легального характера, но также от ее эффективности. Совет Безопасности никогда не

уполномочивал атаковать запретные воздушные зоны в Ираке, но их эффект в подавлении угнетения меньшинств повлиял на то, что они были широко восприняты, и вопрос о легальности на встал. И, наоборот, соблюдение легально установленных "безопасных районов" Сребреницы, Зепы и Горзда в Боснии стало катастрофой.

Хотя все еще находясь в тени между установленными принципами и правилами обычного международного права, доктрина "гуманитарной интервенции" тем не менее значительно развилась за последнее десятилетие. Указанный в данной статье список литературы позволяет заключить, что ко времени воздушной кампании НАТО против Югославии эта доктрина обозначила следующие обстоятельства, которые должны были доказать страны-интервенты для оправдания своих действий:

1. Существование гуманитарного кризиса.

2. Свидетельство того, что данный кризис является результатом преднамеренной политики государства против своих граждан.

3. Убежденность в том, что продолжение этой политики представляет "угрозу международному миру и безопасности".

4. Признание, что государство не будет предпринимать действий по урегулированию кризиса.

5. Осознание того, что Совет Безопасности ООН блокирован запретом или каким-либо другим обстоятельством для совершения соответствующих действий.

6. Доказательство того, что мирные усилия либо исчерпаны, либо не эффективны.

7. Ожидание, что международное сообщество не выступит против действий.

8. Уверенность в том, что интервенция с радостью ожидается жертвами гуманитарного кризиса.

9. Баланс (пропорция) между гуманитарными целями и гуманитарными средствами.

10. Немедленное снятие интервенции после достижения ее целей.

Часть 2. ЛЕГИТИМНОСТЬ "СОЮЗНЫХ СИЛ"

Установив эти 10 обстоятельств, проанализируем их применительно к операции НАТО "Союзные Силы" и увидим, легитимна ли она.

1. Существование гуманитарной катастрофы

Резолюции Совета Безопасности 1199 и 1203 четко определили существование гуманитарного кризиса, основанного на данных, предоставленных UNHCR, которые достоверно утверждают, что приблизительно 250000 человек были перемещены из своих мест жительства к октябрю 1998 [15]. Косовская миссия по установлению реального положения дел постоянно докладывала о делах по убийствам, насильственному перемещению населения, нарушениям физических свобод и террору в отношении косовских селений [16].

Массовые убийства в Расаке в январе 1999 г. и последующий отказ югославских властей разрешить выполненные расследования по этим делам убедили в том, что проводится намеренная политика притеснения албанского меньшинства. Стало ясно, что не было случайных убийств (около 2000) в результате обычных стычек между КЛА и сербской полицией. Белградский режим просто не был в курсе действий полиции в Косово, хотя в сущности планировал и осуществлял операции с конечной целью искоренения сопротивления в провинции. Текст Римского Статута для ИСС, принятого летом 1998 г., четко определяет такое поведение как "преступления против человечности" — ст.7(1) криминализирует "широкую или систематическую атаку против населения", ст.7(2) добавляет к этому "...государственную или организационную политику совершения такой атаки" [17]. Обвинительный акт в отношении 4 югославских политических лидеров, вынесенный 27 мая 1999 судьей Хантом в ICTY, ос-

нованный на доказательствах [18], собранных прокурорским офисом, является важным источником информации о том, что гуманитарный кризис в Косово был причинен полицейскими силами, действия которых контролировались пятью обвиненными югославскими лидерами. Обвинение прояснило, что сербская полиция "преследовала косовское албанское гражданское население по политическим, расовым и религиозным основаниям". Ко времени обвинения приблизительно 740 000 косовских албанцев, около одной трети всего косовского албанского населения, были изгнаны из Косово. Еще тысячи, как считают, перемещены в пределах косовской территории. Неизвестное количество косовских албанцев было убито в операциях, проведенных силами FRY и Сербией. В частности, пятерым обвиненным было вменено убийство более 340 человек, установленных по именам, в довершение к убийствам по обвинению [19].

Нужно провести различие между поведением государства, создающим гуманитарный кризис неумышленно, как в Сомали или Анголе, где правительства были не в состоянии восстановить внутренний правопорядок (так называемые провалившиеся, или неудачливые государства), и поведением государства, как в Руанде (1994) и Югославии (1998-1999), где умысел уничтожить полностью или частично этнические или религиозные группы можно приравнять к геноциду. И "неудачливые государства" и "криминальные государства" провоцируют "гуманитарную интервенцию", но по разным основаниям. В первом случае государствам-интервентам нет необходимости преодолевать "внутринациональную юрисдикцию", которой либо не существует (Сомали) [20], либо в которую можно вторгаться с согласия государства (Ангола). Во втором случае (Руанда, Югославия) международному сообществу необходимо действовать против уголовного умысла режима, который пытается найти убежище в представлениях о суверенитете и принципе "внутринациональной юрисдикции".

3. Понятие "угрозы миру"

Во втором случае барьер "внутринациональной юрисдикции" может быть перемещен действиями в соответствии с главой 7 в отношении определения "угрозы миру" [21]. Резолюции 1199 и 1203 Совета Безопасности четко устанавливают существование "угрозы миру" [22]. Можно подвергнуть сомнению мнение, что установление "угрозы миру" само по себе дает право на гуманитарную интервенцию. Однако, с установлением "угрозы миру" ситуация перестает видаться "внутринациональной", что и заставляет международное сообщество рассматривать различные меры для ликвидации этой "угрозы". Другими словами, хотя великие державы не пришли к консенсусу в отношении Косово, было, по крайней мере, незначительное соглашение по поводу того, что Югославия самостоятельно не сможет эффективно справиться с проблемой.

4. Югославия не загладит кризис

Было ясно, что режим Милошевича нацелен продвигать силовую политику против Косово, и не было никаких свидетельств, что какое-нибудь демократическое правительство сможет вскоре его сменить. Оппозиционное движение против Милошевича было слабым и разрозненным и в действительности не менее националистическим в отношении Косово. Из-за пропагандистской кампании против террористов КЛА сербская общественность объединилась против предоставления автономии Косово.

5. Совет Безопасности не в состоянии действовать

Хартия ООН возлагает на Совет Безопасности "основную ответственность за поддержание международного мира и безопасности". Однако не ясно, на ком лежит "второстепенная ответственность" в случае, когда СБ блокирован вето или каким-то другим образом не в состоянии или не желает действовать. История ООН представляет ряд прецедентных действий, предпринятых Генеральной Ассамблеей в соответ-

ствии с "Резолюцией по объединению за мир", которая предусматривает передвижение войск для миротворных операций. Однако в случае с Косово Генеральная Ассамблея не была созвана, и Совет Безопасности не пошел далее того, как возложить военное эмбарго (резолюция 1160), возложить на FRY срочное выполнение списка требований (резолюция 1199) и поддержать миссию KVM (резолюция 1203). Критицизм по поводу того, что НАТО игнорировало или пренебрежительно отнеслось к СБ нужно пояснить: в целях НАТО не было игнорировать или унижить СБ, — наоборот: у НАТО не было бы никаких проблем действовать с разрешения СБ, как это было при IFOR/SFOR в Боснии. Решение НАТО действовать без разрешения СБ было принято в результате провала СБ предпринять дальнейшие меры после SCR 1203, потому что Россия ясно заявила, что она накладывает вето на дальнейшие военные или невоенные средства против Югославии. Россия возражала даже против экономических санкций или визового запрета. И, очевидно, не было смысла представлять проект резолюции, ходатайствующей о разрешении СБ на военные меры. Именно вето со стороны России и Китая спровоцировало неспособность СБ отреагировать на гуманитарный кризис в Косово. Но кое-кто может даже поспорить, что Россия и Китай, а не члены НАТО, сыгнорировали и с пренебрежением отнеслись к СБ. В самом деле в Резолюции СБ 1199 и 1203 все 5 членов пришли к соглашению "рассмотреть дальнейшие меры" в связи с провалом FRY ответить требованиям по этим резолюциям. Из-за невозможности дальнейших действий со стороны СБ НАТО альтернативным образом отреагировало на катастрофу в Косово.

6. Мирные усилия исчерпаны

Всегда будут споры между теми, кто считает, что военный выбор сделан слишком рано, до того, как невоенные меры окажутся неадекватными, и теми, кто критикует страны-интервенты за

слишком долгое затягивание использования силы [23]. Проблема в том, что мы не знаем, чтобы случилось, если бы НАТО приняло решение об использовании силы против Югославии на месяц раньше (после истечения срока первого ультиматума на переговорах в Рамбуили) или на месяц позже (предположим, что была предпринята третья попытка, чтобы собрать стороны в Рамбуили для подписания более компромиссного договора). Некоторые считают, что "Военное приложение" к рамбуилийскому документу было слишком жестким для Белграда, чтобы он его принял [24]. Но если бы Милошевич выполнил соглашение октября 1998 с Холбруком, ему не нужно было бы представлять перед жестким мирным планом. События после резни в Расаке свидетельствовали о том, что Белград выполнял свой план по силовой ликвидации косоварской оппозиции и одновременно препятствовал работе международных советников. Некоторые интерпретируют Военное Приложение к мирному плану, как почти безусловную сдачу суверенного государства [25]. Однако право прохода и иммунитета международного контингента исторически всегда был, несомненно, необходимым элементом в любом передвижении войск при миротворческой операции. Нарушение Рамбуильских соглашений было спровоцировано скорее всего отказом югославской делегации принять международное присутствие в принципе, а не переговоры по техническим деталям права прохода войск. В сущности Белград объявил, что Военное Приложение было причиной несогласия с Рамбуильским документом намного позже начала воздушной кампании, а не на ее протяжении или по крайней мере сразу же после прерывания переговоров. Утверждение, что неприемлемое приложение В было трюком, использованным для того, чтобы поставить переговоры под угрозу, что страны-посредники не были заинтересованы в мирном урегулировании и уже планировали бомбовую кампанию, кажется недоказанной конспирацией. Последствия событий после 24

марта показали, что на самом деле НАТО было менее подготовлено к военному выбору, чем Югославия. У НАТО заняло несколько недель, чтобы завершить свои задачи и стратегии, тогда как сербская полиция была полностью готова "почистить" Косово с первого дня военной кампании. На самом деле именно Югославия играла нечистую игру в Рамбуиль, выигрывая время для подготовки к чистке Косово. План "Лошадиного Шоу" был разработан до 24 марта, и можно предположить, что Белград с радостью принял воздушные атаки НАТО для того, чтобы ускорить этническую чистку провинции.

7. Реакция международного сообщества

Три страны — Россия, Китай и Индия не приемли действий НАТО, но большинство стран ЕС либо поддержали НАТО либо были нейтральными. Россия инициировала проект резолюции СБ, обвиняющего воздушную кампанию НАТО, который был провален [26]. С другой стороны, резолюция по инициативе западных сил в комитете ООН по правам человека против сербской политики "этнической чистки" была принята голосованием 44 к 1 с 6 воздержавшимися [27]. Эти числа указывают на то, что значительное большинство стран с сочувствием отнеслись к гуманитарным задачам НАТО. Генеральный Секретарь ООН Кофи Аннан, хотя и высказал мнение, что воздушная кампания не была одобрена СБ, потребовал от НАТО прекращения бомбардировок, когда Белград примет G-8 требования [28], что полностью совпадало со взглядами НАТО. Интересен тот факт, что в какой-то момент даже Россия, чьи лидеры во внутренней политике хранили твердую антинатовскую позицию, стала сотрудничать с НАТО при обсуждении характера миротворческого присутствия в Косово после окончания воздушной кампании (переговоры в Осло). Наконец, если мы взглянем на текст Резолюции СБ 1244, принятой после воздушной кампании НАТО, то мы не увидим там ни единой критики

или неудобства в связи с использованием силы НАТО. Хотя некоторые предсказывали "новую Холодную Войну" [29], особенно после разгрома китайского посольства в Белграде, невероятно быстро объединились P-5 при принятии мандата KFOR и реагировании на другие конфликты (Афганистан, Эфиопия-Эритрея, Восточный Тимор).

8. Реакция косоваров

Сложно оценить характер поддержки действиям НАТО внутри Косово, тем не менее ясно, что хотя сотни тысяч косоваров значительно пострадали после начала кампании, они почти не критиковали действия НАТО. Те, кто обвиняли НАТО в ухудшении гуманитарного кризиса в Косово [30], представили незначительное исследование, проведенное на базе опроса жертв кризиса. Белград, конечно, цинично утверждал, что албанские беженцы покинули свои дома из-за бомбардировок, а не из-за "этнической чистки". Но именно Тони Блэйер, а не Слободан Милошевич, посетил лагерь беженцев в Македонии и Албании, и именно НАТО обеспечило пищей, убежищем, медикаментами и другой поддержкой жертв "этнической чистки".

9. Пропорциональность средств к достижению целей

Это, возможно, критический тест в любой гуманитарной инициативе. Важность размышлений о пропорциональности имеет две стороны — с одной стороны, цель акции должна быть пропорциональной обстоятельствам кризиса и, во-вторых, стратегия должна отражать и достигать цели. Вначале цель НАТО была представлена как "отражение надвигающейся гуманитарной катастрофы путем подавления преступных атак со стороны югославских сил безопасности.. и ограничение возможности совершения подобных репрессий в будущем" [31] Британский премьер-министр добавил к этому, что не только репрессии должны прекратиться в Косово, но и "средства репрессии" [32]. Однако эти цели вынуждены были измениться, поскольку около полумиллиона

беженцев пересекли границу Македонии, Албании и Боснии-Герцеговины в течение первых 2 недель кампании. Союзники рассмотрели цели кампании с точки зрения проблемы беженцев:

1. Достоверный конец насилия в Косово
2. Безопасное возвращение беженцев
3. Удаление сербских сил безопасности и военных подразделений
4. Международное присутствие в Косово
5. Политическое соглашение в свете Рамбуиль

Эти пять целей постоянно проводились НАТО, и с ними были согласны, как уже указывалось выше, Генеральный Секретарь ООН и G-8. Выбор НАТОвской стратегии — второй тест пропорциональности, который породил огромную критику. Указывалось, что бомбардировка с расстояния 35.000 футов была неточной, разрушившая множество гражданских объектов [33]. Общая неудовлетворенность пацифистов понятна. Давайте только вспомним известное изречение Ганди, в котором он выразил готовность умереть по многим причинам, в то время как нет ни одной причины, по которой он мог бы убивать. НАТО не готово умирать за права человека, но готово было убивать за них, что, как скептически отметит Проф Хайден, и является гуманитарной интервенцией [34]. Выбор целей и оружия, использованного НАТО, вызвало сомнения с точки зрения их положения в международном гуманитарном праве. Ясно, что каждая операция, какую бы гуманитарную задачу она не выполняла, должна регулироваться правилами пропорциональности и военного преимущества, как указано в Женевских Конвенциях и их последующих Протоколах. Другими словами, вопрос не только в том, было ли необходимым использование некоторых видов оружия (осколочных бомб) и целей (бомбардировка телестанции) для достижения поставленных задач, но преследуется ли это по международному гуманитарному праву [35]. Это критически важная дилемма между

правомерностью и эффективностью гуманитарной интервенции. Чрезмерное применение силы в нарушение Женевских Конвенций может деморализовать противника и привести к его сдаче, другими словами — в военном отношении быть более эффективным, в то время как стратегия, ограниченная кодифицированными военными целями и оружием, может занять дольше времени, исчерпать больше энергии и даже оказаться немного эффективной. Печальный урок операции НАТО в Югославии, — то, что сдача Белграда не была вызвана ущербом, нанесенным югославским вооруженным силам и полиции, которые, как известно, покинули Косово почти невредимыми, а ущерб, нанесенный гражданским объектам.

Расследование действий НАТО должно будет доказать, пройден ли этот важный тест. Этот будет тест не только для НАТО, но и тест на независимость ИСТУ, который должен доказать собственную объективность, несмотря на то, что он был создан СБ, расположен на территории страны-члена НАТО и имеет финансовую поддержку со стороны многих членов НАТО.

10. Успешное достижение задач

Особенностью гуманитарной интервенции является то, что она не направлена против территориальной целостности или политической независимости государства, другими словами, государство-интервент вступает в другую страну, спасает жизни и отступает. Официальные лица НАТО неоднократно подчеркивали, что цель кампании — не границы или правительство, что она не направлена против югославских людей, а ее цель — позволить беженцам вернуться. Если взглянуть на 5 вышеупомянутых задач, то можно сделать вывод, что они в большей или меньшей степени достигнуты. Беженцы возвращаются в свои города и селения, KFOR обеспечивает стабильность, и в общем Белградом выполняется Резолюция СБ 1244. Конечным результатом операции было устранение "угрозы миру" и предупреждение гуманитарной катастро-

фы в Косово. Можно считать, что это удалось.

Анализ 10 вышеуказанных пунктов легитимности позволяет полагать, что НАТО более или менее удовлетворительно ответило их требованиям, за исключением требования пропорциональности (пункт 9). Осталось рассмотреть, было ли достижение гуманитарных задач осуществлено гуманитарными средствами. Это и будет окончательной оценкой гуманитарной операции НАТО.

Часть 3. БУДУЩЕЕ ГУМАНИТАРНОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ

Профессор Адам Робертс как-то подчеркнул, что "термин гуманитарная интервенция применяется неправильно, оправдание которому следует рассматривать скептически" [36]. Действительно, можно скептически рассматривать преследование высших гуманитарных целей при помощи военной силы против суверенного государства. Как было показано, события в Косово породили дебаты в отношении того, становится ли "гуманитарная интервенция" обычным правилом [37]. Интеллектуально легче и безопаснее разделить консервативный взгляд и критиковать концепцию, но давайте примем вызов и ответим на критику гуманитарной интервенции. Критиковать "гуманитарную интервенцию" очень легко, очень безопасно и ничего не стоит, в то время, как вмешаться в гуманитарную катастрофу очень сложно, очень рискованно и очень дорого.

Гуманитарные интервенции необъективны (несправедливы)

Когда международное сообщество оказывает помощь после землетрясения, никто не спорит о справедливости. Когда оно предпринимает то же самое после гражданской войны — это рассматривается как необъективные действия. Политический элемент, приведший к гуманитарной катастрофе, обычно используется для того, чтобы создать брешь между заявленными и реальными мотивами государства-интервента. На каком-то этапе чисто гуманитарная опера-

ция по спасанию человеческих жизней по необходимости перерастает в операцию по изменению политических условий с целью улучшения жизни людей, и встает сложный вопрос, должна ли интервенция окончиться "негативным миром" (без достаточного насилия) или должна продолжаться по направлению к "позитивному миру" (долгосрочная безопасность). Интересно наблюдать, как одни и те же критики, обвиняющие гуманитарные интервенции в необъективности и "заходящими слишком далеко", также обвиняют их в неудачах по смещению правительства. Злоупотребление интервенциями в политических целях опасно, но, как показывает история, более опасным является невмешательство. Многие с подозрительностью относились к намерениям Вьетнама в Камбодже и намерениям Танзании в Уганде в 1979, но отсутствие любой (объективной или необъективной) интервенции в Руанде в 1994 было намного катастрофичнее.

Преследуя национальные интересы

Никто не спорит о том, что национальные интересы являются ведущим фактором иностранной политики. Но, как недавно указали Джозеф Най [38] и Кофи Аннан [39], сложно разделить их от общих интересов международного сообщества. Национальные интересы не построены на камнях, они находятся под влиянием многих факторов — экономических и политических, внутренних и внешних, моральных и гуманитарных. Как полагал Нунс, "политика прав человека — это не внешняя политика, но важная часть ее" [40].

Гуманитарные интервенции вызваны внутригосударственными политическими проблемами

Другими словами, применение силы за границей должно отвлечь внимание населения от внутренних проблем и аккумулировать поддержку руководящих партий для следующих выборов.

Внутригосударственные соображения, без сомнения, всегда учитываются при принятии решений по вопросам

внешней политики. Политики непосредственно ответственны перед теми, кто избрал их, и можно задать вопрос, почему они должны заботиться меньше о своих гражданах, чем о ком-то на противоположном конце мира. Сложно утверждать, что страны НАТО вторглись в Косово из-за каких-то скрытых проблем внутри их государств. Напротив, правительства в Вашингтоне, Лондоне, Париже, Берлине и т.д. предпочли бы набрать голоса дома, нежели отправляться на рискованные военные операции за границей.

Неустойчивость (двойной стандарт)

Почему наказывать этническую чистку в Косово, но не в Краине? Почему санкционировать Ирак, но не Израиль? Разве права человека в Китае менее важны, чем на Кубе?

Действительно, многие нарушения прав человека остались ненаказанными в прошлом, но нет причин потакать этому и дальше. Прошлое дает уроки, но не поводы. Всегда будет существовать двойной стандарт — какое бы решение ни было принято, оно всегда определенным образом будет отклоняться от прошлых решений. Существует также реалистическая осмотрительность — предпринимать интервенцию за независимость Тибета или Чечни может быть с моральной точки зрения здравым решением, но если за этим последует ядерная катастрофа, кому судить о такой морали?

Фактор СНН (CNN)

Интервенции происходят скорее с позволения СНН, а не ООН.

Несомненно, средства массовой информации играют существенную роль при принятии решений. Но интервенции в Сомали, Гаити или Косово произошли в результате многих факторов, а не потому, что корреспонденты СНН в этих странах имели лучшую профессиональную подготовку, чем те, что работали в Руанде, Судане или Бирме. Независимые СМИ более заинтересованы в освещении тех событий, которых ожидает общественность, а не тех, на ко-

торые укажут политики. Влияние СМИ неизбежно в век информации, но они усиливают требовательность к политикам быть ответственными при принятии решений.

21 век будет так же разделен между неинтервентами, провозглашающих суверенитет как основной принцип, и на интервентов, провозглашающих универсальную защиту прав человека. Будут случаи, когда эти две группы смогут достичь компромисса и голосовать за резолюцию СБ (как в Сомали). И будут случаи, когда такие компромиссы будут невозможными (как в Косово). В дополнение к этой правовой дилемме существует также политическая дилемма — будут случаи, когда решения СБ не будут эффективно выполняться (как в Руанде) и будут случаи, когда несмотря на отсутствие полномочий со стороны СБ, эффективные действия будут возможны (запрещенные зоны полета над Северным Ираком).

Легитимность будущих гуманитарных интервенций будет комплексом, сконструированным между правомерностью и волеизъявлением. Все вышеперечисленные факторы будут играть роль — прошлые решения, внутривнутриполитические факторы и ООН.

Из данного прецедента возникнет то, что Бардо Фасбендер называл международным конституционализмом — "правопорядок сообщества, фундаментальные правила которого должны читаться каждым членом сообщества". И если бы это так и было, мы бы не ждали, что факты и идеи в поддержку более старой теории соответствовали бы новой теории, и вопросы, поставленные и получившие ответ в новых условиях, отличались бы от старых [41].

Косово продемонстрировало, что ничто и нигде не может остановить интервенцию, когда речь идет о прекращении резни, о помощи в возвращении изгнанных людей и о правах людей быть политически представленными. Вопрос не ставится о том, нарушает ли подобная интервенция Хартию ООН. Настоящий вопрос в том, выберут ли государства интервентскую политику вместо того,

чтобы спрятаться за Вестфалианскими циничными оправданиями. История мира ясно продемонстрировала, что более опасными были не "незаконные интервенции" против Гренады, Афганистана или Косово, а недостаток интервенции, чтобы прекратить резню, как в Камбодже, Руанде и Восточном Тиморе.

Литература:

1. R.Lillich [ed], *Humanitarian Intervention and the UN* (1973); M Akehurst, 'Humanitarian Intervention' in Hedley Bull [ed], *Intervention in World Politics*, (Clarendon Press: Oxford, 1984), F Teson, *Humanitarian Intervention: An Inquiry into Law and Morality* (2nd ed. 1997); N/Rodley [ed], *To Loose the Bands of Wickedness: International Intervention in Defence of Human Rights* (1992); D Scheffer, 'Towards a Modern Doctrine of Humanitarian Intervention' in *University of Toledo Review*, 1992, Vol.23, No.2, pp.286-293; C Greenwood 'Is there a Right of Humanitarian Intervention in Law?' in *49\2 World Today* (1993) pp.34-40.

2. Было много попыток преодолеть этот негативизм. Например, Стэнли Хоффман не согласен с определением интервенции, данным Оппенгеймом как "диктаторским вмешательством", и предложил свою точку зрения, согласно которой "цель интервенции схожа со всеми другими формами иностранной политики; это означает заставить Вас делать то, что я хочу, чтобы Вы сделали независимо от Вашего желания" (см. S Hoffman, 'The Problem of Intervention' in Bull, *Intervention*, 1984, p.9).

3. Adam Roberts, *Humanitarian Action in War*, IISS Adelpi Paper 305, IISS 1996, p.26.

4. Roberts, *Humanitarian*, p.29.

5. Редакция ст.2(7) Хартии ООН. Генеральная Ассамблея ООН в 1965 году приняла Декларацию о неопозволительности интервенции во внутренние дела государств, которая широко интерпретировала концепцию интервенции, указывая, что она включает в себя не только вооруженную атаку, но "все формы вмешательства или предпринятые угрозы против государства самого". Подобная интерпретация была использована Международным Судом в Деле Никарагуа в 1986 г. Подроб-

нее о правиле недопущения интервенции см. John Vincent, *Non-Intervention and International Order* (Princeton University Press : New Jersey 1974).

6. Известное выражение Секретаря иностранных дел Великобритании Вебстера по Делу Кэролайн.

7. См. S.Alexandrov, *Self-Defence Against the Use of Force in Interational Law*, 1996.

8. L Reed and C Kaysen \eds\ *Emerging Norms of Justified Intervention*, 1993, p.111

9. Lori Damrosch |ed| *Enforcing Restraints, Council on Foreign Relations*, 1993, p.358.

10. See Michael Glennon, 'New Interventionism/ in Foreign Affairs, May-June 1999.

11. См. ответы на статью Гленнона Томаса Франка, Эдарда Люка и Вальтера Роклера в журнале *Foreign Affairs*, July|August 1999.

12. See Tom Farer 'A paradigm of Legitimate Intervention' in Damrosch |ed| *Enforcing Restraint*, hh 316-347.

13. A Cassesse , Comment: *Ex inuria ius oritur to:*

14. Rosalyn Higgins, *Problems and Prospects*, 1994, p.253.

15. [www/un/org|Depts|oip|srs|scr1199.htm](http://www.un.org/Depts/oip/srs/scr1199.htm).

16. См. Комментарии Председателя OSCE к докладу Главы Экспертной команды ЕС <<http://www.osce.org/e/docs/presrel/pr22-99.htm>>

17. Полный текст Римского Статута см. на <gopher://gopher.igc.org:70/00/orgs/icc/undocs/rome/romestatute.txt>.

18. EC/<http://www.un.org/icty/pressreal/p403-e.htm>.

19. Там же.

20. Ситуация в Сомали все еще характеризуется в резолюции 733 СБ как "угроза миру" для формирования правового основания применения мер в соответствии с главой 7. См.: www.un.org/Depts/oip/scrs/scr733.htm.

21. Ст.2(7) четко указывает на это исключение.

22. Сноска 15.

23. Подобные дебаты между "голубями" и "ястребами" сопровождали войну в Персидском заливе в 1991 г.

24. Проф. Козирус (Тесалоники) " За-

поздалые уроки из Косово: любой шанс общего понимания фактов и права" Апрель 1999, в журнале *Jurist* (Журнал Интернет) <www.jurist.law.pitt.edu/academic.htm>.

25. Prof.Hayden, 'Humanitarian Hypocrisy', www.jurist.law.pitt.edu/academic.htm.

26. UN Press Release SC/6659 26 March 1999.

27. UN Press Release HR/CN/910, 13 April 1999.

28. UN Press Release SG/SM/6952, 9 April 1999.

29. *The Economist*, 28 May 1999.

30. Сь. Kozyris and Hayden, notes 24,25 above. Also Noam Chomsky 'The Current Bombing:Behind the Rhetoric' and Prof.Jules Lobel www.jurist.law.pitt.edu/academic.htm.

31. Defence Secretary Georg Robertson, MOD Briefing, 26 March 1999.

32. Заявление Палаты Представителей 29 марта 1999.

33. Adam Roberts, Lecture at the London School of Economics, 'Human Rights, Kosovo and the Use of Force'.

34. Prof. Robert Hayden 'Humanitarian Hypocrisy' note 25 above.

35. Действия НАТО подпадают под положения статута ICTY, который не указывает национальности военных преступников. В настоящее время проходил дело по обвинению хорватского офицера в использовании осколочных бомб я нарушение норм международного гуманитарного права.

36. Adams Roberts, 'Humanitarian Action in War, IISS Adelphi Paper 305, IISS 1996, p.29.

37. See Bruno Simma, 'Thin Red Line: NATO, Kosovo and the Use of Force' and the Reply by Antonio Cassese , *Ex inuria ius oritur*, in *European Journal of International Law*, Spring 1999.

38. Joseph Nye, *Redefining National Interest*, in *Foreign Affairs*, July/August 1999, p. 22-36.

39. *The Economist* (16-23 September 1999), p.82.

40. Nye, *Ibid*.

41. Bardo Fassbender, *UN Security Council Reform and the Right of Veto: A Constitutional Perspective*, 1998, p. 32.

УДК 343.2/.7.001.73(430.1)

*Фрідріх Хрїстіан Шрьодер***ОСТАННЯ РЕФОРМА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ**

26.1.1998 Федеративна Республіка видала Шостий закон про реформу кримінального закону; він набрав чинності 1 квітня 1998 року.

I. Щодо термінології і техніки реформи кримінального права в Федеративній республіці Німеччини

Взагалі німецький Кримінальний кодекс походить з 1871 р. Але з того часу він зазнав більш ніж 170 змін. Законодавство Федеративної республіки Німеччини, що змінювало Кримінальний кодекс, термінологічно розрізняє "Закони про реформу кримінального закону" і "Закони щодо внесення змін до кримінального закону". Між іншим, невизначено, в чому саме полягає різниця між обома поняттями. Поняття "Закон про реформу кримінального закону" було вперше застосовано коаліцією СПД / ВДП (соціал — ліберальний уряд) і претендувало на те, щоб, на відміну від восьми раніше виданих "Законів про внесення змін до кримінального закону" провести принципіальну реформу Кримінального кодексу. Поняття "Закон про внесення змін до кримінального закону" з того часу повинно було застосовуватися лише до менш значущих змін. І дійсно, Перший закон про реформу кримінального закону реформував численні норми Загальної і Особливої частини, а Другий закон про реформу кримінального закону навіть явив світові цілком нову Загальну частину. Третій закон про реформу кримінального закону реформував склади злочинів, пов'язаних з демонстраціями. Четвертий провів реформу статевих злочинів, а П'ятий врегулював строки злочинного аборту, тобто запровадив некараність аборту до третього місяця. Цей закон був проголошений Федеральним Конституційним судом не-

конституційним, і нове рішення зазначеної проблеми було дано "15-м законом про внесення змін до кримінального закону". Доповнення Кримінального кодексу таким важливим розділом, як "Екологічне право", було здійснено в 1980 році законом, який скромно іменувався "18-м законом про внесення змін до кримінального закону". Таким чином, теоретично "Закон про реформу кримінального закону" означає більшу реформу, ніж така, що міститься в "Законі про внесення змін до кримінального закону". Проте тут відіграє певну роль самовираз політиків, відповідальних за видання цього закону. Траплялося, що об'ємні значні реформуючі закони позначалися як "Закони про внесення змін до кримінального закону", і менш об'ємні позначалися як "закони про реформу кримінального закону". До теперішнього часу в Федеративній Республіці були прийняті 32 закони про внесення змін до кримінального закону. Шостий закон про реформу кримінального закону (далі — ЗРКЗ-6) є першою новелою, що іменувалася "реформою кримінального закону" з часу П'ятого закону про реформу кримінального закону 1974 р. Чи заслуговує він на це ім'я, мені хотілося б вирішити наприкінці цієї статті.

II. Народження закону

В усякому разі цей закон протягли швидко і без залучення наукових кадрів. В середині 1996 р. Федеральне міністерство юстиції склало проект і направило його іншим міністерствам та організаціям, чиєї компетенції він торкався. 25.9.1997 з ним погодився Федеральний Уряд і направив його до Бундесрату. Останній заявив багато заперечень, які, спільно з врахуванням побажань правового комітету

Бундестагу, призвели до істотних змін в проєкті. 26.01.1998 закон був прийнятий, а 01.04.1998 набрав чинності.

III. Огляд масштабів реформи

ЗРКЗ-6 торкається лише Особливої частини і починає зміни лише зі ст. 127. Але починаючи з цієї статті, частково слідують вирішальні зміни. Починаючи з ст. 170b (в старій редакції) сталися значні зміни і зсув номерів численних статей. Закон ставив метою скоротити число статей з літерами, якими доповнювався Кримінальний кодекс. З одного боку, в зв'язку з виключенням багатьох статей цьому закону вдалося скоротити дванадцять статей, які мали номери з літерами (ст. 170b, 170d, 187a, 223a, 223b, 226a, 310a, 310b, 311a, 311b, 311c, 311d). Проте в зв'язку з тим, що цей закон ввів дев'ять нових статей з літерами (ст. 174c, 176a, 176b, 306a-306f), скорочення номерів з літерами обмежалося аж трьома статтями.

Завдяки тому, що крім скасування номерів з літерами були й інші пусто-порожні ідеї, зсунулися й інші номери статей. В цілому ЗРКЗ-6 змінив 34 статті. Через те, що номери статей зсунулися, змінилися і відсилки, в тому числі і в Загальній частині. Тому можна сказати, що видання Кримінального кодексу, старші за 1998 рік стали непридатними до використання.

IV. Головний привід: гармонізація діапазонів покарання

Головним приводом для нової форми став закид, що старе право захищає власність, майно і безпеку цивільного обігу більше, ніж особові правові блага — життя, фізичну цілісність, свободу і статево самовизначення. Так, за просту крадіжку і шахрайство загрожує вало позбавлення волі до п'яти років, а за просте тілесне ушкодження — лише до трьох років. Тяжке тілесне ушкодження і згвалтування тягло позбавлення волі не менш ніж на один або три роки, а тяжкий розбій — позбавлення волі не менш ніж на п'ять років.

Це непорозуміння необхідно було

усунути; для позначення цього завдання виник термін "гармонізація діапазонів покарання". Між іншим, ця "гармонізація", очевидно, не могла статися шляхом підвищення кримінальних покарань за порушення особових благ до рівня майнових злочинів. Скоріш останні мали бути знижені. Одразу пролунало звинувачення, що саме зараз, в час зростання насильницьких злочинів, знизити покарання за розбій було б помилковим кроком. Проте Федеральний Уряд на це заперечив, що вже зараз досить часто судді кваліфікують майнові злочини за "менш тяжкими" складами злочинів. Тобто тяжкий розбій в 80% випадків кваліфікувався як "менш тяжкий"!

Наслідком цих міркувань стала дуже диференційована система діапазонів покарання. Так, зараз є три склади розбою: простий розбій (позбавлення волі не нижче одного року), менш тяжкий (позбавлення волі від шести місяців до п'яти років), тяжкий розбій, 1 ступінь (розбій за наявності зброї або за умови участі в банді — позбавлення волі не нижче трьох років), 2 ступінь — (позбавлення волі не нижче п'яти років — розбій із застосуванням зброї або за наявності зброї в членів банди), а також менш тяжкі склади (позбавлення волі від одного року до десяти років), та розбій із смертельним наслідком (позбавлення волі не нижче десяти років).

Це дуже диференційована система, яка підвищує ймовірність судової помилки, а тим самим призводить до перевантаження судових органів.

Окрім цього, було запроваджено численні особливі межі покарання. Так, чотирнадцять статей було доповнено "менш тяжкими складами злочинів" (ст. 176a, 179, 221, 234, 235, 306a, 308, 309, 312, 313, 314, 315, 318, 330a). З іншого боку, численні норми було доповнено новими дефініціями "простих" і "тяжких" складів злочинів. Ці новели торкалися, зокрема, в межах боротьби з організованою злочинністю, запровадження особливих діапазонів покарання за професійну і організовану злочинну діяльність. Вони були закріплені в 13 нових статтях (ст. 146, 152a, 236, 244a,

263, 263а, 264, 266, 267, 268, 269, 275, 276). Через це німецький Кримінальний кодекс став дуже заплутаним. Статті з шістьма і більше абзацами більш не є рідкістю.

Крім того, було підвищено вищу межу кримінальної відповідальності за "менш тяжкі склади злочинів". Як вже було вище згадано, вища межа кримінального покарання за менш тяжкий склад тяжкого розбою становить десять років. Те саме стосується менш тяжкого складу вбивства без обтяжуючих обставин (ст. 213). Якщо замислитися над тим, що найвище покарання за вбивство без обтяжуючих обставин досягає 15 років, то здається трохи абсурдним призначати за "менш тяжкий склад вбивства без обтяжуючих обставин" позбавлення волі до десяти років. Завдяки цьому більш ніж часто збігаються діапазони покарання за "звичайні" і "менш тяжкі склади" злочинів. Така позиція німецького законодавця базується на тому, що в німецькій судовій практиці панує переконання, що статистично скоюється більше злочинів "менш тяжких складів", ніж "більш тяжких", і тому покарання має знаходитися в нижчій третині діапазону покарання. Через підвищення вищої межі покарання для "менш тяжких" складів злочинів планувалося спонукати суддів до того, щоб покарання за "менш тяжкі" склади злочинів пішли угору.

V. Поширення меж карності замаху

ЗРКЗ-6 закріплює покарання за замах на рівні основного складу злочину за тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 223), зловживання з боку особи, зобов'язаної захищати потерпілого (ч. 2 ст. 225) викрадення дитини (ч. 3 ст. 235) і тілесне ушкодження при виконанні посадових обов'язків (ч. 2 ст. 340). Передусім це є поширенням діапазону карності, а саме в напрямку правового закріплення теорії суб'єктивної особової несправедливості. З точки зору кримінально-правової політики такий крок є особливо сумнівним. Бо будь-яке застосування небезпечних приладів підпадає під особливий склад "небезпечного тілесного

ушкодження" (ст. 224), який є карним вже на стадії замаху. Тепер кожний помилковий удар або поштовх неозброєною рукою стає кримінально карним — необгрунтоване перевантаження органів правосуддя. Закріплення карності замаху, базується, однак, передусім на вже заданій "гармонізації кримінальних покарань", бо замах вже був карним в складах крадіжки і умисного пошкодження майна. Між іншим постає питання, чи була ця "гармонізація вгору" необхідна, бо навіть запровадження карності замаху на пошкодження майна і дрібну крадіжку було свого часу помилкою.

Врешті, запровадження подальших складів з карним замахом суперечить принципіальній концепції німецького Кримінального кодексу, згідно з якою замах на правопорушення карається "лише" тоді, коли це чітко вказано в законі (ч. 1 ст. 23). Поміж іншим, замах є карним вже в 40% правопорушень.

VI. Обмеження кількості "злочинів зі здатністю"

Ціла низка кримінально-правових норм німецького законодавства містить формулювання "здатний до..." Існує "здатність зашкодити суспільному порядку" (ст. 126, 130, п. 2 ст. 140, ст. 166 КК), "здатність до приниження гідності в суспільній думці" (ст. 186 КК), "здатність до переривання вагітності" (ст. 219а, 219б КК), "здатність до фізичного знищення національної, расової, релігійної, або групи, визначеної за належністю до певної народності" (геноцид, п. 3 ч. 1 ст. 324а КК), "здатність до ушкодження здоров'я іншої особи, тварин, рослин або водного об'єкту" (ст. 324а КК), "здатність до забруднення водного об'єкту, повітря або ґрунту" (п. 4 ч. 1 ст. 326 КК). Відносно цих правопорушень в німецькій кримінально-правовій догматиці спалахнула жвава дискусія. Очевидно, "здатність" є чимось меншим, ніж реальна загроза. Дрейер йменував ці правопорушення "злочинами, що створюють потенціальну загрозу", Шрьодер — "злочинами, що створюють абстрактно-конкретну загрозу". Галлас, навпаки,

вказував на те, що ці правопорушення залишаються "такими, що створюють абстрактну загрозу". Я особисто позначив їх "злочинами, що створюють абстрактну загрозу з частковою конкретизацією". Андреас Хойер, між іншим, мій колега, професор кримінального права в Регенсбурзі, написав цілу дисертацію про злочини "зі здатністю".

В зв'язку з цим жвавим спором варто зауважити, що ЗРКЗ-6 скасував три "злочини зі здатністю". Формулювання "речовини, які здатні зруйнувати здоров'я", носіння яких каралося по кримінальному закону (стара редакція ст. 229), було замінено на формулювання "речовини, які шкодять здоров'ю" (нова редакція п. 1 абз. 1 ст. 224). Формулювання "предмети, здатні переносити вогонь" (стара редакція ст. 308), була частково замінена поняттям загрози здоров'ю (нова редакція ч. 2 ст. 306). Нарешті, формулювання "речовини, які здатні зруйнувати здоров'я людини" (стара редакція ст. 319) було замінено формулюванням "речовини, які шкодять здоров'ю" (нова редакція ст. 314). Створюється враження, що законодавець критично ставиться до "злочинів зі здатністю" і схиляється до їх повного скасування.

VII. Зміни в Особливій частині

ЗРКЗ-6 змінив дуже багато норм Особливої частини. Вони не охоплювалися однією фундаментальною концепцією, просто закон було використано, аби реалізувати проекти реформ, які скопилися за декілька років.

В багатьох випадках мова йде про зміни, які — особливо в зв'язку з вже згаданою новою нумерацією статей — зовні упадають в очі, але змістовно є незначними. Так, склади тілесних ушкоджень і злочини, що порушують протипожежну безпеку, були по-новому структуровані, але змістовно небагато змінилося. Завданням нового врегулювання злочинів, що порушують протипожежну безпеку, було усунути заплутаність існуючого закону; внаслідок консультацій в законодавчих органах (див. вище, розділ II) нове врегулювання зробило закон ще заплутанішим.

а) Майнові і господарські злочини

По суті спостерігається підвищення рівня правового регулювання майнових і господарських злочинів. Так, підробка кредитних карток і відповідні підготовчі дії були знову криміналізовані (нова редакція ст. 152а). Був суттєво поширений склад страхового шахрайства (ст. 265), в складі шахрайства до прикладів особливо тяжкого випадку було віднесено містифікацію страхового випадку (нова редакція п. 5 ч. 3 ст. 263). Винні дії, що призвели до арешту суден або їх вантажу через контрабанду було поширено на автомобільний і повітряний транспорт (ст. 297). З рештою, всі злочини, що передбачали привласнення, було поширено на привласнення майна будь-якої третьої особи (ст. 242, 246, 249, 292, 293). Приводом стала НДР: вона вилучила з листів західних німців їх східним родичам банкнот вартістю до 100 мільйонів марок. Після колапсу НДР деякі суди присуджували відповідальних за це осіб до кримінальної відповідальності, бо подальше існування НДР було також і в їх інтересі, і таким чином вони "привласнювали" ці гроші. Федеральна судова палата відкинула цю аргументацію і виправдала обвинувачених. Чи потребував цей винятковий випадок законодавчих змін, сумнівно. Проте здавна нам відомі випадки, коли батьки використовують для крадіжки дітей, які "не привласнюють" речі. Проте в схемі з посередником-виконавцем виконавця притягнення батьків до кримінальної відповідальності було можливе завдяки так званому "ненавмисному інструменту". Ця схема була усунута завдяки зміні в законодавстві.

б) Статеві злочини

Серед статевих злочинів, з огляду на деякі прецеденти, які викликають значний суспільний резонанс, було підвищено відповідальність за сексуальне насильство над дітьми і запроваджено підвищену кримінальну відповідальність за сексуальні дії з дітьми з метою виробництва порнографічних зображень (нова редакція ст. 176а). Також склади статевого примусу і згвал-

тування було доповнено новими обтяжуючими обставинами (нова редакція ч. 3, 4 ст. 177). Нарешті було додано новий склад сексуального зловживання з використанням відносин консультування або лікування (ст. 174с). Ця норма базується на тому досвіді, що відносини між психіатрами, психотерапевтами і подібними спеціалістами і їх пацієнтами часто переходять на сексуальний рівень. Чи можна ці складні відносини охопити за допомогою поняття "використання відносин лікування", покаже час.

с) Вбивство дитини

Варто уваги, що особливо сувору кримінальну відповідальність за вбивство дитини (ст. 217) було скасовано. Вона виникла в часи Просвіти і знайшла відображення в багатьох зарубіжних правових системах, нещодавно також і нових кримінальних кодексах Росії і Польщі. Вироки за цим складом злочину стали в Німеччині дуже рідкими, і вважається, що прецеденти, які кваліфікувалися за цим складом, можна охопити "менш тяжким випадком вбивства" (ст. 213). Але головною підставою для скасування було те, що ця норма обмежувалася вбивством позашлюбних дітей і сприймалася як часткова дискримінація. Але попри все мінімальне покарання за цей злочин складає один рік, удвічі більше ніж раніше.

VIII. "Статеві-нейтральні" формулювання

Наприкінці радісна звістка для дам. ЗРКЗ-6 потурбувався про усунення "чоловічих" формулювань і заміни їх "статеві-нейтральними" (жахливе слово!). Замість фрази "хто вбиває (або травмує) іншого..." тепер застосовується "хто вбиває (або травмує) іншу людину" або "іншу особу". Завдяки цьому склад крадіжки відтепер звучить так: "Хто забирає чужу рухому річ, що належить іншій особі, з наміром привласнити її собі або третій особі...". Я пильно попереджав

про такий ексцесивний "культ особи" після публікації законопроекту. На щастя, у відповідь на це законодавець трохи відсторонився від запланованих обсягів реалізації цього принципу, які слід було визнати надмірними. Але, незважаючи на реформу, в загальному переліку обтяжуючих обставин залишилося формулювання "Якщо злочинець спричинить...". Через те виникає нова несправедливість: якщо стосовно потерпілих запроваджено "статеві-нейтральні" формулювання, але злочинець описується, як і раніше, лише в чоловічому роді. На мою думку, це гірше порушення мовної рівності, ніж колишнє загальне використання чоловічого роду.

IX. Підсумок

На початку я відклав питання про те, чи заслуговують останні зміни кримінального закону назви "Закон про реформу кримінального закону". Число змінених статей є безперечно великим. Між іншим ми встановили, що багато змін обмежуються лише новим формулюванням, і численні статті лише одержали нову нумерацію. Але в цілому все-таки можна сказати, що велика кількість змін заслуговує на ім'я "реформи кримінального закону". Інше питання, чи може ця реформа бути названа вдалою. Стосовно багатьох норм тут треба висловити скоріше сумнів. Здається, що завдяки реформі німецький кримінальний кодекс став в цілому складнішим і заплутанішим. Він створює враження, що Вільна демократична партія (ВДП), до якої належить міністр юстиції — до речі, наш колега, професор державного і адміністративного права Кільського університету, — хотіла залишити знак своєї активності і компетентності і при цьому так сильно недооцінила кількість часу, необхідну для підготовки такої широкомасштабної реформи.

Переклад з німецької — Д. Крупко

УДК 32.002.2

О. В. Локаш

НЕСВІДОМЕ ЯК КОМПОНЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Світ сьогодні — це мир процесів, виникнення складноорганізованих структур і їхній розпад, екологічних катастроф і ядерних технологій. Це світ об'єктивний, зовнішні умови існування, що не залежать від людини, у всякому разі, на перших етапах його життя. Але поруч із ним існує суб'єктивний світ людини, світ щиросердечних переживань і духовних пошуків. По багатству своїх проявів він на вряда чи поступається першому, по значимості в житті людини — стоїть на першому місці. Саме суб'єктивний світ спроможний надати індивіду ґрунт для формування тих талантів, що він зможе реалізувати в тому "великому", об'єктивному світі. Але для людини існує ще і третій світ, світ підсвідомості — ім'я йому сугестія. Хоча в природно наукових колах сугестивна форма буття відома порівняно нещодавно, ледве більш 100 років, філософи припускали її задовго до цього. Проте автор не збирається зараз заглиблюватися в історіографію підсвідомості. Він переслідує іншу мету. Чому автор цих рядків, політолог, вирішив торкнутися проблеми несвідомого, досліджувану психологією? Для відповіді на це питання необхідно придивитися, насамперед, до "першого", об'єктивного миру. Сучасні політичні процеси в Україні — це нестабільна, різноспрямована середа, у котрій практично всі програми соціального реформування зазнають поразки. Причини провалів цих безкінечних і безплідних спроб варто шукати в "другому", суб'єктивному полі, а точніше, у суб'єктивному сприйнятті українцями сьогодношньої реальності. І хоча в механізмі адаптації й активної діяльності людини в просторі політики беруть участь усі три форми буття — об'єктивний світ, свідомість індивіда і його підсвідомість, усе ж найменш вивчена, а виходить, і найменш з'ясована і передбачена сторона — це несвідоме індивіда. Що входить у визначення "несвідомого в політичному процесі"? Це автоматичні реакції людини на певні події

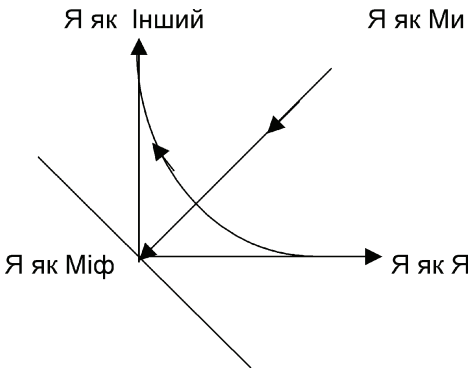
(приміром, зміни в країні — це завжди погано). Це односторонні оцінювання (Росія — наш старший брат або ж, навпаки, Росія — вічний ворог і агресор), що людина одержала в процесі політичної соціалізації від дорослих. Це перенесення свого минулого політичного досвіду в майбутнє з таким "модусом", що заздалегідь передуготовлює однобічне й одномірне сприйняття політичних подій, причому не тільки подій, що стали в ряд закономірних і звичних. Цей "модус чекання" прагне будь-які нові і незвичні політичні процеси підігнати в рамки "відомих", "звичних" таким чином, щоб при найменших розумових зусиллях "модус" зміг автоматично запропонувати індивіду засіб реагування. Таким чином, для ефективного реформування держави й адекватного сприйняття людиною подій необхідно, щоб він усвідомлено оцінював процеси, що протікають у політиці і також усвідомлено тут себе вів. А для цього необхідно чітко обкреслити роботу механізму сугестії, що формує у індивіда автоматичні реакції й оцінки, а потім проаналізувати функціонування цього механізму в просторі політики.

З погляду автора, механізм сугестії достатньо переконливо аргументований у роботах представників конструктивної психології. Спираючись на труди І.М. Калінаускаса і його роботи з методу якісних структур, В.М. Овощникова і його роботу із суб'єктивності, автор спробує проаналізувати, яким чином й у якому ступені динаміка політичних процесів, модернізація політичної культури, та й реформування суспільства в цілому залежать від людської форми буття, іменованої несвідомим.

Розглядаючи людину крізь призму методу якісних структур (МЯС)¹, [2] В.М. Овощников обкреслив формування в людині, як продукту соціалізації, такої психологічної структури як "Я-

¹ МКС (метод якісних структур) — спосіб мислення о живом цілом, що розвивається.

концепція". Це специфічний несвідомий образ самого себе, відповідно до котрого індивіда можна описати в такий спосіб:

Наслідуючи логіці МЯС, аспект організації поданий віссю "Я як Я", аспект функціонування — "Я як Інший", аспект зв'язку — "Я як Ми", а точка координатора віссю "Я як Міф" [3].

Аспект зв'язку — це та вісь, по котрій менше ціле, тобто в даному випадку "Я-концепція", пов'язана з великим цілим (соціумом). Якщо говорити про політику, то це процес політичної соціалізації особистості, формування тих уявлень про мир, що потім ляжуть у засаду її світогляду. Тут соціум безпосередньо впливає на людину, тому що аспект зв'язку — це місце сугестії особистості суспільством. З цього погляду сучасна Україна (утім, також як і інші колишні радянські республіки) не має єдиний ідеологічний і культурний взірець, що міг би формувати єдиний погляд на простір політики. Варто цілком погодитися з визначенням В.М. Овощнікова, у якому він підкреслює, що сучасний соціум являє собою осколки від тих дзеркал, що виявляли повноцінну культуру [3]. Ці розрізнені частини склеєні таким чином, що сучасна українська культура являє собою еkleктичну полотнину художників-аматорів. Тому і політичний зріз нашої культури формує осколкове, неадекватне світосприймання реальності в людині.

Діапазон політичних думок, поглядів, ідей і програм великий, але проблема в тому, що усі вони не мають повноту влади у внутрішньому просторі людини, а являють собою розрізнені осколки місцевих і далеких культур, що найчастіше суперечать і виключають один одного. Сьо-

годнішній механізм соціальної сугестії, за допомогою якого в людині формується образ себе як члена якогось політичного руху або партії, працює в період глобальної зміни соціальної парадигми, сказати точніше — відходу старої парадигми і відсутності оформленої нової. Аспект "Я як МИ" в Україні містить у собі одночасно велика кількість різноспрямованих концепцій. Тут і комуністичні цінності справедливості і рівності (адже старше покоління — це живі носії ідеології радянського державного устрою), і соціалістичні принципи, по котрим держава зобов'язана піклуватися про кожного з громадян, і привнесені, західноєвропейські — "self made man", "you are not aggressive enough, you should be more aggressive". Нарешті, соціум намагається сформувати образ "Я як МИ" новоукраїнської державності та незалежності, що на перший погляд відчувається оформленим і достатньо агресивним, але при більш пильному розгляді — аморфним і суперечливим (за ілюстрацію можна взяти спроби нових ідеологів прив'язати державність то до українського язичництва, то до українського православ'я, то до уніатства).

Вся ця неузгодженість і збої в механізмі сугестії призводять до того, що людина в точці координатора, у місці самооцінки не може точно ідентифікувати себе з конкретною політичною течією. Тому недивовижно, що сьогоднішній виборець перші п'ять хвилин повний соціалістичних переконань, потім — націоналістичних і т.д. — у залежності від того, хто з політичних лідерів виступає на каналах ЗМІ.

Точка координатора або "Я як міфічна ідеальна особистість" (Я як самовідношення) [3]. Це той глибинний, підсвідомий образ себе в людині, що він привласнив собі в процесі соціалізації у конкретному культурному середовищі, тому середовищі, носіями якого були батьки цієї людини, вихователі, люди, що зіграли за якимись причинами важливу роль у його житті. Це конкретний соціально-психологічний світ, місто, національність, держава. Все це в сукупності формує в людині ядро, картину свого ідеального життя, відповідно до якого він буде будувати своє реальне життя. Тут певне його відношення до самого себе, те,

на що він настроєний у своєму житті, що він вважає важливим або неважливим для себе. Він може оцінювати себе як людину спроможну, талановиту й активну стосовно своєї долі, або ж незначну і як людину, яка підкоряється волі машини за назвою "держава". Якими засобами він буде розкривати світу своє ставлення до власної особистості — це вже питання інше. Чи буде він намагатися стати власником банку або дослужитися до керуючого, організувати добродійні акції або ж витратити гроші на фінансування світового комуністичного руху, — усе це відноситься до його діапазону, його здатності грати різноманітні соціальні ролі. Тут же, у точці координатора, працює той механізм, що не усвідомлюється індивідом, котрий радянський психолог Д.Н. Узнадзе визначив як психологічну установку. Під установкою він розумів "специфічну систему відбитка, на основі котрої, дивлячись за умовами, може виникнути або споглядальний, або дійовий відбиток" [1], тобто "уже створену ситуацію готовності реагувати певним чином на певну реальність" [4].

У даному випадку важливо усвідомити те, що закладена психологічна установка, тобто "модус" системи ставлення "установка — свідомість", у якому просліджується неприйняття, приміром, комуністичних (націоналістичних, ліберальних і т.д.) ідей, буде працювати в людині на несвідомому рівні. І так само автоматично людина буде ототожнювати себе з тою або іншою політичною течією, що ввійшло в його значеннєве поле психологічних установок. Це не означає, що він нічого не усвідомить і живе як робот, навпроти, індивід може прекрасно аналізувати кроки тієї або іншої політичної партії, розбиратися у всіх тонкощах політичних програм. Суб'єкт також може усвідомлювати, що його прихильність до певного партії — традиція, що йде від його батька або діда. Але сприйняття цієї партії може не відповідати раціональним доводам того ж індивіда або змінам, що протікають у соціумі. Проте психологічна установка формується не тільки по суб'єктивним каналах у процесі соціалізації, вона також містить у собі і відщиплені від свідомості психічні утворення (бажання, уявлення, ідеї), що складають життєвий

досвід індивіда. Тому, при цілеспрямованій роботі індивіда над своїм суб'єктивним сприйняттям або ж у силу радикальних змін об'єктивної реальності (що і сталося на території колишнього СРСР наприкінці 80-х рр.) деякі аспекти психологічної установки можна поступово коректувати і модифікувати.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити наступний висновок. Точка координатора ("Я як самовідношення") і аспект організації ("Я як Я") — це ті аспекти психічної структури, що знаходяться в несвідомому індивіда. Отже, ті методи політичної пропаганди, агітації і реклами, що звернені тільки до свідомості індивіда і не враховують специфіки роботи прошарку несвідомого або взагалі не будуть працювати, або будуть володіти низьким ККД. Адже велика частина політичної інформації (тобто об'єктивні елементи системи) буде оброблятися індивідом автоматично, несвідомо і видавати ту реакцію, що лише опосередковано пов'язана зі свідомим вибором людини, а шире пов'язана з ідеальним образом, із певним набором уявлень суб'єкта про самого себе. І якщо мій ідеальний образ — це побудова соціалістичного суспільства, де усі мають однакові права і свободи, то політична пропаганда партії правого толку, що закликає стати багатим індивідуалістом із привілейованими правами в суспільстві, не викликає у мене позитивної реакції, які б серйозні і розумні аргументи не висувалися. З цього погляду може бути українським політологам і політикам необхідно шукати нові засоби політичної пропаганди. Причому використовувати досвід західних економічно розвинених країн слідє дуже акуратно з багатьох причин, але, у першу чергу, через різку відмінність в менталітеті і історії формування політичної свідомості.

Отже, суб'єкт уже може відрізнити "наших" від "не-наших", вже існує певний образ "своїх". Тепер індивіду необхідно наповнити життя динамікою, реалізацією себе в соціумі. Сенс свого життя індивід розкриває за допомогою задоволення своїх потреб. У суспільстві всі потреби соціалізовані, отже, позапризначені суб'єкту по своєму змісту, тобто він їх виявляє, а не створює [3]. 3

погляду радянського психолога А.Н. Леонтьєва описати структуру людських потреб можна лише за допомогою аналізу діяльності індивіда [1]. Тут простір політики виступає як інструментальне поле для реалізації людських потреб у всіх суспільних сферах (економічній, правовій, культурній, науковій, екологічній і т.д.). Тобто це той інструмент соціума, що структурізує методи і засоби реалізації людини в суспільстві. Тут соціум затверджує легітимні і заборонені форми бізнесу і фінансової політики, пріоритети розвитку галузей народного господарства, освіти і науки.

З придбанням статусу повноправного громадянина (атестат зрілості, паспорт), людина починає активно вступати в економічні, політико-правові та інші відношення, задовольняючи потреби своєї індивідуальності (житло, їжа, продовження роду і т.д.) і своєї особистості (робота, соціальний статус, зарплата, кар'єра і т.д.). Його потреби такі, які надавав і/або нині надає соціум, у якому він живе. Тому малоімовірно, що в корумпованому і мафіозному суспільстві в індивіда виникне потреба "взлюбити ближнього свого" або ж реалізовувати програми соціального забезпечення за умови, що в його внутрішньому психологічному просторі ці поняття відсутні.

У якій формі суб'єкт буде реалізовувати свої потреби можна відстежити по аспекту функціонування "Я як Інший", тобто по тому діапазону соціальних ролей, що людина використовує у своєму житті. Природно, що людина буде використовувати ті штампи і стереотипи поведінки, що він привласнив собі в процесі політичної соціалізації, а також ті, що він придбав завдяки своєму життєвому досвіду. Може бути, це будуть якісь ліво-радикальні засоби досягнення своїх цілей або ж такі, що являються традиційними, типовими для даного суспільства.

На сьогоднішній день рівень політичної активності в Україні невеликий. У першу чергу це, звісно ж, пов'язано з відсутністю політичної традиції активно реалізовувати свої погляди на облаштованість суспільства. Причому це помітно не стільки при використанні пасивного виборчого права (кандидатів на будь-яке вакантне виборче місце за-

раз дуже багато), скільки при реалізації активного виборчого права.

Якщо звернутися до масових методів реалізації людських потреб, то перше, що упадає в око — це такі форми політичної активності як мітинги, страйки, колективні судові позови, запропоновані до держави, нездідної виплатити заробітну плату і т.п. Причому ці політичні методи пріоритетні для низькосплачуваних і малозабезпечених прошарків населення. Методи високосплачуваних фахівців, а також приватних підприємців пов'язані, в першу чергу, з легітимним, а також нелегітимним лоббіруванням вузькогрупових інтересів у парламенті й інших політичних інститутах для реалізації своїх "підприємницьких" цінностей — збільшення обороту капіталу, поширення сфери економічного і фінансового впливу. Здавалося б, що все це повторює історію західноєвропейських країн. Проте ж при ближчому розгляді упадає в око специфіка. Історія сучасного українського суспільства тісно пов'язана з такою культурологічною середою як ГУЛАГ, політичні ув'язнені, зони позбавлення волі (автор стосується лише найближчого минулого, не торкаючись більш ранньої історії — історії Російської імперії). У силу цього в багатьох громадян України не викликають відторгнення політичні методи впливу, що межують з антисоціальними, забороненими Буквою Закону. Саме тому основна проблема корумпованості в політиці пов'язана не з тим, що закони недосконалі (хоча і це вкрай серйозний показник) і не з тим, що пробуксовують механізми їхнього втілення в життя, — це вдруге. Вся справа в тому, що нелегітимні методи досягнення своїх цілей являються невід'ємною частиною картини світу багатьох із нас. І вони будуть превалювати в політиці доти, поки не сформується нове покоління українців, що несе своїм політичним ядром іншу картину світу, інше мировідношення, що буде потребувати зовсім інших засобів реалізації своїх потреб. На жаль, ніяких передумов для формування "легітимно-правової" картини світу у майбутніх суб'єктів політики на сьогоднішній день в Україні не формується: ні найближче оточення індивіда, ні політико-правові інститути держави в цілому не прагнуть

закласти в основу своєї політичної поведінки норми законності і максимальної відкритості.

І, нарешті, про взаємодію тих аспектів "Я-концепції", що характеризують внутрішнє і зовнішнє буття цього цілого [2]. Взаємодія аспекту координації "Я як міфічна ідеальна особистість" і аспекту організації "Я як Я" описують внутрішнє буття цілого [2]. Ми доторкаємося до внутрішнього світу людини, його картини світу, у якій міститься його власне відношення до себе, людей, його цінності й ідеали. Тут закладена програма життя миротворця або революціонера, ідейного вождя або прихильника давних традицій. Саме в цьому внутрішньому просторі особистості містяться ті засоби самовиявлення, що потім розгорнуться в більшому цілому, тобто в соціумі. Адже ту саму потребу люди різних культурологічних серед будуть реалізовувати по-різному, можливо, що це будуть прямо протилежні, що взаїмовиключні засоби.

Таке наповнення внутрішнього простору є присутнім кожному з нас, але частіше усього воно за порогом усвідомлення. На думку радянського психолога Д.Н. Узнадзе механізм розгортання цих аспектів працює рефлекторно доти, поки людиною не буде зроблена цілеспрямована робота з виявлення на поріг усвідомлення цієї сторони свого буття.

Що ж стосується опису зовнішнього буття даного цілого, то ця роль виконують аспект функціонування "Я як Інший" і аспект зв'язку "Я як Ми". Це — соціальні ролі й об'єктивні форми самовираження суб'єкта в політиці. Цей опис можна проілюструвати картинкою з життя сучасної України: діапазон іміджів професійних політиків старшого покоління практично зводиться до двох — трьох зразків. Незважаючи на приналежність до діаметрально протилежних політичних течій, їхній зовнішній вигляд, форма спілкування, методи політичної боротьби робить їх братами-близнюками (корені цього легко знайти в радянській політичній субкультурі, що пропонувала один стандарт на політиків і не терпіла відхилень). Проте і значна частина суспільства схильна сприймати позитивно їхній імідж, що відповідає живучій в них радянській субкультурі і вкрай негативно ними

сприймаються методи самовираження в політиці, що були привнесені західноєвропейською субкультурою.

Ці замітки — лише перша спроба осмислення тих механізмів, що являються невід'ємною частиною психіки людини й опосередковано впливають на його дії в просторі політики. Погляди автора можуть показатися декілька песимістичними, що формують представлення про Україну як державу без демократичного майбутнього, а про українців як про машину, зняряддя в руках суспільства. Може бути дійсно деякі висловлення і категоричні. Але в захист тих ідей, що тут були викладені, достатньо звернути увагу на наступні моменти: практично усі громадяни України вкрай негативно оцінювали й оцінюють багато внутрішньополітичних подій і процесів, роботу політичних інститутів, ті спроби вийти з кризової ситуації, що робилися нашою політичною елітою. Навіть власна політична культура і політична грамотність не дає привіда нам не те, що пишатися, але хоча б просто оцінювати себе позитивно. Тому не настільки вже легковажна і абсурдна, як здається на перший погляд, ідея того, що для трансформаційних змін у політичній культурі України, функціонуванні політичних інститутів, всього простору політики в цілому, необхідно глибоко й уважно вивчати ті механізми, що представляють зміст нашої несвідомої форми буття, нерідко приймаючи політичні рішення за нас усвідомлюючих, перетворюючи в рефлекторні механізми, замінюючи людиною-творця на людину-машину. Таким чином, аналіз цієї проблеми сьогодні стає в ряд актуальних завдань політичної психології.

Література:

1. Несвідоме: природа, функції, методи дослідження. Тбілісі: 1978, т. 1, с.36, с.63.
2. І.М. Калінаускас "Наодинці зі світом". К.: 1991; с.295.
3. В.М. Овощников "Метод якісних структур і суб'єктність". / Метод якісних структур: теорія і практика. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. СПб. : 1997, с.64, с.65.
4. Д.Н. Узнадзе "Психологічні дослідження". М.: 1966, с.71.

Д. В. Яковлев

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС В ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ: РОЛЬ СМИ

Проблема определения постсоциалистической реальности в научном дискурсе стала характерной чертой развития политологии в нашей стране. Это неудивительно — становление науки о политике в Украине пришлось на период кризиса коммунистической идеологии и трансформации экономической и политической систем. Перемены затронули все институты общественной жизни, и, конечно, средства массовой информации, институты науки и образования. Кафедры политологии и социальных дисциплин первоначально базировались на кафедрах научного коммунизма и истории КПСС, политология формировалась в полемике с советской школой марксизма-ленинизма. Можно утверждать, что зачастую эта была внутренняя полемика, и многим украинским учёным известна цена и неоднозначность первых лет Независимости. Как писал Хайдеггер: "сущее, анализ которого стоит как задача, это всегда мы сами" [1; с. 41], поэтому вопрос трансформации политических институтов социализма и глубокого анализа новых структур и отношений для представителей политической науки является одним из самых актуальных вопросов политического бытия. Учёные, как и журналисты, оперируют особой виртуальной реальностью, их объединяет задача преобразования факта в нарратацию, действия — в слово. Дискурс гуманитарного знания и медиа — дискурс призваны прояснить политическое действие, дать анализ и оценку политической реальности. Нам кажется, что проблемы, с которыми сталкиваются представители украинских медиа, характерны и для всего поля интеллектуального производства в целом. Поэтому, возможно, анализируя положение СМИ в посткоммунистической реальности, мы сможем уточнить постановку вопросов, касающихся собственно политической науки.

За последнее десятилетие мы стали свидетелями изменений правовой и административной систем, реформ в сфере финансовой политики и отношений собственности. Одновременно с этим — сохранение монополии государства в вопросах контроля и управления политической и экономической жизнью граждан, замораживание приватизации, произвол чиновников. И сегодня, после девяти лет независимости, недостаточно просто обозначить эти процессы. Обречены на неудачу и попытки анализировать политическую систему Украины как "целостный организм", совокупность субъект-объектных отношений: методология анализа стабильных обществ вряд ли применима к стохастической политической системе. Изучение посткоммунистической реальности подразумевает анализ идеологии демократического, открытого общества и идеологии коммунистического тоталитаризма, но включает также и соотнесение идеальных конструкций с действиями политических факторов. Политологический анализ, направленный на изучение институтов посткоммунизма и современного политического процесса, не может обойти опыт и уроки советской действительности. Один из идеологов реформ в России, директор Института экономических проблем переходного периода Егор Гайдар считает, что "профессиональное обсуждение...постсоциалистического развития предполагает в качестве необходимой предпосылки понимание механизма предшествующего социалистического роста, причин возникновения и внутренних механизмов развития этого феномена" [2; с.6]. Наша задача заключается как в демонстрации изменений, которым подверглись средства массовой информации в постсоветский период, так и в анализе преемственности современных украинских

СМИ в отношении СМИ коммунистических.

Средства массовой информации являются одним из базовых институтов современного общества. Пресса, радио и телевидение выражают и формируют общественное мнение, обеспечивают общественный диалог по самому широкому спектру вопросов социального, экономического и политического развития. Для работы журналиста необходимо умение подвергнуть интерпретации факты политической жизни, присвоить определённый смысл общественным явлениям и процессам. Средства массовой информации получают власть "формулировать те или иные проблемы, создавать явления силой слова, то есть навязывать массам определённое видение мира, что достигается их широким распространением и эффективностью влияния зрительных образов на широкую публику" [3; с.209]. Место, которое занимают СМИ в политическом процессе, даёт журналистам, по мнению П. Бурдые, "символическую власть... как власть показывать и убеждать, производить и вводить классификацию, легитимную или легальную" [4; с.79]. В коммунистической системе центральные СМИ получили статус официального голоса власти. Например, о дикторе радио времён Великой Отечественной войны Ю. Левитане ходил такой анекдот: спрашивают Сталина: "товарищ Сталин! Когда война кончится?" — "Левитан скажет". Самого понятия "масс — медиа" тогда не существовало: пресса, радио, телевидение в СССР определялись как "советские средства массовой информации". СМИ западноевропейских стран и США представлялись как средства идеологического контроля, политической и психологической манипуляций [5; с.3]. В противоположность им советские СМИ, как часть целостной системы государственного управления, просто переносили советскую действительность на страницы газет и экраны телевизоров, освещая все события правдиво и точно. Онтологический статус коммунизма как реальности давал возможность журналистам жить в полном согласии со своей совестью и своей аудиторией. Государственное финансиро-

вание воспринималось как нечто само собой разумеющееся — ведь коммунистическое государство для советских людей это не просто часть реальности, государство и было самой реальностью. Пока все символы коммунистической власти образовывали целостность — это была реальная власть, носителем которой являлось коммунистическое государство. Распад символической целостности (гласность, отмена 6 статьи, переоценка ряда исторических фактов), привёл к тому, что бытие утратило статус реальности. Теперь уже оказалось, что и партия, и власть, и государство — это некое подобие, симуляция реальности. СМИ оказались в авангарде революции, которую российский социолог Ю. Качанов называет "символической" и "политической". Вот как он описывает трансформации поля политики: "Символическая революция, совершающая переворот в структурах восприятия, оценивания, классификации и мышления ... есть в первую очередь революция политическая... Публицисты и журналисты, которые возвестили о появлении экономиста-радикала в качестве политического революционера, не сильно ошиблись, даже если совершённая им символическая революция была обречена ограничиваться в большинстве случаев символической же областью. Само по себе право называть (в частности, называть "неназываемое", то, что было при коммунистах незамеченным или вытесненным) представляет собой большую власть... "Демократы" получили возможность монополично распоряжаться метакapиталом российского государства потому, что сумели добиться признания большинством политических агентов своего определения политической действительности, которое в то же время было и признанием их политических практик истинными, а политических практик "коммунистов" — ложными. "Демократическое" видение универсума политических практик породило новые границы между эффективным и неэффективным, правильным и неправильным, рациональным и нерациональным, истинным и ложным в политике: там, где большевики ставили знак минус (разделение властей, политические элиты, пред-

ставительная демократия и т. д.), не упуская случая заклеить капитализм, демократы заменили его знаком плюс и наоборот. Этот символический переворот, не без борьбы принятый большинством граждан и повлекший за собой переоценку ценности КПСС, СССР, Советов и многого другого, привёл в 1991 — 1993 годах к полной инверсии отношений господства/подчинения между позициями поля политики. Новое видение политической действительности стало принципом деления на доминирующих и доминируемых: "демократы" и политические практики рыночной демократии — наверху, а коммунисты и социал-демократы вместе со всем их комплексом политических практик — внизу" [6; с.180]. Факты обычного (законного) поведения коммунистической элиты вдруг стали порождать неожиданные наррации, а группы, маргинальные для советского общества, получили невиданную символическую власть.

При коммунистическом режиме средства массовой информации были разделены на центральные и местные, которые мы сейчас называем региональными. Логика такого разделения изданий очевидна и порождена жёсткой централизацией всей советской системы: региональная пресса являлась эхом центральной — умножая копии решений ЦК, Кабмина и Президиума ВС СССР, она увеличивала их значимость. За счёт этого создавалось единое смысловое пространство и одновременно структурировалось информационное пространство: местные события отражались в основном местными средствами массовой информации, и, лишь изредка, в силу их особого значения для всех советских людей, в центральных изданиях. Информационная волна всегда была направлена из центра на места. Обвал коммунистической системы привёл к новой конфигурации смыслового пространства. Московские издания в силу разных причин проиграли борьбу на украинском рынке медиа, и существуют в усечённом виде с обязательной припиской к названию "... в Украине". Такая же ситуация сложилась и на рынке электронных СМИ. Заполнить вакуум призваны теперь киевские и региональные издания,

теле- и радиостанции. Тем не менее очевидно, что разделения на центральную и региональную прессу в смысловом отношении больше не существует. Казалось без жёсткого диктата "сверху" региональная пресса станет независимой и вместо пассивной пропаганды коммунистического централизма займётся активной поддержкой демократических ценностей и свобод. Однако рынок медиа сегодня разделён не по идеологическому принципу (либерализм — консерватизм, демократия — тоталитаризм), а по принципу принадлежности к одному из региональных кланов. Вообще, после президентских выборов 1994 года центр общественных дискуссий переместился из поля западных идеологий к обсуждению некой "государственной идеологии", или идеологии "государственно" мыслящих людей, стоящих у власти. Журналисты, в начале 90-х получившие относительную свободу от государства, уже к 1995 году вновь попали в зависимость — частично к новой номенклатуре, а частично к банковским и коммерческим структурам. Банкиры и коммерсанты, появление которых в Украине и на всём постсоветском пространстве считалось одной из побед рыночных свобод и либеральной идеологии, также не смогли отстоять своей независимости. Вот как объясняет эти процессы бывший председатель правления Центрального банка Российской Федерации Виктор Герашенко (В. Г.) в диалоге с культурологом Татьяной Чередниченко (Т. Ч.):

"(В. Г.): Предложения Хайека или Фридмана возникли в поиске ответов на те вопросы, которые сформулировал Кейнс в 1930-е годы. Для каждого периода экономического и социального развития общества может существовать несколько подходов к решению проблем, с которыми сталкивается общество. Монетарные теории возникли в тупиковой ситуации послевоенных лет, это была попытка опереться на силы, независимые от истощенного государства. Но на деле от государства и государственных интересов невозможно оторваться никакому отечественному банкиру, и потому практический успех монетаризма был недолгим и частичным. Гэлбрайт в одном из

выступлений, говоря о послевоенных экономистах, высказал мысль, что нынешние экономисты менее солидны. Я бы сегодня повторил за ним эту мысль. Наблюдается упрощенный подход к проблемам. Само экономическое и социальное положение, несравненно более благополучное, чем до войны, позволяет более книжно и поверхностно судить о вещах. С этим обстоятельством связаны и многие ошибки в нашем развитии последних лет. Но даже если явных ошибок не допущено и достигнут, как в западных странах, результат — устойчивая экономика, то и тут свобода остаётся неким мифом. Свободу в смысле либеральных теорий невозможно иметь в обществе, которое ориентировано на стоимостные ценности. Либеральным можно быть на каком — нибудь папуасском острове, где всё под рукой, не нужно развитое производство и многосторонняя система рыночного обмена. Впрочем, даже если взять природу, то в мире жизни полной свободы нет.

(Т. Ч.) Так что же, "свободный рынок" — это миф?

(В. Г.) В значительной степени миф. Есть объективные тенденции развития стран и человечества в целом. И социализм, и либерализм, — всё вытесняется прагматическим подходом. Рано или поздно и мы станем прагматиками"[7; с.29].

Средства массовой информации одними из первых почувствовали на себе смену парадигм в управлении государством: российские СМИ во время президентской кампании 1996 года, украинские — в ходе парламентских выборов 1998 и предвыборной кампании 1999 годов. Например, по данным газеты "День" в Украине осуществились попытки ликвидации таких СМИ, как днепропетровский "11-й канал", 4 крымских телекомпаний, газет "Политика" и "Днепропетровская правда" (см. статью И. Гавриловой "Почему хорошие законы не приводят к хорошим последствиям?", "День", № 162, 4 сентября 1999 г.).

В постперестроечный период представители журналистского цеха Украины столкнулись с проблемами, тревожа-

щими их западных коллег уже не одно десятилетие. П. Шампань, французский исследователь поля журналистики, считает, что проблемы журналистов — в политическом и экономическом давлении, которое на них оказывается: "хотя в демократических странах журналистика практически независима от политической власти, но при этом она испытывает сегодня большое давление со стороны экономического поля. Точнее говоря, политическая власть над прессой действует посредством экономической". П. Шампань выделяет две причины озабоченности французских журналистов: "первая [причина] состоит в настороженном отношении журналистов к политической власти и их приверженности принципу свободы печати. Вторая носит экономический характер и связана с тем, что пресса всё больше подчиняется законам рынка: прибыль становится важнее, чем абстрактные этические или деонтологические соображения. Эта двойственность положения журналиста, зажатого между профессиональными идеалами и суровой действительностью, приводит к тому, что журналистика становится профессией, которая вызывает полярно противоположные оценки со стороны общества. Образ журналиста, с одной стороны, связан с престижной фигурой "известного репортёра", который иногда платит жизнью за освещение конфликта, или же журналиста, проводящего собственное расследование и тем самым "служащего обществу", или известного политического обозревателя, критически обсуждающего высших должностных лиц государства; с другой стороны, существует образ продажного журналиста, пишущего хвалебные статьи, наживающегося на чужих несчастьях...и на освещении частной жизни известных людей"[3; с. 211]. Ещё одна проблема, характерная и для украинских СМИ — это несоответствие профессиональной подготовки журналистских кадров и того влияния на общественность, которое они получают в силу широкого распространения их информации.

После Второй мировой войны произошло разделение политических систем

по признаку принадлежности к одному из враждующих лагерей — лагерю социалистических стран (идеология коммунизма) и капиталистическому лагерю (либеральные ценности). Состояние идеологической враждебности, которое пронизывало их отношения на протяжении более трёх десятилетий, историки и политологи называют "холодной" войной. Поражение в холодной войне заставило коммунистическую элиту обратиться к симуляции. Распад коммунистической системы привёл к распаду целостности восприятия и потере чувства реальности. Теперь масс — медиа отражают не реальность, но реальности; не мир, но миры; не общество, но общества, умножение которых происходит по законам геометрической прогрессии. Вместо Голоса появились голоса, за которыми отныне стоят узкокорпоративные интересы, и которые стремятся к политическому и психологическому (но не онтологическому) господству и используют для этого все доступные им средства манипуляции. Соответственно их информацию уже нельзя называть правдивой и истинной. Практически выключенные из мировой экономической системы, страны бывшего СССР вошли в глобальный информационный поток, и в дискуссии о трансформации либеральных ценностей в эпоху посткоммунизма. Анализируя свой политический опыт и историю западных институтов, ряд российских авторов приходит к интересным заключениям о соотношении между коммунистическими и либеральными ценностями в работе СМИ: "Реклама, встроенная в систему либерального рынка, постепенно развивалась к сегодняшнему состоянию, когда, продвигая определённый продукт, услугу или сделку, она одновременно "продает" саму систему, в которую встроена, и тем самым содействует глобалистской унификации мира. Но одновременно она девальвирует эту систему, поскольку низводит её до рекламируемых частных... Точно также обстоит дело со зрелым дискурсом советской пропаганды. Он тоже сводил общественное целое к частностям, тем самым производя "уценку" ключевых ценностей (ещё В.И. Ленин уценил ком-

мунизм, сведя его к электрической лампочке: "Коммунизм — это советская власть плюс электрификация...")... Если либерально-рыночный порядок пришел к виртуальному перекосам от изобилия, то тоталитарно-нерыночная система — от дефицитов. Ведь идеологические приоритеты давили хозяйственный здравый смысл. Различие либеральной и тоталитарной рекламы, то есть слогана и лозунга коренится в том, что советская идеология "продвигала" не товары (а уж вместе с ними глобальную экономико-политическую власть), а исторические цели, которые выступали как "слова власти" и персонифицировались декламаторами этих слов. Подданные же "покупали" эти цели и воплощавшую их власть не деньгами, а натурой (собственной) — лояльным социальным поведением, бытовыми лишениями, трудовым энтузиазмом. В обмен на эти выплаты люди получали не потребительский комфорт, не овеществлённое в текущем потреблении настоящее, а "уверенность в завтрашнем дне"... Продолжим аналогию и напомним, как легко был сброшен с парохода современности советский порядок, как быстро он преобразился в номенклатурно-капиталистический рынок. Возможно, и либеральная система может преобразиться в экономическую глобалократию. И нет твёрдых гарантий, что это произойдет под "демократическим зонтиком" США, как о том пишет З. Бжезинский, а не под, например, криминальным зонтом соединяющихся в планетарную мафию наркобаронов" [7; с.23]. Более того, в современном мире происходит стирание границ между враждовавшими некогда идеологическими конструктами: "Многopартийная система — это скорее отголоски прошлого. Можно сказать, что общество движется к партийной "двуполюстности". И не столько в смысле разделения полов, сколько в смысле их взаимодействия. Так что чуть ли не правильнее даже будет сказать об "однополюстности" общества. Ведь если посмотреть на эволюцию США, то за послевоенный период демократы были у власти недолго. Дж. Кеннеди называли президентом аутсайдеров. Смена партий происходит потому, что любое правительство

вынуждено принимать непопулярные меры. Пришедшая к власти партия едет поначалу на обозе тех решений, что приняли их предшественники, но, как только ей приходится самой за что-то отвечать, ее меняют. И так далее. Конфликтующие партии, называйся они лейбористской или социал-демократической, партией консервативной или христианских демократов, различаются более своим историческим происхождением, чем программами или тем более действиями во время пребывания у власти. Впрочем, то, что через выборы происходит постоянная смена чиновничьего аппарата, это полезно для отбора способных и не завязанных в коррупции людей. Но вот красить партии в цвета более интенсивной социальной направленности или более яркой направленности либеральной, мне кажется, сложно. Цвет у всех из одной гаммы и чуть ли не одинакового оттенка. Мы тоже, вероятно, рано или поздно придём к такой двухпартийной (но "однополой") системе. Собственно, ее уже можно было создать при реформировании КПСС. На базе профсоюзов возможно было возникновение второй партии. Наличие двух партий, как я уже сказал, позволяет производить регулярную смену аппарата чиновников. А это очень важно. Ведь и мы сейчас, и западный мир в большой степени, переживаем весьма негативную тенденцию бюрократизации. Средство против нее одно — ротация кадров. А без выборов и чередования партий ее быть не может в должных масштабах" [7; с.31].

Кризис коммунизма, произошедший не без внешнего вмешательства, привёл к изменению смыслового пространства, а затем и к трансформации социальных, экономических и политических институтов. Появились новые образования, новые знаки и символы, которые в работах политологов и социологов из посткоммунистических стран получили название "симулякры". Французский социолог Жан Бодрийяр называет "симулякрами" институции постмодерного общества — то есть власть, коммуникацию, государство и иные институты Западного общества, потерявшие всё, кроме "знаков

своего подобия" [8; с.32]. Для дискурса посткоммунистических СМИ характерно включение в современный информационный поток обращений к знакам и символам ушедшей эпохи. Такие знаки тиражируются как ностальгия по прошлому, например, популярные на Украине российские проекты "Старые песни о главном" (ОРТ), "Старый телевизор" (НТВ), "Старая квартира" (РТР), "Угадай мелодию" (ОРТ) и программы Л. Парфенова "Намедни. 1961-1991" (НТВ). Появление таких программ, пользующихся большой популярностью на всём постсоветском пространстве, привело к тому, что "информационный контекст пропитался прошлым в пропорции, соответствующей смысловому обесцениванию актуальных информационных поводов... Современная жизнь "изживается", перерабатывается в бесструктурную несущестственность. Механизм масс-медиа работает так, что актуальных новостей, наделённых смысловой весомостью, заведомо нет и быть не может — возможны одни лишь мельтешащие пустяки. Возможны также манипуляторы пустяками — ньюсмейкеры, телеведущие, политические обозреватели. Они напитываются значительностью, утраченной их темами. Они-то и есть единственно привлекающие внимание "информационные поводы", они — истинные вести, итоги, а также катастрофы и скандалы недели, они — подлинное настоящее время, поскольку постоянно присутствуют (и главенствуют) в текущем "Времени" (и "Времечке"), изо дня в день, из года в год тасуя колоду отставок и рейтингов, арестов и саммитов... Но и ведущие новостных телепрограмм, поскольку их имиджи с годами примелькались, постепенно утрачивают значительность, которая досталась им от их тем... Остаётся приняться за прошлое, чтобы из него сделать информационный повод, через него обрести новое манипуляторское лицо, перемолоть и его тоже в эфемерную пыль несущественности... "То, без чего нас нельзя понять" превращается в то, с чем понять нас тоже нельзя, поскольку

ку сама установка на понимание отрицается принятым в ретропространстве СМИ принципом рыночно-постмодернистской игры... Прошлое в конкурентной борьбе СМИ за аудиторию становится привлекательным ресурсом, поскольку актуальная информация заранее девальвирована" [7; с. 39].

Философ Пьер Клоссовски отмечает, что "...симулякр обладает одним преимуществом: в нём нет намерения закрепить то, что он представляет из опыта, и то, что он выговаривает о нём; он не просто не боится противоречий — симулякр замешан на них". И далее: "...симулякр не совсем псевдопонятие: последнее ещё могло бы стать точкой опоры, поскольку может быть изобличено как ложное. Симулякр образует знак мгновенного состояния и не может ни установить обмена между умами, ни позволить перехода одной мысли в другую" [9; с. 82]. Что же в таком случае представляют собой институты посткоммунизма, в том числе институт масс — медиа?

В конце 80-х — начале 90-х годов произошло окончательное крушение коммунистической реальности. В тот момент всё, что нам осталось от СССР, это подобие государства, системы науки и образования, армии, средств массовой информации, какими мы их знали раньше. В то же время появлялись новые институты, заимствованные у Запада. Это коммерческие структуры, банки, органы местного самоуправления, приватные масс — медиа. Однако качественно позиция газет не изменилась. Украинские масс — медиа так и не стали акторами в поле политики. Изменились позиции региональных элит, и пресса, так и не обретя собственного голоса, стала эхом клановых интересов. Говорит не журналист, говорят кланы и региональные лидеры, в лучшем случае через журналиста, через издание, чаще — вместо них.

Посткоммунистические масс — медиа (или — СМК?) являются, с одной стороны, симулякрами советских СМИ, а с другой стороны, симулякрами Западных медиа. Поэтому они ориентирова-

ны как на разубеждающее воздействие, на уничтожение и разыгрывание смысла, так и на активное сотрудничество с властями, работая на заказ и осуществляя манипулирование массами. Изучение политической реальности предполагает использование различных методов исследования и типов политологического анализа, которые могли бы адекватно описать политические процессы и факты, способствовать их объяснению и пониманию. К таким методам, по нашему мнению, относится анализ политического поля как коммуникации по поводу распределения власти. Например, президент Украинской ассоциации публик рилейшнз Г. Почепцов предлагает двадцать пять теоретических моделей коммуникации и шесть прикладных моделей [10].

Конструирование политической реальности — это непрерывный процесс, в котором задействованы одновременно все агенты поля политики. Отношения производства \ воспроизводства политической реальности предполагают как наличие определённых институтов и организаций (государство, органы местного самоуправления, партии, средства массовой информации и др.), так и коммуникацию между ними. Для Украины характерно то, что реальные агенты поля скрыты от глаз общественности, хотя могут быть институционально оформлены (например, коррупция и мафиозные образования). Поэтому, помимо анализа коммуникации (выраженной в вербальной или невербальной форме) и институционального аспекта политологического анализа, необходим ещё функциональный аспект. Он строится исходя из системы политических фактов. Под "политическим фактом" мы будем понимать эмпирический материал, действие в политической реальности, ориентир, который подлежит политологическому анализу. Событие, произошедшее в пространстве и времени повседневности, становится политическим фактом в процессе соотношения с Целью — политической реальностью. Политический факт есть не само событие, а его интерпретация, отнесение к разря-

ду подобных, соотносении с реальностью, "включение" в реальность. Признание свершившегося события политическим фактом требует соответствия события и политической реальности. Чаще всего мы можем мгновенно различить политический факт, но иногда необходим более тщательный анализ. В любом случае, нам следует сопоставить имеющиеся интерпретации с представлениями о мире политического, с политическим пространством не как совокупностью институтов, но как с символической реальностью. Факты приобретают символический характер, а цель политологического анализа выяснить взаимосвязь фактов, соединить теорию и факты политической практики. Ж.-М. Денкэн считает, что "политические факты — не нейтральны. Они плохо поддаются спокойному и объективному изложению, ибо даже способ их изложения произведён от политики"[11]. Понятия политической науки, их внутренняя логика, смысл, который уже задан, есть система анализа фактов. Неоднозначность политологии, как гуманитарного предмета, состоит в том, что "мир политики состоит из фактов сознания", потому понятие и факт в поле политологии всегда перемещаются относительно друг друга и относительно реальности, присваивая различные смыслы, и нарушая границы как науки, так и политического действия. Именно в этом смысле мы говорим о конструировании политической реальности, ведь подлинная интерпретация невозможна в отсутствии факта (события). Процесс перечисления фактов, не включающий их "называние", придание неких значений, в свою очередь, приведет к отсутствию понимания, разрыву коммуникации и диалога, без которых немислима современная политика. Политическая реальность посткоммунизма включает, по мнению В. Полохало, "широкий спектр как традиционных моделей общественного развития (демократических, коммунистических, фашистских, националистических), так и новых — временами химерных, гибридных, неототалитарных..."[12; с. 10]. Соответ-

ственно и анализ политических институтов посткоммунизма должен включать различные теоретические конструкции и методы политологического, и, шире, гуманитарного знания.

Литература:

1. Хайдеггер М. *Бытие и время. Перевод В.В. Бибихина. Ad Marginem. Москва, 1997.*
2. Гайдар Е. *Аномалии экономического роста. Издательство "Евразия", М., 1997.*
3. Шампань П. *Двойная зависимость. Несколько замечаний по поводу соотношения между полями политики, экономики и журналистики. Socio-Logos' 96. Альманах Российско — Французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. — М.: Socio-Logos, 1996.*
4. Бурдые П. *Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко./ — М.: Socio-Logos, 1993.*
5. *Методы изучения аудитории английского радио и телевидения. Информационный бюллетень № 26(41). Серия: переводы и рефераты. М. — 1969.*
6. Качанов Ю. *Политическая топология: структурирование политической действительности. Ad Marginem. Москва, 1995.*
7. Чередниченко Т. *Россия 1990-х в слоганах, рейтингах, имиджах / Актуальный лексикон истории культуры. — М.: Новое литературное обозрение, 1999.*
8. Бодрийяр Ж. *Симулякры и симуляции (реферат В. Фурс) / Философия эпохи постмодерна: Сб. переводов и рефератов. — Мн.: Изд. ООО "Красико-принт", 1996.*
9. Клосовски П. *Симулякры Жоржа Батая. / Танатография Эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века./ — СПб.: Мифрил, 1994.*
10. Почепцов Г. *Теория и практика коммуникации. — М.: Центр, 1998.*
11. Денкэн Ж.-М. *Политическая наука. М., 1993.*
12. *Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. — К.: Політична думка, 1995р.*

А. И. Миколенко

О ПРОБЛЕМАХ В СФЕРЕ ПРИМЕНЕНИЯ МЕР АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРИНУЖДЕНИЯ

Применение мер государственного принуждения всегда привлекало внимание общества, так как оно острее всего затрагивало интересы людей и их объединений. Повышенное внимание к этой проблеме обуславливается также и возможностью ошибок, произвола или попустительства государственных органов или должностных лиц, применяющих принуждение [1].

Совершение любого правонарушения влечет за собой применение соответствующих санкций, то есть нормативно-определенных мер государственного принуждения. Его существование обусловлено наличием в обществе противоречивых интересов, конфликтов, столкновений, для предупреждения и пресечения которых необходимо применение принудительных мер. А от качества применения мер государственного принуждения зависит эффективность достижения главных задач права — защита общества от вредных и общественно опасных деяний.

Административное принуждение как один из видов государственного принуждения применяется с целью предупреждения и пресечения правонарушений, привлечения правонарушителей к ответственности, а также для восстановления нарушенного административным правонарушением имущественного положения потерпевшего лица. Об объеме и видах административного принуждения в юридической литературе высказаны различные точки зрения, и все они отображены в работах специалистов административного права [2]. Однако следует отметить точку зрения Д. Н. Бахрах, который выделяет наряду с другими видами мер административного принуждения административно-восстановительные меры, к которым автор относит и возмещение материального вреда в порядке

производства по делам об административных правонарушениях] [3].

На практике применение такой административно-правовой меры принуждения как возмещение материального вреда сталкивается со многими проблемами. К ним, в частности, относится: невыполнение требований закона работниками административно-юрисдикционных органов по вопросам возмещения материального вреда [4]; наличие широкого круга органов административной юрисдикции, рассматривающих абсолютное большинство дел, связанных с причинением материального ущерба, которые не наделены правом взыскивать такой вред с виновного лица [5]; отсутствие четкой нормативно-правовой регламентации порядка исполнения постановлений по делам об административных правонарушениях, связанных с возмещением материального вреда.

Однако все эти проблемы в сфере возмещения вреда в порядке производства по делам об административных правонарушениях можно свести к одной проблеме, присущей всему производству, и которая заключается в недостаточном процессуальном регулировании административной ответственности. Ведь любое административное взыскание, подлежащее применению, требует соответствующей процедуры исследования обстоятельств дела, подготовки и принятия решения, а также исполнения, не нарушая при этом общих принципов юридической ответственности. Однако административно-правовая процессуальная форма на сегодняшний день несовершенна, поэтому многие принципы юридической ответственности не получили своего достаточного развития в производстве по делам об административных правонарушениях.

Так, например, грубейшим нарушением принципа законности в порядке производства по делам об административных правонарушениях является то, что лица, имеющие право составлять протокол об административных правонарушениях (ст. 255 КУАП), не указывают в протоколе сам факт причинения материального вреда и сведения о его размере, что противоречит требованию закона (ч. 1 ст. 256 КУАП).

Административная ответственность основывается также на принципе справедливости, который проявляется в соразмерности проступка и наказания за него, недопустимости унижения человеческого достоинства при применении мер административного взыскания, в том, что закон обратной силы не имеет и что одно наказание устанавливается за одно правонарушение [6]. Однако принцип справедливости в административной ответственности не должен сводиться только к личности правонарушителя. Справедливость в данном случае должна проявляться и по отношению к потерпевшему лицу, то есть необходимо учитывать при привлечении правонарушителя к ответственности имущественные права и интересы потерпевшего лица. Сложность здесь заключается в том, что государственные органы могут и вправе смягчить карательное воздействие на правонарушителя, но они не должны по собственной инициативе освобождать правонарушителя от обязанности восстановить имущественное положение потерпевшего лица.

Законодательство, регулирующее производство по делам об административных правонарушениях, предоставляет государственным органам право обязать правонарушителя возместить причиненный материальный вред, если он был причинен в результате совершения правонарушения. Получается, что государство самостоятельно разрешает вопрос о восстановлении имущественных благ потерпевшего, если для этого есть все необходимые основания: наличие противоправного деяния, материального вреда, причинной связи между ними и вины правонарушителя. Потерпевшее

же лицо в порядке производства по делам об административных правонарушениях лишено возможности самостоятельно разрешать вопрос о возмещении материального вреда и вынуждено полагаться на решение соответствующих государственных органов. Из вышесказанного видно, что реализация принципа справедливости в сфере возмещения вреда в порядке производства по делам об административных правонарушениях зависит не от потерпевшего лица, а от органов, рассматривающих данное дело. Но так как эти органы наделены правом, а не обязанностью взыскивать с виновного материальный вред, то потерпевшему лицу остается мало надежды на возмещение вреда в порядке административного производства.

Одной из основных ошибок в сфере возмещения материального вреда в порядке производства по делам об административных правонарушениях является подмена одной меры административного принуждения другой. В частности, речь идет о подмене возмещения материального вреда — административным штрафом. Это также грубейшее нарушение принципа справедливости административной ответственности.

Этот принцип предусматривает, что нельзя каждое административное правонарушение сопровождать строгим взысканием, так как это может вызвать сочувствие общества, породить недоверие к справедливости законодателя, а частое применение суровых взысканий при решении конкретных дел может отрицательно сказаться на авторитете закона и государства [7]. Но и применение недостаточно строгих взысканий, а иногда вообще не применение соответствующих административных взысканий, имеют также отрицательные последствия. Так, за причинение в результате административного правонарушения вреда окружающей природной среде, установлены относительно невысокие штрафы, а возмещение материального ущерба при этом, как правило, игнорируется. В данном случае стимул для прекращения противоправного поведения является недоста-

точным. Ведь основная цель административной ответственности — воспитание правонарушителя, а также предупреждение новых правонарушений. Поэтому административное взыскание должно быть предельно строгим для данного вида правонарушений и достаточно точным для их предупреждения.

Соотношение восстановительных и штрафных (карательных) санкций в юридической науке, а также в практико-применительной сфере, является серьезной проблемой. Если административным правонарушением причиняется материальный вред, то в данном случае мы должны говорить не только о применении штрафных (карательных) санкций к правонарушителю, но и о восстановлении нарушенных имущественных прав граждан и организаций. Однако на практике, очень часто, лицо, которому административным правонарушением был причинен имущественный ущерб, получает от органа, рассматривавшего административное дело и наделенного согласно ст. 40 КУАП правом взыскивать материальный вред, не возмещение ущерба, а только сообщение о том, что на виновное лицо наложено административное взыскание в виде штрафа. Так, например, 7 декабря 1997 года в пассажирском поезде сообщения “Одесса-Москва”, проводником которого был гражданин Г., в результате проверки был выявлен факт провоза безбилетного пассажира, чем государству был причинен вред на сумму 38 гривен 84 коп. По данному факту было возбуждено уголовное дело по ст. 87 УК Украины, однако впоследствии на основании ст. 51 УК Украины правонарушитель был освобожден от уголовной ответственности с передачей дела на рассмотрение в порядке производства по делам об административных правонарушениях. Но в постановлении суда, который рассматривал дело, содержались положения, касающиеся только возложения на правонарушителя административного штрафа в размере 51 гривна, и ничего не было сказано о возмещении причиненного ущерба [8]. В данном случае административное принуждение

выполнило штрафную (карательную) функцию, забыв о восстановлении нарушенного имущественного положения государственной организации.

Подмена административно-восстановительной меры принуждения административным штрафом происходит также в случаях, когда административные дела, связанные с причинением материального вреда, рассматриваются органами, которые не имеют право согласно ст. 40 КУАП взыскивать материальный вред, а также, если такой вред был причинен государственным организациям или государству. В этом случае органы административной юрисдикции осуществляют возмещение материального ущерба в виде и в рамках административного штрафа, однако, с учетом пределов, предусмотренных санкцией соответствующей статьи. Оправдание таких действий административных органов возможно с точки зрения социальной справедливости и в связи с отсутствием другого административно-правового механизма возмещения материального вреда, причиненного административным правонарушением, но нельзя оправдать эти действия с точки зрения права и законности. Возмещение же материального вреда, причиненного административным правонарушением, в порядке гражданского судопроизводства обременительно и не эффективно.

Так, иногда административным правонарушением причиняется незначительный имущественный вред (в пределах 5-10 гривен, а то и меньше), который в порядке производства по делам об административных правонарушениях не был взыскан. В этом случае потерпевший имеет возможность обратиться за защитой своего нарушенного права в суд в порядке гражданского судопроизводства. Однако, как правило, потерпевший отказывается от предоставленного ему права обратиться в суд с иском о возмещении материального вреда по следующим причинам: а) незначительность вреда; б) гражданский истец облагается государственной пошлиной в) более продолжительные сроки рассмотрения дел, что затягивает процесс

восстановления нарушенного имущественного блага потерпевшего лица. Потерпевший в данном случае исходит из того, что материальный вред не столь значительный, чтобы осуществлять дополнительные материальные и моральные затраты для восстановления своего имущественного положения, которое существовало до совершения административного правонарушения.

На практике очень часто можно встретить подмену одного административного взыскания другим, которую даже с точки зрения социальной справедливости оправдать невозможно. Это происходит при рассмотрении дел, связанных с причинением материального ущерба государству или государственной организации, органами административной юрисдикции, которые наделены правом взыскивать с виновного материальный вред. Рассматривая такое дело, орган административной юрисдикции вместо назначения основного (штраф) и дополнительного взыскания (возмещение материального вреда) на правонарушителя, объединяет их в одно и возлагает на виновного взыскание в виде административного штрафа. Такое положение дел является не допустимым, хотя бы потому, что административный штраф и возмещение материального вреда — это две различные меры административного принуждения. Если штраф предусматривается за совершение противоправных деяний, то возмещение вреда — за их имущественный результат. Они также по-разному воздействуют на личность правонарушителя. Так, штраф, воздействуя на личность правонарушителя и на его имущественные блага, преследует цель воспитания и предупреждения повторных правонарушений. Возмещение же материального вреда в порядке производства по делам об административных правонарушениях преследует не только цели воспитания и предупреждения, но цель восстановления нарушенного правонарушения имущественного положения лица. То есть правонарушитель осознает, что он несет ответственность не только за свое противоправное деяние и

наступившие последствия, но и обязан при этом по возможности устранить негативные последствия правонарушения.

Эти и многие другие проблемы, существующие в сфере применения мер административного принуждения, негативно отражаются на воплощении в жизнь принципа законности, социальной справедливости, неотвратимости ответственности за административные правонарушения. Возникновение и наличие этих проблем обусловлено также и тем, что существующая система административно-юрисдикционных органов в определенной мере исчерпала себя. Сейчас как никогда назрела необходимость создания системы административных судов.

Однако следует согласиться с мнением С. Тараненко, который считает, что реформировать судебную систему необходимо поэтапно. И для начала передать все дела об административных правонарушениях, связанных с причинением материального вреда, на рассмотрение районных (городских) судов [9]. Рассматривая такие дела, судьи имеют право согласно ст. 40 КУАП решать вопросы, связанные с взысканием с виновных материального вреда, независимо от его размера.

Создание административных судов следует рассматривать в качестве одной из гарантий обеспечения имущественных прав граждан и организаций при рассмотрении и разрешении дел об административных правонарушениях, а также как гарантию эффективного применения мер административного принуждения в порядке производства по делам об административных правонарушениях.

Ни отдельно взятая личность, ни общество в целом не могут обойтись без государственного принуждения и, в частности, без административно-правового принуждения, особенно в тех случаях, когда требуется защита их законных прав и интересов от совершаемых в обществе правонарушений. Для этого и создаются специальные государственные органы, охраняющие право от адми-

нистративных и других правонарушений. Для применения мер административного принуждения государственные органы и должностные лица наделяются соответствующими властными полномочиями. Необоснованное, незаконное, неправильное использование этих полномочий может причинить существенный ущерб правам граждан и организаций. Чтобы этого не произошло, необходимо более тщательно разработать и законодательно закрепить процессуальный порядок осуществления административной ответственности, а также больше развить и воплотить в производство по делам об административных правонарушениях принципы законности, обоснованности, целесообразности, неотвратимости, своевременности и справедливости.

Литература:

1. *Общая теория права: учебник / Под ред. А. С. Пиголкина / 2-е изд. — М.: Изд-во МГТУ, 1996. — С. 313.*
2. *Гражданин и аппарат управления в СССР / Отв. ред. Б. М. Лазарев. — М.:*

Наука, 1984. — С.93-102; Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид.лит., 1976. — С. 133-134; Алехин А. П., Кармолицкий А. А., Козлов Ю. М. Административное право Российской Федерации: учебник. — М.: Зерцало, 1996. — С.256-268.

3. *Бахрах Д. Н. Административное право. — М.: БЕК, 1996. — С. 258.*

4. *Масленников М. Я. Деятельность народного суда по рассмотрению дел об административных правонарушениях. — Калинин, 1983. — С. 55-58.*

5. *Бахрах Д.Н. Ответственность граждан в СССР. — Свердловск, 1989. — С. 158-162.*

6. *Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Харьков.: Консум, 2000. — С. 470.*

8. *Административное дело за номером 3-34, 1998. — Смелянского городского суда. Черкасской области.*

9. *Тараненко С. Оптимизация субъектов административной юрисдикции — важнейшее условие обеспечения прав граждан при рассмотрении дел об административных правонарушениях // Право Украины, 1995. — № 2. — С. 43.*

УДК 343.37

О. В. Коробка

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ОБ'ЄКТА ГОСПОДАРСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Проблема об'єкта господарських злочинів належить до найбільш складних, спірних і, у зв'язку з реформами, що в нас відбуваються, однією з найбільш "малознайомих" в теорії кримінального права. Це завдає свого зрозумілого впливу не лише на розвиток наукових досліджень, а й на якісну реалізацію кримінально-правових положень на практиці. Складність ця посилюється тією обстановкою, що ні в нині діючому Кримінальному кодексі України, ні в проекті нового Кримінального кодексу, який вже пройшов перше читання у Верховній Раді, немає законодавчого визначення господарського злочину, що також могло б допомогти у визначенні об'єкта цих злочинів. У всякому разі, є достатньо підстав поглянути на цю проблему не лише з позицій теорії, а й практики.

Слід сказати, що ця проблема на всіх етапах розвитку української державності в 20-ому столітті мала складності. У 60-80 роки цю проблему найповніше аналізували В. В. Сташис та В. Я. Тацій. При цьому проф. В. Я. Тацій справедливо вказував, що проблема об'єкта господарських злочинів — одна з основних в науці кримінального права. Зараз, як відомо, в Україні відбуваються такі зміни, які дають підстави західним фахівцям говорити про державу перехідного періоду. Такі зміни вимагають висувати нові визначення об'єкта цих злочинів. Проаналізуємо існуючі визначення об'єкта за останні 30-40 років.

Отже, до кінця 80-х років фахівцями СРСР було висунуто ряд визначень об'єкта господарських злочинів. Б. М. Леонтєв вважав, що ці злочини посягають на правильне функціонування соціалістичного господарства. Пізніше саме цю думку розвивав В. Я. Тацій. Ю. І. Ляпунов вважав — суспільні відносини, що виникають і існують в галузі соціалістичної системи господарства. П. Т. Некіпелов — суспільні відносини в галузі використання державою господарських ресурсів та

коштів в інтересах будівництва комуністичного суспільства. О. М. Делієв — нормальне, таке, що відповідає інтересам держави, функціонування соціалістичної системи господарства.

На початку 90-х років, у зв'язку з уже згаданими реформами, були внесені, як відомо, зміни до діючого Кримінального кодексу, до VI розділу "Господарські злочини". Ці зміни стосувалися декриміналізації діянь, які в сучасний період або не існували, або вже не мали суспільної небезпеки і, в той же час, були криміналізовані нові суспільно небезпечні прояви в господарському житті. Після таких змін були вжиті спроби оперативного сформулювати визначення об'єкта господарських злочинів з вказаними змінами. Є. Л. Стрельцов, певно, одним з перших сформулював поняття такого об'єкта. Він вважає, що для того, щоб зараз не ускладнювати формулювання об'єкта цих злочинів, необхідно відмовитися від всіх політичних та ідеологічних доповнень до такого визначення і вважати об'єктом господарських злочинів нормальну діяльність. Ці висновки підтримують й інші автори.

Уявляється, що подібне визначення є цілком аргументованим. Справді, говорити зараз про систему при здійсненні господарської діяльності досить складно. Звичайно, відсутність системи у нас не означає, що така система взагалі не повинна існувати. Звернення до аналізу ситуації в країнах з ринковою економікою та до досвіду, що вже накопичений в країнах СНД, дозволяє говорити про те, що певна система в економічних відносинах, звичайно, зі своїми змістовними особливостями, повинна існувати в державах з будь-яким типом економіки. Тому цілком можливо припустити, що розвиток, упорядкування економічних відносин в господарській сфері потребують "прив'язати" нове визначення об'єкта господарських злочинів до таких змін.

Говорячи про об'єкт господарських злочинів, необхідно хоча б коротко зупинитися на предметі. В цілому, як відомо

фахівцям, предмет суспільних економічних відносин далеко не завжди співпадає з предметом злочину. Якщо перший — обов'язкова ознака об'єкта, то другий — через свій конкретний характер властивий не всім злочинам. Якщо звернутися до положень Загальної частини кримінального права, то предмет злочину — це у зв'язку з чим або з приводу чого здійснюється конкретний злочин. Стосовно господарських злочинів, слід відзначити, що в ряді таких злочинів предмет є, а в ряді господарських злочинів — його немає. До злочинів, в яких предмет присутній, необхідно віднести, наприклад, ст. 147 КК "Випуск або реалізація недоброякісних товарів", предмет — недоброякісні, некомплектні та інші такі товари; ст. 149 КК "Виготовлення спиртних напоїв та торгівля ними", предмет — міцні спиртні напої домашнього виготовлення та ін. Ряд господарських злочинів не мають предмета.

Визначення об'єкта господарських злочинів, тих суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом, дає можливість розглянути ознаки інших елементів загального складу господарських злочинів. Безумовно, обсяг даної публікації дозволяє розглянути це стисло.

З об'єктивної сторони господарські злочини характеризуються суспільно небезпечним діянням (дією чи бездією), яке завдає збитку нормальній господарській діяльності. Більша частина господарських злочинів здійснюється шляхом дії. Інші можуть здійснюватися як дією, так і бездією. Диспозиції багатьох кримінально-правових норм, що передбачають відповідальність за господарські злочини, мають бланкетну диспозицію. Це вимагає обов'язкового звернення до цивільно-правових актів, в яких сформовано поняття підприємництва, конкуренції, банкрутства та ін. Змінюється і конструкція складів цих злочинів. Якщо раніше практично всі господарські злочини були сформульовані як злочини з формальним складом злочину, то зараз там присутня і певна кількість матеріальних складів.

Суб'єктивна сторона господарських злочинів має, як правило, умисну вину. Деякі мають законодавчу вказівку на мотив та мету. Ті господарські злочини, що характеризуються неумисною формою вини, у новому кримінальному кодексі будуть видозмінені або їх взагалі не буде.

При визначенні суб'єкта господарських злочинів слід виходити з тих ознак, якими повинна володіти особа, її прав та обов'язків, що на неї покладені, її місцем в структурі об'єкта. У зв'язку з цим виділяють ряд основних категорій: а) будь-яка особа, яка повинна виконати певні обов'язки (не завжди посадові)* в господарській сфері; б) спеціальні суб'єкти; в) спеціально-конкретні суб'єкти.

Література:

1. Див., наприклад, Гюнтер А. *Хозяйственные преступления.* — Харьков, Юрид. издательство Наркомюста УССР, 1928. — С. 8.
2. Див.: Тацій В. Я. *Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система.* — Харьков, Вища школа, 1984. — С. 6.
3. Див.: Леонтьев Б. М. *Ответственность за хозяйственные преступления.* — М., 1963. — С. 5.
4. Див.: Тацій В. Я. *Указанная работа.* — С. 15.
5. Див.: Ляпунов Ю. И. *Хозяйственные преступления.* — М., 1974. — С. 4.
6. Див.: Некипелов П. Т. *Хозяйственные преступления по советскому уголовному праву.* — Автореф. дис. доктора юрид. наук. — Киев, 1967. — С. 5.
7. Див.: Делиев А. Н. *Квалификация преступлений, совершаемых в сфере торговли и обслуживания населения.* — Ташкент, 1987. — С. 7.
8. Див.: Стрельцов Е. Л. *Экономическая преступность в Украине. Курс лекций. Предисловие проф. Мартина Финке (ФРГ).* — Одесса, Бахва, 1997; Стрельцов Е. Л. *Экономическая преступность (к вопросу о новом содержании).* Юридична освіта і правова держава. Збірник наукових праць. — Одеса, Астропрінт, 1997, та ін.
9. Див., наприклад, *Борьба с господарскими злочинами. Коллектив авторів.* — Донецьк, 1997.
10. Див.: Волков Ю. В. *Очерк теории развития буржуазной политэкономии.* — Л., Издательство ленинградского университета, 1996.
11. Богомолов О. Т. *Реформы в зеркале международных сравнений.* — М., Экономика, 1998.

* Слід відзначити, що розмежування посадових та господарських злочинів за своїм суб'єктом — це досить нова проблема в теорії кримінального права. Після прийняття нового кримінального кодексу України вона безумовно вимагає свого спеціального розгляду.

УДК 343.359

П. В. Талпа

К ВОПРОСУ О СПОСОБЕ СОВЕРШЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА С ФИНАНСОВЫМИ РЕСУРСАМИ

В условиях сложившейся в Украине сложной экономической ситуации, недостаточной стабильности в экономике, законодательного обеспечения данной сферы, особое место и значение в уголовном праве занимают хозяйственные преступления, а именно преступления, совершаемые в сфере предпринимательства. Одним из наиболее актуальным из этой группы преступлений является мошенничество с финансовыми ресурсами, ответственность за которое предусмотрено ст. 1485 УК Украины.

Непосредственным объектом данного преступления являются общественные отношения, которые регулируют нормальное осуществление предпринимательской деятельности [1].

Объективная сторона выражается в предоставлении гражданином, предпринимателем или учредителем субъекта предпринимательской деятельности, а также должностным лицом субъекта предпринимательской деятельности заведомо ложную информацию государственным органам, банкам, либо другим кредиторам с целью получения субсидий, субвенций, дотаций, кредитов, льгот по налогообложению при отсутствии признаков хищения [2].

Актуальность данного состава во многом зависит от признаков, которые в общей части уголовного права называются факультативными признаками объективной стороны. Это способ и метод совершения такого мошенничества, и эти признаки постоянно меняются в зависимости от изменения процессов, происходящих в экономике.

Наиболее распространенным способом мошенничества с финансовыми ресурсами, которое переполнило кредитно-финансовую систему Украины в последние годы — это мошенничество, совершенное с использованием подложного кредитового авизо.

В связи с этим в данной статье автор пытается более детально рассмотреть

указанный способ мошенничества, дать ему надлежащую правовую оценку.

Характеристика мошенничества с финансовыми ресурсами, совершенных с использованием подложных кредитовых авизо, представляет собой совокупность присущих этому виду мошенничества особенностей, имеющих наибольшее значение для их раскрытия и расследования, и обуславливающих применение соответствующих методов, приемов для их предотвращения и раскрытия. К числу наиболее значимых в криминалистическом и уголовно-правовом отношении особенностей указанного способа мошенничества следует отнести элементы характеризующие:

- обстановку совершения мошенничества;
- исходную информацию о мошенничестве;
- способ совершения и сокрытия мошенничества;
- типичные следы;
- особенности личности преступника.

Рассмотрим каждый признак более детально.

Обстановка совершения данного мошенничества рассматривается как система факторов, определяемых требованиями нормативных документов, регламентирующих оборот кредитовых авизо, и рядом других обстоятельств, которые в конечном итоге обуславливают механизм совершения таких преступлений. Характеризуя время и место совершения мошенничества с использованием подложных кредитовых авизо, следует отметить, что их число, например, в 1993 — 1995 гг. достигло такого огромного количества, что принесли колоссальный ущерб государству. Место совершения этих мошенничеств обширно — практически ими была охвачена вся страна, многие страны СНГ, а последствия сделок и денежных операций, связанных с использованием подложных авизо, зачастую распространяются и на зарубежные страны, что

очень осложняет полное и всестороннее проведение расследования.

Наиболее подвержены данным видам преступных проявлений коммерческие банки, поскольку именно здесь было предъявлено значительное число подложных кредитовых авизо. При расследовании упомянутых преступлений, необходимо достаточно глубокое и полное знание нормативных документов, регламентирующих безналичные расчеты (в том числе и с применением кредитовых авизо). Например, следует учитывать, что осуществление правомерных расчетов допускает различные способы направления кредитовых авизо: почтой, нарочным, телеграфом, телетайпом, факсом. Бланки кредитовых авизо являются бланками строгой отчетности и состояются только банковскими работниками в учреждениях банков.

К информации, которую необходимо использовать относятся:

- сообщения от банков или расчетно-кредитного центра (РКЦ) (филиала А) о том, что в их адрес поступают платежные поручения о снятии со счета банка денег по телеграфным, телетайпным, почтовым или доставленным с нарочным кредитовым авизо, которые фактически банкам не отправлялись;

- сообщения от банков или РКЦ (филиала Б) о поступлении в их адрес кредитового авизо, не получившего подтверждения от филиала "А", якобы направившего его;

- материалы отделов по борьбе с экономической преступностью;

- задержание с поличным при передаче платежных поручений в банк с целью получения в распоряжение денежные средства, перечисленных по подложному авизо;

- сообщения от отдельных граждан о готовящихся или совершенных таким способом мошенничествах с финансовыми ресурсами.

При отсутствии в поступившем сообщении достаточных данных, указывающих на признаки мошенничества, должна производиться предварительная проверка. В ходе предварительной проверки необходимо получить письменное подтверждение от банка (филиала А) о том, что интересующее следствие кредитовое авизо или не направлялось, либо

подписи поддельные, клиент, указанный в кредитовом авизо, плательщиком не является, или он не платежеспособен. Кроме того, необходимо получить ксерокопии документов, подтверждающих подотчетность кредитового авизо. Одновременно проводить работу по установлению лиц, предъявивших авизо к оплате, и банковских работников, причастных к оформлению этого документа.

При совершении мошенничества с применением подложных авизо нарушается традиционный порядок безналичных банковских расчетов, в данном случае прохождения кредитовых авизо. Преступники, минуя банк плательщика (филиал А), сами составляют тексты и сразу направляют подложные авизо в банк получателя (филиал Б). При этом могут быть использованы разные способы направления авизо: телетайпограммой, нарочным, электронной почтой, почтой. Если подложность авизо не выявлена при его предъявлении в банк получателя, то филиал "Б" перечисляет денежные средства по авизо и платежному поручению, согласно распоряжению плательщика, изложенному в подложном кредитовом авизо.

Подготовка и осуществление мошенничества включает несколько обязательных стадий, в ходе которых преступники:

- приобретают чистые бланки банковских кредитовых авизо и платежных поручений или находят операциониста и телетайпный аппарат, с которого подложное авизо будет отправлено;

- принимают решение, какие структуры будут фигурировать в подложном авизо в качестве филиалов "А" и "Б". Устанавливают их адреса, номера расчетных счетов, номера МФО, их коды, номера телетайпов;

- добывают подлинные или поддельные печати и штампы, узнают коды и шифры необходимые для исполнения текста авизо;

- после составления текста авизо осуществляют его доставку (отправление) по назначению. Далее следует контроль за поступлением подложного авизо по назначению и необходимостью направления подтверждения о его подлинности. В случае необходимости организуется подтверждение от имени филиала.

Заканчивается операция переводом денежных средств в заранее запланированные коммерческие структуры и получением наличных денег (предварительно готовятся подложные документы, оправдывающие движение средств: договоры, акты сдачи-приема, доверенности и т.д.

Учетно-операционный аппарат учреждений банка на стадиях оформления, контроля за расчетно-денежными документами и отражения банковских операций по счетам бухгалтерского учета, должен строго следовать Правилам ведения бухучета и требованиям Положения о безналичных расчетах в Украине, а также ориентироваться в способах, которыми преступники реализуют свои преступные намерения, с тем, чтобы своевременно противодействовать им. На каждой из упомянутых выше стадий преступники действуют различными способами. Поскольку бланки кредитовых авизо подлежат строгой отчетности, то решается задача их получения. В соответствии с Правилами ведения бухучета и отчетности в учреждениях банков выполнения отдельных операций закрепляется за определенным сотрудником и, как правило, ведение учета карточек авизо по МФО возлагается на отдельных учетных работников. Эти лица часто становятся объектами пристального внимания со стороны преступных элементов, которые или привлекают этих лиц к сотрудничеству, или используют их профессиональную неосведомленность и халатное отношение к работе. Так, чистые бланки кредитовых авизо могут быть похищены, куплены, отскерокопированы, получены в результате злоупотребления служебным положением или халатного отношения сотрудников кредитных учреждений к сохранности бланков, а также с помощью знакомых, родственников.

При решении вопроса, от имени какого коммерческого банка (филиала А) и от имени какого его клиента-плательщика (коммерческой структуры) будет отправлено кредитовое авизо, используется несколько вариантов. Могут быть указаны:

- фактически существующий банк и его подлинный корреспондентский счет, но вымышленная организация-плательщик;

- фактически существующий банк и его подлинный корреспондентский счет, но фактически не действующая организация-плательщик, зарегистрированная только для совершения сделки;

- фактически существующий банк и коммерческая структура.

Для заверения бланков авизо могут быть использованы как подлинные (полученные в результате сговора или халатного отношения отдельных банковских работников к своим обязанностям), так и поддельные печати. Во всех случаях указываются реквизиты реально существующих банков, иначе подложное авизо будет достаточно быстро выявлено. В подготовке преступления важно найти коммерческую организацию, в адрес которой будет направлено подложное кредитное авизо, и получить реквизиты этой организации и ее банка (филиала Б). В большинстве случаев, как показывает анализ практики, поиск сводится к выявлению руководителей коммерческих структур, согласных выдать наличные деньги по этим авизо, за большие проценты (30 — 40%) — это самый простой путь, другой способ создание фиктивных коммерческих структур специально для исполнения ими роли организации-получателя кредита по подложному авизо. После проведения денежных операций "лжеорганизация" может быть самоликвидирована.

Однако процессы, происходящие в экономике нашего государства, не стоят на месте, а постоянно меняются, вместе с ними изменяются и способы совершения мошенничества с финансовыми ресурсами, охарактеризовать и дать анализ которым автор попытается в следующей публикации.

Литература:

1. Александров Ю.В., Антипов В.П. и др. *Уголовное право. / Особенная часть / — Киев. 1998. — С. 298.*
2. Астапкина С.М. *Криминальные расчеты. — 1997.*
3. Стрельцов Е.Л. *Экономическая преступность в Украине. Одесса. 1997.*
4. *Материалы следственной и судебной практики.*

О. С. Сотула

МОТИВАЦІЯ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ПРИ СКОЄННІ ПОЛІТИЧНИХ ВБИВСТВ ТА ВБИВСТВ НА ЗАМОВЛЕННЯ, ТА ПОВ'ЯЗАНІ З ЦИМ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Аналіз поширення феномену вбивства на замовлення і політичного вбивства в Україні досить нового для нас, але добре вивченого за кордоном явища, показує, що його зростання пов'язане з перехідними етапами в житті суспільства, що характеризуються нестабільністю ситуації.

Україна зараз переживає початковий етап розвитку цієї категорії навмисних вбивств. Суттєво, що сьогодні для цього розвитку є всі об'єктивні передумови і ця тенденція проглядає усе більш чітко. Тому важливо не випускати з зору це грізне соціальне явище, не спізнитися з прийняттям принципів державних заходів.

Ці злочини повинні сприйматися й оцінюватися як погроза національній безпеці сучасного суспільства і держави.

Як і всяке діяння, що спрямоване на спричинення смерті, вбивства на замовлення і політичні вбивства знецінюють людське життя. Крім того, злочини цієї категорії спроможні привести, а практика показує, що реально приводять, до згорання державних, юридичних, соціальних гарантій і свобод громадян, тому що, як правило, викликають з боку державних органів контрзаходи, що не завжди збігаються з нормами правової держави.

Досить ретельно в науці розглядаються об'єктивні (політичні, економічні, національні, релігійні) причини виникнення такого роду навмисних вбивств, але недостатньо відображені соціально-психологічні аспекти політичного і кримінального тероризму, де вбивство є універсальним засобом впливу на державно-власні та інші суспільні відносини.

Пов'язане це з тим, що корені політично мотивованої злочинності лежать не стільки в психології, скільки у відно-

шеннях, пов'язаних з політикою, економікою. Тому вбивства на замовлення і політичні вбивства скоюють особи не з психічними аномаліями (хоча останні можуть мати місце і їхня наявність дає можливість глибше вивчати особу злочинця), а в силу аномалій політичних, економічних, регіональних, етнічних, релігійних та інших.

Злочинець, що скоює посягання на життя суспільного або державного діяча, намагається вплинути на елементи конституційного порядку і порядок управління, суспільні інститути, а саме вбивство або вибух розглядаються як засоби досягнення цих цілей.

Взагалі, поняття політичного убивства напряму стикуються з таким явищем "кримінально-політичної" практики як "терористичний акт".

Українське кримінальне законодавство уникає терміну "терор", "терористичний акт", хоча у світовій криміналістичній практиці терористичний акт ототожнюється з посяганням на життя державного діяча.

Можливо, це зв'язано з тим, що проблема тероризму в Україні знаходиться в іншій — "кримінальній" площині.

Часом важко провести межу між кримінальним тероризмом і звичайним бандитизмом, масштабним кримінальним насильством і терором як засобом ведення політичної боротьби. Злочинний світ і світ професійних політиків запозичують методи один у одного, мова йде про взаємний перетік кадрів.

Найважливішою ознакою тероризму можна вважати політичну мотивацію насильницьких дій. Саме тут пролягає своєрідна межа між тероризмом і кримінальною злочинністю, але ця межа стає усе більш умовною. Так, економічний і кримінальний тероризм не завж-

ди мають всі ознаки, як би мовити, "класичного" тероризму (наприклад, не завжди є політичні мотиви або переслідуються цілі масового залякування або дестабілізації ситуації), але всі в цілому можуть бути віднесені до категорії терористичних злочинів.

Умовно можливо розрізнити три злочинні суміжні сфери: сферу власно тероризму (або політичний тероризм), якому властиві всі ознаки політично мотивованої терористичної поведінки, сферу чисто кримінальної злочинності і, зрештою, дуже поширену проміжну сферу, у якій використовуються специфічні терористичні методи (котрі, проте, мають дуже багато спільного з кримінальними), але відсутні один або декілька з зазначених ознак. Саме до цієї сфери можна віднести такі форми насильницьких дій, як економічний і кримінальний тероризм.

Таким чином, категорію політичних вбивств і вбивств на замовлення можливо розподілити на такі форми, що реально існують у теперішній час:

1. Вбивства за політичними мотивами (політичний тероризм) у вигляді посягань на життя державних і суспільних діячів або представників влади, а також у вигляді вибухів і інших дій, що створюють погрозу загибелі людей, спричиняють значну шкоду з метою залякування влади і суспільства. Прикладом може служити убивство народного депутата України Євгена Щербаня і ще трьох осіб в аеропорту Донецька.

2. Убивство представників іноземних держав (міжнародний політичний тероризм) з метою провокації війни або міжнародних ускладнень. На цей випадок Україна озброєна статтею 59 КК України, що охоплює зазначений склад злочину.

3. Національний тероризм сепаратистських угруповань, що мають на меті паралізувати діяльність державних органів і досягти політичної й економічної відокремленості. У Україні державна влада періодично випробується кримсько-татарською проблемою, та завдяки вмiлим і своєчасним діям

представників влади справа до вбивств не дійшла.

4. Кримінальний тероризм — вбивства на замовлення, скоєні організованими злочинними угрупованнями, які спрямовані проти держави і її представників. Мета — ушкодити розслідуванню кримінальних справ, веденню жорсткої карної політики, а також ліквідація і залякування активних співробітників правоохоронних органів, потерпілих, свідків, журналістів, які можуть допомогти слідству і суду у встановленні і запобіганні їх злочинної діяльності.

5. Економічний тероризм. До нього можна віднести "крокуючий по державі" відстріл представників ділових кіл різного рівня з метою усунення конкурентів і розподілу сфер впливу, що по наслідках можливо зрівняти з державним тероризмом сталінської епохи.

Прикладом кримінального й економічного тероризму може служити кримінальне "дійство" останніх років в Одесі.

Ця класифікація, як і люба інша, умовна і неповна. Однак, як що її визнати більш-менш реалістичною, тоді стає зрозумілим, що мотивація таких дій, і відповідно їх психологія в цілому не є цілісною й однорідною. Насамперед, це обумовлено не психологією злочинців, а характером об'єктивних причин, що спонукають їх до такої злочинної діяльності.

Важливим провокуючим фактором злочинної, зокрема протерористичної, поведінки є стан конфліктів у суспільстві.

Гострі соціальні конфлікти, насамперед перехідного періоду, супроводжуються підвищенням кількості кримінальних виявлень. Як показують дослідження в період загострення соціального конфлікту (конфлікт різних політичних сил у боротьбі за владу і її утримання (Україна), збройні сутички на міжнаціональному ґрунті (Росія) та інше) зростає в декілька разів кількість насильницьких злочинів (вбивства, у тому числі на замовлення і політичні, теро-

ризм, розбої, захоплення заручників, масові порушення суспільного порядку, акти вандалізму, злочини, пов'язані із слідуванням нормам групової поведінки). При цьому значно зростає рівень латентності злочинів, знижується рівень притягнення до відповідальності за їх скоєння винних осіб.*

Статистична реєстрація цього факту обумовлює необхідність теоретичного обмірковування і вивчення даного соціального феномену.

Агресивна, насильницька злочинність в умовах соціальної нестабільності веде до компрометації конституційних, насамперед правових гарантій, до розбіжності між проголошеними правами і свободами і їх реалізацією, що ми і спостерігаємо в Україні.

Феномен вбивства на замовлення і політичного вбивства, як було вже зазначено, має багато аспектів, у зв'язку з чим можливі різні підходи до його дослідження. Це і проблема юридичної кваліфікації, визначення його соціально-деструктивних функцій, і політологічний аналіз, і соціально-психологічна оцінка, і виявлення історичних коренів.

Зрозуміло, що при дослідженні кожного з цих аспектів необхідно враховувати різні передумови. Особливо це стосується мотивації злочинної поведінки, пов'язаної з вбивствами на замовлення і політичними вбивствами. Мається на увазі не мотиви окремих осіб, що скоюють убивства цієї категорії, а самі мотиви — як зміст, суб'єктивне значення цієї поведінки.

Головне питання, що виникає: у чому вираш, у першу чергу психологічний, від скоєння відповідних дій для самого винного, у тому числі й у тих випадках, коли він діє за матеріальну винагороду? Остання обставина виділена в зв'язку з тим, що корисні стимули є лише зовнішніми мотивами, а в глибині, на підсвідомому рівні функціонують інші, більше потужні спонукання, що саме і є істинними мотивами.

По-перше, можна виходити з того, що мотивом такої протерористичної поведінки є самозатвердження або затверд-

ження себе в близькому середовищі. Така поведінка може також диктуватися потребою одержання значних вигод для своєї соціальної, можливо національної групи, або для себе особисто. Така вигода може мати і чисто грошовий характер.

Тим часом, такі припущення щодо стимуляції злочинної поведінки, у тому числі і за платню, викликає важливе питання: чому для досягнення своєї мети злочинець вибирає саме смерть, а не який-небудь інший засіб, можливо і законний?

Дійсно, організаторами більшості вбивств на замовлення і політичних вбивства є особи, що мають певний соціальний статус, можливість впливу на відповідні соціальні відношення і, врешті решт, матеріальну забезпеченість.

Можливо припустити, що таким мотивом, особливо в злочинах кримінально-терористичної спрямованості, потяг деяких людей до смерті, до знешкодження — такий же великий, як і потяг до життя.

Такий потяг об'єднує значну кількість людей, що вирішують свої головні проблеми за допомогою смерті, максимально наближаючись до неї. Особливо і безпосередньо цей мотив притаманний виконавцям — вбивцям, що убиваючи, саме в цей момент живуть найбільше повним життям. Важливо підкреслити, що даний мотив, як і більшість інших, існує на підсвідомому рівні і дуже рідко усвідомлюється діючим суб'єктом. Він є ведучим, але не виключає наявності інших додаткових мотивів, таких як, наприклад, корисні.

По-друге, можливо виділити як найменше два чітко виражені психологічні типи, що зустрічаються серед осіб протерористичної поведінки.

Перші відрізняються розвинутим інтелектом, впевненістю в собі, високою самооцінкою, прагненням до самозатвердження, а другі — невпевнені в собі, невдахи, із низькою самооцінкою. Але для обох типів характерні: підвищена агресивність, постійна готовність до захисту своєї особистості, "зацик-

леність" на собі і незначна увага до почиттів і бажань інших людей.

Для більшості злочинців цієї категорії властива екстремалізація життя, пошук джерел особистих проблем зовні. Саме суспільство, в особі певних його представників, сприймається як джерело погрози. В наслідок цього зневажаються загальнолюдські цінності, у першу чергу, право інших людей на життя. Насильство й агресивність стають самодостатніми цінностями, а відповідні силові дії з боку суспільства мають протилежний ефект — закріплюють протиправну спрямованість особи, зменшують розбіжності усередині злочинних груп, створюють їм моральне албі.

З психологічної точки зору важливо виявити не тільки схильність до такої поведінки, але і підкреслити її соціальну деструктивність, тому що вона є шляхом до самознешкодження носіїв терористичної ідеї. Суспільство існує за рахунок взаємодії, а не протистояння. Злочинці ж орієнтуються на сурогати чесності і довіри лише в межах замкнutoї злочинної групи, при цьому ігноруючи ці поняття стосовно навколишніх членів суспільства.

Така позиція соціально деструктивна, юридично неправомочна, психологічно самогубна. Нав'язування таких стандартів легко долається суспільством шляхом відторження деструктивності, але є загибеллю для носіїв злочинної ідеології у наслідок її нестабільності і порочності.

Але при цьому не може не турбувати тенденція "психологічного звикання" населення до вбивств на замовлення і політичних вбивств як невідмінних явищ сучасного життя. Подібне "звикання" веде до послаблення сприйняття гостроти суспільної небезпеки таких дій. Крім того, політично мотивована злочинність поширює в нашому суспільстві правовий нігілізм, що і без того є складовою частиною українського менталітету, і який створює розумово-емоційну атмосферу, що сприяє терористичній поведінці.

Виходячи з цієї далеко не повної ха-

рактеристики злочинної мотивації при скоєнні вбивств на замовлення і політичних вбивств, можна спробувати сформулювати соціально-правову проблему впливу на це злочинне явище.

Вона містить у собі слідувачі компоненти:

1) аналіз насильницької поведінки з метою виділення протерористичних її різновидів;

2) розробка правового поняття різних видів тероризму як поведінки суб'єктів права. Тут, у принципі, можливо і вивчення поведінки суб'єктів конституційного права, юридичних осіб, але в будь-якому випадку право повинно виходити не з політичних визначень сил, рухів, спонукаючих факторів, але з чітких характеристик суб'єктів, поведінка яких може бути підставою правової відповідальності;

3) конкретизація нових правових понять стосовно до цілей використання (наукових, соціально-правових), які, у свою чергу, можуть бути державно-правовими, кримінально-правовими та, можливо, співвідноситися з іншими галузями права;

4) аналіз можливостей та меж засвоєння понять, пов'язаних з терористичною поведінкою діючими нормативними актами. При цьому мова йде саме про засвоєння, оскільки нормативні акти, кодекси, окремі закони, що вже склалися, за змістом своїх приписів та структурі не є нейтральними до нових приписів;

5) засвоєння наслідків застосування або відмови від застосування тих чи інших правових приписів: крім зайвої політизації поведінки можливі не викликані необхідністю обмеження свобод та перенавантаження правоохоронної системи;

6) визначення припустимих та ефективних методів правового впливу на злочинну поведінку, що передбачає створення набору заходів правового впливу, відображаючих увесь позитивний потенціал чинного законодавства (норми заохочення, особливі умови амністії, введення особливого процесуального порядку роботи із свідками та

інші заходи, що потребують спеціально-го аналізу);

7) досягнення правової та соціальної згоди відносно характеру правової боротьби з цією категорією злочинів, бо вони як ніякі інші провокують застосування зайво жорстких державних заходів або відступ від законності, що спроможне підірвати довіру до держави, тобто викликати протилежний ефект.

Крім того, правова боротьба з цією категорією навмисних вбивств передбачає постійне використання інформації, що мається, її поповнення, розгортання наукових досліджень міжгалузевого характеру, а також здійснення необхідного нагляду (парламентського, судового, прокурорського, громадського).

З цих позицій, насамперед, необхідно виробити правові та організаційні гарантії захисту прав громадян від зловживання, від виходу посадових осіб за межі Конституції, чим би вони не виправдовували свої дії.

Одною з таких гарантій є жорстка індивідуальна відповідальність за прийняті рішення та дії.

Але в цілому приписи, пов'язані з правовим впливом на злочини терористичної спрямованості (виявлення, профілактика, притягнення до кримінальної відповідальності, регулювання та обмеження правових можливостей громадян та інше) повинні бути внутрішньо погоджені, на єдиній підставі проведені через систему вже діючих нормативних актів. Це відноситься до законів, що регламентують діяльність правоохоронних органів, особливо силових структур, які встановлюють статuti суб'єктів права, визначають їх права та обов'язки (наприклад, у сфері одержання інформації, діяльності засобів масової інформації, кримінального, кримінально-процесуального та іншого законодавства).

Практика показує на необхідність введення жорстких правил прийняття рішень у сфері боротьби з терористичною поведінкою.** Більш того, необхідно встановити заборону на прийняття певного роду рішень без дотримання необхідного процесуального порядку.

Вкрай важливо визначити компе-

тенцію різних державних органів у сфері боротьби з політичними вбивствами та вбивствами на замовлення. Структури, що виконують ці завдання, повинні мати підтримку держави і суспільства. Але вони повинні бути легітимні, їх діяльність повинна поважатися суспільством і вестися дозволеними методами. Не варто допускати використання неконституційних структур для боротьби з цим видом злочинності. Такий підхід є прояв монополії держави на насильство і спрямований на підвищення авторитету держави. Непомірне застосування, наприклад, масок, камуфляжу, автоматичної зброї структурами, що виконують повсякденні завдання, підриває спокій у суспільстві, знижує авторитет правоохоронних органів і переводить конфліктність на більш високий рівень.

За допомогою соціологів, соціальних психологів і психологів необхідно розробити конкретні методи аналізу впливу даної категорії навмисних вбивств на зміну динаміки суспільної думки, на психологію членів суспільства. Для протидії такому впливу потрібне замовлення відповідним установам на негайне виявлення типових заходів нейтралізації паніки, поширення пліток, цілеспрямованого впливу учасників злочинних угруповань і їх "агентів впливу", негативного ефекту "сенсацій" і іншої інформації, що залякує в засобах масової інформації.

І, як висновок, треба підкреслити, до аналізу феномену вбивства на замовлення та політичного вбивства треба підходити з урахуванням взаємозв'язку соціальних, психологічних та юридичних аспектів з метою розробки таких норм, завдяки яким воля злочинного індивіда або групи не могла б визначати суспільні настрої та дії.

Література:

1. Див., наприклад: *Политические конфликты: от насилия к согласию*. Ред. коллекция: Кудрявцев В.И., Дмитриев А.В., Кулинченко В.А., Степанов Е.И., М., 1996.
2. Див.: Ляхов Є.Г. *Терроризм и межгосударственные отношения*. М., 1991.

УДК 343.71(569.5)

Айман Хусейн Мухаммед аль Орими

ПОНЯТТЯ ПРЕДМЕТУ КРАДІЖКИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ ЙОРДАНІЇ

Предметом крадіжки, за кримінальним правом Йорданії, може бути майно як річ матеріальної особи, яке має вартість і належить за правом власності певній особі [1]. Вартість — це, якщо можна так висловитися, цивільне життя власності. Саме у вартості власність набуває суспільного значення і здатності передаватися від однієї особи до іншої. Вартість, як вказують українські фахівці, має грошовий вираз у вигляді ціни [2].

Розпочати розгляд цього визначення предмета крадіжки, передбаченого кримінальним правом Йорданії, слід з більш загальних проблем. Одна з них — це ставлення законодавця до різних форм власності. Законодавство України, як відомо, виділяє сьогодні три форми власності: державну, колективну і приватну. Таке ставлення українського законодавця до даного питання пов'язане, на нашу думку, з економічною системою, що була чітко визначена як в Україні, так і в колишньому СРСР в момент прийняття КК України в 1961 році. У зв'язку з цим у нині діючому КК України злочини проти приватної та колективної власності виділені і вміщені у другому розділі КК, а злочини проти індивідуальної (приватної) власності виділені і вміщені у п'ятому розділі.

В свою чергу, законодавство Йорданії не проводить такої відмінності форм власності, що знаходить відображення у всіх галузях законодавства. Має це відношення і до кримінального законодавства Йорданії. У розділі 11 КК Йорданії дається лише загальне визначення злочинів проти власності і проводиться поділ відповідальності в залежності від форм [3].

Якщо говорити більш конкретно, то якість предмету крадіжок за законодавством Йорданії може бути різна: рухоме майно (наприклад, дорогоцінне каміння, носильні речі та ін.). Твори літератури, му-

зичні твори і т. п. також можна, на нашу думку, віднести до предмету крадіжки. Літературні, наукові та художні твори є лише тоді доступними публіці, коли вони представлені поза приватним приміщенням або коли копії твору пропонуються для продажу, внайми, у тимчасове користування або іншим чином розповсюджуються чи показуються поза згаданим приватним приміщенням. І таке майно, як вважається в Йорданії, може виступати як предмет крадіжки, але як предмет воно виступає лише при здійсненні крадіжки, грабежу, розбою, вимагання [4].

Слід уточнити, що в цілому до предмету злочинів проти власності можна віднести й нерухоме майно (будинок, квартира, земельна ділянка та ін.). Таке майно може виступати при здійсненні некорисливих посягань проти власності, наприклад, при знищенні чи пошкодженні майна. Не можна, звичайно, перемістити з одного місця в інше нерухоме майно, що відбувається при крадіжці [5].

Предмет крадіжки, як рухоме майно, повинен мати певні ознаки. По-перше, предметом може бути кожна річ, в тому значенні, що кожна така річ є самостійною сутністю в зовнішньому світі. Ця річ повинна бути корисною для людини, тобто вона має бути здатна об'єктивно задовольняти запити як конкретної людини, так і будь-яких інших осіб.

Річ, за кримінальним правом Йорданії, може вважатися предметом крадіжки, навіть якщо держава забороняє вільно використовувати цю річ або вводить яку-небудь заборону на її використання. Але заборона чи обмеження в користуванні якою-небудь річчю громадянами, не виключає можливості використовувати цю річ державою через державні органи. В певних випадках на такі речі зберігається право власності держави. Це, наприклад, зброя, наркотики. Так, наркотики, що мо-

жуть бути конфісковані державою або просто належати державі, можуть за законодавством Йорданії виступати як предмет крадіжки, що належить державі. Тут є більш загальна проблема, що по-різному регламентується цивільним і кримінальним правом. Це проблема придбання і володіння. Встановлено, що коли за цивільним правом Йорданії фізична особа не має права придбати і володіти річчю, то держава має право придбати цю річ. Такі діяння державних органів визнаються правомірними, навіть якщо це заборонено робити фізичним особам за цивільним правом Йорданії.

До майна, яке володіє кримінально-правовими якостями предмету, можна віднести майно, що не відповідає ознакам володіння, якщо при цьому виходити з положення цивільно-правової теорії Йорданії. Але в кримінальному праві якість володіння зберігається навіть тоді, коли майно у потерпілого знаходилося незаконно. Тому вилучення майна у особи, яка сама його, наприклад, викрала, визнається крадіжкою. З цього приводу можна навести російське прислів'я "Злодій у злодія дубинку викрав".

Це дозволяє зробити попередній висновок про те, що які-небудь предмети, що не вважаються майном за цивільним правом, можуть вважатися майном, скоріше предметом, за кримінальним правом Йорданії у злочинах проти власності.

Деяка характеристика вказаних вище ознак. Як уже відзначалося, щоб річ стала предметом крадіжки, вона повинна мати певну цінність. Наприклад, один волосок з голови людини не може вважатися предметом крадіжки, оскільки він не має цінності. Та на відміну від кримінального права України, цінність, яка має бути властива предметам крадіжки, за кримінальним правом Йорданії може бути не лише матеріальною. Цілком можливо, що за кримінальним правом Йорданії така цінність може бути духовна чи культурна і, по-друге, вона може задовольняти об'єктивні запити не лише групи осіб, а й однієї людини. Наприклад, особистий лист, сімейне листування чи мемуари, можуть бути предметом крадіжки за кримінальним законодавством

Йорданії, причому на такі якості речі звертається навіть велика увага під час кваліфікації скоєного.

Пленум Касаційного суду Йорданії, коментуючи це положення, підкреслював, що при скоєнні крадіжки і переходу майна від власника до викрадача, важливо звернути увагу не лише на матеріальну вартість вкраденої речі. Дуже важливо враховувати, якого морального збитку завдали подібні діяння потерпілому.

Звичайно, такий підхід не применшує матеріальної вартості речі. Наприклад, якщо вартість викраденого предмета дуже мала, то подібна крадіжка може розглядатися як здійснена при наявності пом'якшуючих обставин (ст. 427 КК Йорданії).

Якщо говорити про предмети, що не підпадають під вказані вище ознаки, то, наприклад, це може стосуватися людей взагалі і конкретної людини, зокрема. Зараз в цивілізованих країнах не визначають грошової вартості людини. Така вартість була відмінена після того, як в державах було ліквідоване кріпосне право. Сьогодні, наприклад, в дуже багатьох країнах отримав розповсюдження такий вид злочину як захоплення заручника.

В той же час частина людського тіла, його атрибути можуть бути предметом крадіжки (волосся, зуби, кров та ін.). Так, наприклад, жінка, яка зрізала своє волосся (не один волосок, як вказувалося раніше, а саме певну кількість волосків) і це волосся планувалося продати, воно може в свою чергу стати предметом крадіжки. Предметом крадіжки можуть стати і штучні частини людського тіла, звичайно, якщо вони мають певну цінність. Наприклад, штучні ноги, руки, зуби.

За кримінальним законодавством Йорданії, при певних умовах, предметом крадіжки може стати й труп, зокрема, конкретний труп, що залишений в музеї через свою наукову чи історичну цінність. Наприклад, мумія може бути визнана предметом крадіжки. Предметом крадіжки може бути й майно, що знаходиться на трупі чи при ньому, при цьому не має значення, де і при яких обставинах настала смерть особи.

Діяння конкретної особи будуть роз-

глядатися як крадіжка і в тих випадках, якщо вона заволоділа майном, яке перебуває поза потерпілим, та останній знає, де воно знаходиться. Наприклад, якщо потерпілий перебуває вдома, а його легковий автомобіль знаходиться на вулиці, то заволодіння таким майном повинне розглядатися як крадіжка. Та якщо майно вийшло з-під фактичного володіння власника, наприклад, віднесене водою при повені, то заволодіння таким майном не повинне розглядатися як крадіжка.

Речі, що становлять загальну спільну власність громадян, теж не можуть бути предметом крадіжки з боку одного з цих власників. Протиправне заволодіння одним з власників частками майна, що належить іншому власникові, розв'язується в порядку цивільного судовиробництва.

Спеціальне місце у визначенні предмету крадіжки посідають документи. В Йорданській юридичній літературі висловлюється думка, згідно з якою з великої кількості документів, що можуть бути протиправно вилучені, предметом крадіжки можуть бути лише грошові знаки та державні цінні папери, що знаходяться в обігу і становлять собою еквівалент вартості.

Однак обмежувати предмет злочину лише грошовими знаками та державними цінними паперами буде не досить вірно. Предметом крадіжки, на нашу думку, можуть бути і документи, що виконують роль грошового еквівалента (наприклад, приватизаційні чеки, приватизаційні сертифікати, білети різних грошово-речових лотерей, поштові марки і т. п.). Однак слід враховувати, що протиправне заволодіння документами, які самі собою не мають конкретної цінності, а містять в собі лише право на отримання майна (квитанції на одержання багажу, товарні чеки тощо) і виступають як засіб для наступного заволодіння майном і його вилучення, слід розглядати як приготування до крадіжки.

Не є крадіжкою обманний ухил від передачі майна, яке мало надійти в дохід держави чи колективної організації у зв'язку з законом договору чи на інших підставах. Наприклад, ухил від сплати податку, ухил від внесення своєї

суми мита, що належить сплатити під час угоди купівлі-продажу, ухил від платежу за електроенергію чи користування транспортними засобами і т. д.

Вищесказане дозволяє нам зробити висновок про те, що предметом злочину крадіжки по кримінальному праву Йорданії є рухоме майно, яке належить іншій особі, яке має вартість, задовольняє матеріальні та моральні потреби людини. І при відсутності цих трьох ознак:

- рухоме майно,
- належить іншій особі,
- матеріальний та моральний характер, не можна проводити кваліфікацію злочинів проти власності, таких як крадіжка.

Література:

1. Каміль Аль Саїд. Злочин проти власності. — Амман, 1991. — С. 40 (арабською мовою).
2. Стрельцов Е. Л. Экономическая преступность в Украине. — Одесса, АО БАХВА, 1997. — С. 12.
3. Кримінальний кодекс Йорданії. — Амман, 1991 (арабською мовою). Кримінальний кодекс України. — Харків, 1997.
4. Цивільний кодекс Йорданії. — Амман, 1991, і Торгівельний кодекс Йорданії. — Амман, 1985 (арабською мовою).
5. Каміль Аль Саїд. Злочин проти власності. — Амман, 1991. — С. 51 (арабською мовою).
6. Доктор Махмуд Наджиб Хусні. Кримінально-правова боротьба з крадіжками. — Каїр, 1982. — С. 33 (арабською мовою).
7. Мундер Альфадал. Загальна теорія цивільного права. — Амман, 1995. — С. 195 (арабською мовою).
8. Каміль Аль Саїд. Злочин проти власності. — Амман, 1991. — С. 48 (арабською мовою).
9. Збірник постанов пленуму Касаційного Суду Йорданії. 1982-93 рр. № 48-78. — С. 749 (арабською мовою).
10. Garçon E. Code penal Annote I le vol. Paris, 1952.
11. Каміль Аль саїд. Злочин проти власності. — Амман, 1991. — С. 49 (арабською мовою).
12. Матышевский Л. С. Преступление против собственности и смежные с ним преступления. — ЮРНКом. — Киев, 1996.
13. Там же.

ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В ЙОРДАНІЇ

Питання про природу джерел міжнародного приватного права є таким же складним і суперечливим, як і питання про природу самого міжнародного приватного права. З одного боку, назва права як міжнародного має передбачати, що джерела міжнародного приватного права виявляються лише в міжнародно-правових актах. Але практика це не підтверджує. Відомо, що у всіх країнах шириться тенденція до кодифікації норм, які належать до міжнародного приватного права. Закони про міжнародне приватне право прийняті в Швейцарії, Польщі, Угорщині, Румунії, Австрії, ФРН, деяких інших країнах. Наполегливі пропозиції про прийняття такого закону виходили від радянських вчених в останній період існування СРСР. Зокрема, одним з авторів такої пропозиції був український вчений Василь Кисиль [1]. Таким чином, основним джерелом міжнародного приватного права слід визнавати внутрішнє законодавство. Не випадково Л.А. Лунц називав міжнародне приватне право галуззю радянського права [2]. Про це писав й Г.К. Матвеев [3].

З іншого боку, не викликає сумніву той факт, що інтеграційні процеси у світовому господарстві, а отже у політиці й економіці, привели до появи масиву уніфікованих норм та інститутів, які мають пряме відношення до міжнародного приватного права. Хоча й не зовсім вдала спроба кодифікації у вигляді Кодексу Бустаманте залишила значний слід в теорії і практиці цього права.

Питання, однак, полягає в тому, що являють собою міжнародно-правові акти, які належать до міжнародного приватного права, зокрема різні акти, котрі уніфікують окремі сфери господарсько-економічної діяльності світового товариства: чи продовжують вони залишатися за своєю природою нормами міжнародного приватного права, або, як і всі інші договори, укладені за участю

держав, стають нормами міжнародного публічного права. З рахунком того, що держави укладають між собою договори політичні, економічні, торгові та ін., це говорить на користь публічно-правової природи таких міжнародних договорів, а не приватно-правової.

Всі ці питання так чи інакше стосуються проблеми джерел міжнародного приватного права, тому що визначають, чи належить дане джерело до міжнародного публічного, або міжнародного приватного права. Не ставлячи зараз перед собою метою всебічне дослідження природи міжнародного приватного права та його відмінності, точніше, відмежування від міжнародного публічного, відзначимо, що, мабуть, слід визнати той факт, що розвиток джерел міжнародного приватного права залежить від рівня розвитку всієї правової системи країни. Звичайно, одночасно враховується інтеграція правової системи держави в міжнародно-правову систему, де діють уніфіковані міжнародно-правові акти, у тому числі ті, що належать до міжнародного приватного права. Таким чином, приєднання до Віденської конвенції 1980 р. про міжнародну купівлю-продаж товарів включає державу в розвинуту систему відносин з регламентації угод купівлі-продажу і одночасно полегшує пристосування внутрішнього законодавства як джерела міжнародного приватного права.

Йорданія належить до слаборозвинених країн, над нею й сьогодні тяжіє не таке вже і давніше колоніальне минуле. Крім того, її розвиток гальмувався довготерміновою мимовільною участю в близькосхідному конфлікті. Тому рівень правового розвитку значно відстає від загальносвітового, тим більш європейського. До того ж правова система Йорданії покоїться на устоях і догматах мусульманського права, які вносять значну своєрідність в правові принципи країни. Це визначає характер

загального розвитку міжнародного приватного права як внутрішньодержавного права і обумовлює наявність специфічних джерел.

Природно, поряд з такими специфічними джерелами, властивими Йорданії як теократичній державі [4], в Йорданії діють і традиційні, у тому числі і насамперед Конституція Йорданії. Але найбільше число колізійних норм ми знаходимо в Цивільному кодексі країни.

Конституція Йорданії була прийнята 1 січня 1952 року. Це писана, жорстка конституція, яка складається з єдиного нормативного акта. Вона була прийнята Радою Нації (Верховною Радою Йорданії) і тому враховувала національні і історичні особливості Йорданії, а також монархічну форму правління. Цивільний кодекс був прийнятий 5 січня 1976 року Радою Нації (Верховною Радою Йорданії) і також враховував ісламську прихильність держави. В ЦК Йорданії є 19 статей, що мають пряме відношення до колізійних проблем. Слід звернути увагу насамперед на ст. 11 ЦК, яка проголошує: "Йорданське законодавство є єдиним джерелом, яке регулює і тлумачить правовідносини в разі встановлення правових колізій або в разі необхідності визначення відповідного закону для врегулювання таких колізій". ЦК Йорданії регламентує також коло осіб і правовідносини, на яких поширюють свою дію колізійні норми. Зокрема, ст. 13 встановлює, що громадянський стан особи і її правоздатність визначаються законом тієї держави, громадянином якої вона є (*lex patriae*).

Важливим і природним джерелом міжнародного приватного права Йорданії є міжнародні договори. Хоча договірна практика Йорданії не відрізняється активністю, не можна пройти мимо двох договорів, що грають важливу роль в становленні її міжнародного приватного права. Перший — договір між Йорданією і Ліваном 1954 року щодо координації законодавства двох країн і аналогічний договір, укладений між Йорданією і Організацією Арабських держав (ОАД) в 1985 році.

Разом з тим Йорданія належить до числа держав, котрі встановили пріори-

тет міжнародного договору над внутрішнім законодавством. Це знайшло свій вираз в змісті ст. 24 ЦК Йорданії, згідно з якою при встановленні суперечностей між внутрішнім законодавством і нормами міжнародного договору, коли стороною цього договору є Йорданія, діють норми міжнародного договору. Такий постулат свідчить про прагнення Йорданії до подолання національної і історичної обмеженості і входження її в систему міжнародного товариства.

Норми загального міжнародного права враховуються при формуванні внутрішнього законодавства. Зокрема, бралися до уваги положення Гаазької конвенції від 12 червня 1902 року про врегулювання питань опіки над малолітніми дітьми, ряд віденських конвенцій щодо шлюбно-сімейного законодавства та ін.

Важливим елементом, що формує міжнародне приватне право Йорданії, слугує фікх — специфічне джерело, під яким слід розуміти думку судді, яку він сформулював і висловив у рішенні в тому разі, якщо законодавчої норми з даного питання немає. Фікх грає важливу роль при встановленні співвідношення особистих інтересів та інтересів держави і суспільства для гармонізації цих інтересів у сукупності і принципів міжнародного приватного права. В Йорданії виходять з того, що у суддів країни вельми загострено чуття справедливості і це чуття нерідко формує їх правову позицію, не дозволяючи нормі законодавства розходитися з принципами моралі.

На відміну від фікха судова практика як джерело міжнародного приватного права основана на самих судових рішеннях, котрі, хоча і не творять право, як це відбувається в англосаксонській системі, але суттєво впливають на його формування.

Що стосується звичаїв і принципів, то в юридичній літературі Йорданії між ними немає чіткої відмінності. Визнають, що і те, й інше джерело основане на тривалому застосуванні при наявності переконання в їх правильності. Звичай (принцип) визнається джерелом міжна-

родного приватного права. Але разом з тим немає підстав стверджувати, що звичаї (принципи), котрі сформувався в доктрині Йорданії, повністю відповідають аналогічному уявленню про їх зміст в інших країнах. Оскільки йдеться про міжнародне приватне право, тобто про право, прикликане узгоджувати колізії в законодавстві різних країн, незбіжність звичаю (принципу) з аналогічним принципом в праві іншої держави викликає значні труднощі в їх застосуванні для цілей міжнародного приватного права. Тому, скажімо, відома колізійна норма "форма контракту визначається місцем його здійснення" не слугує перешкодою для йорданського судді у тлумаченні договору відповідно до національних інтересів Йорданії або її суб'єктів права, ігноруючи вимоги міжнародного приватного права. Звичайно, це не полегшує зв'язку Йорданії з зовнішнім світом, а іноді помітно цьому перешкоджає.

Література:

1. Див.: Кисиль В.М. *Правовая реформа в СССР и некоторые аспекты международного частного права // Сов. государство и право. — 1990. — № 1. — С. 98-104. У цьому ж номері журналу була опублікована ще одна стаття: Семёнов Н.П. О целесообразности подготовки закона о международном частном праве. — С. 90-98.*
2. Див.: Луц Л.А. *Развитие советской доктрины по международному частному праву // Сов. государство и право. — 1977. — № 12. — С. 48.*
3. Див.: Матвеев Г.К. *Международное частное право как отрасль советского права // Сов. государство и право. — 1980. — № 6. — С. 51.*
4. *О теократичних державах див.: Черкес М.Ю. Держава і релігія в сучасному світі // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1997. — № 3. — С. 114-120.*

УДК 343.232

*Акрам Аль Фаиз***РАЗГРАНИЧЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПО ОБЪЕКТУ
ПРОТИВОПРАВНОГО ПОСЯГАТЕЛЬСТВА**

Всякое общественно опасное деяние, действие или бездействие, имеет ряд общих признаков с другими преступлениями. В связи с этими сходствами между признаками составов возникают определенные сложности в процессе квалификации преступлений.

Для того, чтобы правильно квалифицировать преступление необходимо очень четко представить себе разграничительные линии между ним и смежными преступлениями. Устанавливая характерные для данного деяния признаки, отбрасывая те из них, которые ему присущи, постепенно углубляя анализ и правовой нормы, и фактических обстоятельств содеянного, мы приходим к единственной совокупности признаков, характеризующих данное преступление и отличающих его от других преступных деяний.

Для правильной квалификации преступления необходимо выбрать и использовать ту норму, которая всесторонне описывает признаки совершенного деяния. В этом и состоит юридическая сущность квалификации преступлений [3, 7].

По сути дела, весь процесс квалификации состоит в последовательном отграничении каждого признака совершенного преступления от признаков других, смежных преступлений. Исходя из этого, можно предположить, что разграничение преступлений — это обратная сторона их квалификации.

Рассмотрим как можно провести разграничение между внешне схожими составами преступлений по объекту преступления.

Объектом преступления являются общественные отношения, т.е. отноше-

ния между людьми, которые существуют в обществе и регулируются различными социальными нормами (нормами права, морали, обычаями). Именно эти общественные отношения и терпят ущерб от преступления.

В общественных отношениях принято различать, выделять следующие компоненты:

а) предмет отношения — это то благо, по поводу которого имеет место отношение (имущество, различные ценности материального мира, например, духовные ценности и др.);

б) субъекты этих отношений это те лица, между которыми складываются определенные связи, отношения по поводу этих предметов;

в) та связь, которая существует (социальная связь) между объектами отношений [1, 30-31].

Для решения вопросов, связанных с разграничением преступлений по их объектам, следует, прежде всего, сделать несколько замечаний о структуре объекта и, в частности определить, какие именно свойства объекта преступления входят в число признаков состава и имеют значение для квалификации.

Объектами преступления, предусмотренными действующим уголовным законом Украины, являются различного рода общественные отношения. Известно, что почти каждое преступление посягает не на одно, а на несколько смежных общественных отношений: при этом каждый объект преступного посягательства имеет сложную внутреннюю структуру.

Вокруг вышеуказанных «фактических» общественных отношений в случае их правового регулирования скла-

дывается так называемая «правовая оболочка», одним словом, устанавливаются правовые отношения, которые обеспечивают определенное поведение у участников общественных отношений, а также охрану этих отношений. Например, фактические отношения собственности являются правонарушениями, если они осуществляются в законном порядке, на законном основании.

Объект преступления состоит из следующих компонентов:

- а) фактические общественные отношения между людьми;
- б) их правовая форма или «оболочка»;
- в) материальные формы, условия и предпосылки существования этих общественных отношений [5, 12].

В «материальных» составах объект определяется посредством указания на вредное последствие и иногда на предмет посягательства. Здесь признаки объекта представлены значительно полнее, чем в составах «формальных».

В качестве примера рассмотрим состав умышленного убийства, предусмотренный ст.94 УК. В этом преступлении объектом является жизнь человека, правовой формой будут правоотношения, обеспечивающие неприкосновенность личности. Указанные признаки объекта умышленного убийства полностью входят в состав этого преступления. Суд должен в каждом случае установить, имелось ли посягательство на жизнь человека и было ли оно противоправным, т.е. были ли нарушены правовые отношения, охраняющие жизнь человека. В противном случае состав убийства отсутствует, и действия обвиняемого не могут быть квалифицированы по ст.94 У К (а равно и по любой другой статье об умышленном убийстве).

В данном случае следует подчеркнуть, что для признания содеянного оконченным убийством необходимо

установить обе составные части объекта этого преступления. Если в результате умышленного действия обвиняемого человек фактически лишился жизни, этого еще недостаточно, чтобы признать его виновным в умышленном убийстве, т.к. необходимо выяснить нарушены ли общественные отношения, охраняющие жизнь человека. Ведь причинение смерти может быть и правомерным действием (например, при необходимой обороне).

Что касается формальных составов, то в них последствия не являются признаками состава. В них обычно указывается линии, один признак объекта — его «правовая оболочка», т.е. те правовые отношения, которые установлены для охраны общественных интересов.

При квалификации этих преступлений установление объекта обеспечивается путем выяснения противоправности совершенного деяния, а причинение вреда фактическим общественным отношениям презюмируется, причем, эта презумпция в большинстве случаев является неопровержимой.

Рассмотрим, например, состав побега из-под стражи. Представим себе такую ситуацию, что лицо, совершившее побег, было затем признано виновным в совершении того преступления, в связи с которым оно было заключено под стражу. Этот побег было бы неправильно считать законным действием и, вместе с тем, нетрудно видеть, что он не причинил ущерба интересам правосудия — объекту данного преступления. Но это не имеет значения для квалификации. Так как состав побега из-под стражи относится к числу «формальных», то вред от него презюмируется, и доказывать наличие или отсутствие ущерба объекту является операцией юридически не правомерной (в плане, квалификации, но не в плане назначения наказания).

Общественно опасных деяний, которые различались бы между собой только по признаку объекта, не так уж и много. Например, можно выделить две смежные группы преступлений: против государственной собственности и против индивидуальной (частной) собственности граждан.

К примеру, кража личного имущества граждан предусмотрена ст. 140 УК Украины, хищения государственного или коллективного имущества, совершенные путем кражи (ст. 81 УК), полностью совпадают по всем признакам субъекта, объективной и субъективной стороны, а различаются только по объектам преступного посягательства. Таковы и другие преступления, относящиеся к этим группам: грабеж, разбой, мошенничество и др.

Сложнее разграничивать преступления, если их объекты частично совпадают (пересекаются) друг с другом. Это встречается, главным образом, в случаях посягательства на сложные группы общественных отношений, которые тесно взаимосвязаны между собой.

В качестве примера можно предложить разграничения неосторожного убийства ст.98 УК Украины и занятия незаконным врачеванием, повлекшее смерть человека ст.226 УК Украины. Объекты этих преступлений частично совпадают, ибо если неосторожное убийство приводит к лишению жизни человека, то занятие незаконным врачеванием, повлекшее смерть человека, вызывает то же последствие и одновременно причиняет ущерб общественным отношениям по охране собственного здоровья.

В результате получается, что в УК Украины, посягательства на жизнь предусмотрены чуть ли не во всех главах Особенной части. При этом применительно к каждой главе они имеют специфические особенности, в зависимости от других общественных нарушений, которые также нарушаются при этом посягательстве.

В таком случае получается, что преступное посягательство на жизнь человека может осуществиться не только при тех преступлениях против личности, которые непосредственно направлены на жизнь и образуют тот или иной состав убийства. В целях охраны жизни и здоровья граждан государство издает целый ряд правил, соблюдение которых обеспечивает безопасность людей. При этом законодатель определяет ответственность за нарушение соответствующих правил, имеет целью оградить от преступных посягательств не только установленный правопорядок, но и создать тем самым дополнительные средства охраны личности [2, 244-245].

В реальной жизни разнообразные общественные отношения тесно переплетаются. Посягательства на одну группу отношений почти всегда влекут нарушение смежных общественных отношений. Поэтому для разграничения преступления необходимо хорошо представлять весь круг норм, охраняющих одни и те же общественные отношения, и знать разницу между этими нормами.

В большинстве случаев объект не является единственным разграничительным признаком преступления. Не редко различие в объектах двух преступлений связано с различием других элементов.

Иными словами, существует взаимозависимость двух или нескольких разграничительных признаков, включая признаки объекта преступления. Как пример можно привести некоторые воинские преступления (например, разглашение военной тайны ст.253 УК, злоупотребление властью, превышение или бездействие власти ст.254 УК и др.), и соответствующие им общеуголовные преступления (разглашение государственной тайны ст. 67 УК, злоупотребление властью или служебным положением ст. 165 УК). Разграничение между этими составами проходит и по признакам объекта и по признакам субъекта.

На нашем примере можно определить, что здесь является ведущим, а что производным: признаки объекта или субъекта? Если рассматривать процесс создания уголовно правовых норм, то, несомненно, ведущая роль принадлежит объекту, с учетом которого законодатель и конструирует соответствующую статью закона: содержание общественных отношений, поставленных под охрану закона, определяет круг возможных субъектов преступления и другие признаки состава. При применении закона зависимость получается обратной: в большинстве своем раньше устанавливаются признаки субъекта преступного посягательства, и в связи с этим, с учетом характера действий, определяется и объект. Например, установив, что один военнослужащий оскорбил другого при исполнении служебных обязанностей, мы делаем вывод, что пострадали не только личная честь но и воинская дисциплина. Следовательно, объект здесь является зависимым признаком.

В связи с этим возникает вопрос: всегда ли объект может служить разграничительным признаком между преступлениями? Существуют ли хотя бы два состава преступления, полностью совпадающих между собой по объекту преступного посягательства?

Если рассматривать отдельные преступления против индивидуальной собственности граждан, то, к примеру, различия между кражей и разбоем, в конечном счете, сводится к тому, что эти преступления нарушают различные условия реализации, обеспечены законом возможности собственнику использовать имущество по своему усмотрению [5, 172].

Можно привести целый ряд примеров подтверждающих, что между весьма близкими преступлениями имеются некоторые различия непосредственных объектов. Но все же возможность разграничить преступления по непосредственному объекту существует не все-

гда. Имеются группы преступлений, в которых невозможно выделить каких-либо различий между собой по объекту посягательства. К примеру, такой разницы нет между умышленным и неосторожным убийством, между кражей и грабежом (насильственным), между тяжким и легким телесным повреждением и т.п. [4, 160].

В социалистическом обществе любое преступление посягает на господствующие в странах социализма общественные отношения. Преступление — вызов обществу, нарушающий условия его существования. Однако, указанием направленности преступных посягательства на отношения между членами общества, исследование вопроса об объекте преступления не исчерпывается. Важным является выяснение структуры и содержания общественных отношений как объекта посягательства.

Приведенные выше примеры говорят о том, что для разграничения ряда преступлений недостаточно установить признаки объекта общественно опасного деяния, необходимо также провести дополнительный анализ и остальных признаков состава преступления [6, 22-23].

Литература:

1. Бажанов М.И. Уголовное право Украины: Курс лекций. — Д., 1992. — С. 30-31.
2. Н.И.Загородников. Преступление против жизни по советскому уголовному праву. — М., 1961. — С. 244-245.
3. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. — К., 1998. — С. 7.
4. В.Н.Кудрявцев. Общая теория квалификации преступлений. — М., 1972. — С. 160.
5. Б.С.Никифоров. Объект преступления по советскому уголовному праву. — М., 1960. — С. 12, 172.
6. Наджиб Хусни Махмуд. — Каир: Дар Аль Нахта Аль Арабия, 1992.

УДК 343.341(470.6:477)

О. Ф. Долженков

ОРГАНІЗОВАНІ ЗЛОЧИННІ УГРУПОВАННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ КАВКАЗЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДІАСПОР, ЩО МЕШКАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В останні роки увагу правоохоронних органів України притягує активна діяльність вихідців з Кавказького регіону, в першу чергу, з Чечні. Поглиблене вивчення причин так званої “чеченської присутності” в Україні свідчить, що представників чеченської діаспори приваблює в нашій країні “м’яке”, у порівнянні з іншими державами СНД, законодавство, яким регламентується перебування іноземців з республік колишнього СРСР.

Наявність стійких зв’язків на родинній, підприємницькій, кримінальній основі з діаспорними об’єднаннями, які сформувалися в Україні ще до отримання нею незалежності, підтримка сепаратистської політики лідерів чеченської опозиції політичними силами правого спрямування і кримськотатарським населенням також сприяли міграції чеченців до нашої держави. Крім цього, за даними Держкомкордону України, Росія в 1995 році в односторонньому порядку обмежила в’їзд на свою територію громадян Грузії, Азербайджану, чеченців, які намагалися в’їхати до Російської Федерації з інших країн, в тому числі, з України. На сьогоднішній день кількість мігрантів із Чечні, які офіційно зареєструвались в органах влади як біженці, становить приблизно 4 тис. осіб, але є обставини вважати, що їх число значно більше.

Ріст міграції жителів Чечні в Україну був зафіксований ще із середини 1994 року. Цю категорію біженців складали переважно представники російськомовного населення, сім’ї яких мали родинні та інші зв’язки в Україні. В місцях розселення вони намагалися і, як правило, отримували статус біженців, пропуску, працевлаштовувались.

У зв’язку з початком відкритого збройного конфлікту в Чечні (листопад-грудень 1994 року) стихійний потік мігрантів різко збільшився. Значна частина осіб чеченської національності, оби-

раючи місцем проживання переважно південні та східні області України, в місцевих органах влади не реєструвалась, мешкала у родичів або знайомих. Тільки після прийняття Кабінетом Міністрів України постанови “Про заходи щодо надання допомоги особам, змушеним залишити постійне проживання в Чеченській республіці Російської Федерації і які прибули в Україну”, процеси розселення в нашій державі біженців з Чечні набули більш організованого характеру.

Аналіз процесів, які відбуваються серед представників чеченської діаспори в Україні, свідчить як про політизацію їх певної частини, так і про намагання окремих з них створити організовані на території України політичні етнічні організації, які потенційно можуть служити базою і прикриттям для організованих злочинних угруповань:

З моменту їх реєстрації правоохоронними органами України даних щодо протиправної діяльності цих організацій не отримано.

В той же час кримськотатарський Меджліс і благодійна організація кримських татар “Адалет” розглядали військовий конфлікт в Чечні як національно-визвольну боротьбу республіки Ічкерія за свою незалежність, а дії прихильників Д. Дудаєва, в тому числі в мм. Первомайської, Кизлярі, на паромі “Аврасія” як “закономірну адекватну реакцію на державну терористичну діяльність Росії стосовно чеченського народу”. За оперативними даними, частина кримськотатарських активістів під прикриттям неіснуючого кримського філіалу Ісламської релігійної партії “Відродження” в грудні 1994 року робила спробу надати фізичну допомогу військовим формуванням Д. Дудаєва. В подальшому аналогічних дій з боку політичних структур кримськотатарського національного руху не фіксувалося.

Російськими засобами масової інформації з початком військового конфлікту в Чечні широко розповсюджувалися матеріали про активну участь українських найманців в бойових діях проти федеральних військ, військових операціях на території цієї республіки “батальйонів УНА-УНСО”, підготовки чеченських бойовиків в Криму, надання допомоги і дозволу чеченським, кримськотатарським бойовикам проводити бойову підготовку на території України.

Від Федеральної служби безпеки Російської федерації до правоохоронних органів України також надходила інформація про намагання представників чеченської опозиції використати територію нашої держави для підготовки та проведення терористичних акцій (про наміри захоплення консульства Республіки Польща у Львові, бойових гелікоптерів з метою бомбардування Курської АЕС, туристичних автобусів сполученням Москва–Стамбул, зброї з арсеналів 14 армії РФ, відпочинку та лікування в оздоровчих закладах Криму осіб, які приймали активну участь у бойових діях і так далі). Ретельна перевірка цього питання показала, що підстави для поширення подібної інформації відсутні.

Між тим, у обставині, коли міжнародне співтовариство ще не визначилось у своєму відношенні до військового конфлікту у Чеченській республіці, було нанесено шкоду міжнародному престижу України, в адресу якої лунали звинувачення у підтримці терористичних міжнародних військових угруповань.

Увага, яка приділяється правоохоронними органами організаціям представників національних діаспор, що мешкають на території України, в першу чергу — кавказького і кримськотатарського походження, пояснюється тим, що діяльність злочинних угруповань, сформованих на етнічній основі, негативно впливає на соціально-політичну та криміногенну обстановку в нашій державі. Крім того, здобуття об'єктивної інформації щодо їх структур, планів, профілю злочинної діяльності, зв'язків з корумпованими представниками державних організацій ускладнюється об'єктивними обставинами: високою ступінню закритості національних угруповань для

осіб інших національностей, традиціями взаємодопомоги і т.д.

За оперативними даними правоохоронних органів України ще в 1995 році в Варшаві відбулась зустріч представників злочинних угруповань, в якій, крім поляків, взяли участь українці, росіяни, чеченці. Останні повідомили про свої наміри щодо передислокації угруповань на територію України та Білорусії з метою створення в їх східних областях тимчасових баз для розташування бойовиків, яких в подальшому планувалося використовувати для здійснення терористичних актів на території Російської Федерації. Визначалося, що зазначені угруповання планували також займатися скоєнням розбійних нападів, зберіганням і торгівлею вогнестрільною зброєю, організацією збуту наркотичних речовин, протиправною діяльністю у сфері економіки.

Боротьба з цими угрупованнями ускладнюється тим, що їх лідери мають широкі зв'язки в місцевих органах влади і управління в країнах СНД, що дає їм можливість брати активну участь у фінансово-господарській діяльності комерційних структур і банків, отримувати пільгові кредити за фіктивними договорами з подальшою конвертацією отриманих коштів, переведенням їх у готівку і присвоєнням. При цьому значна частина коштів використовується для особистого збагачення, підкупу посадових осіб в органах влади, управління, представників правоохоронних органів. До органів внутрішніх справ і Служби безпеки України постійно надходить оперативна інформація про те, що ватажки формувань займаються також і фінансуванням діяльності ряду політичних діячів України, які в перспективі, опираючись на цю допомогу, можуть зайняти керівні посади в органах влади та управління.

Сьогодні в Україні діють розрізнені етнічні злочинні угруповання, які складаються в основному з вихідців з Кавказького регіону. Ватажки цих угруповань неодноразово намагались об'єднати їх під єдиним керівництвом, однак у зв'язку з внутрішніми протиріччями та боротьбою за лідерство це не вдалося зробити. Тільки в м. Києві зафіксовано 10 таких груп з широким спектром злочинних інтересів.

В решті міст України діють малочисельні етнічні злочинні угруповання, які займаються здирництвом у сфері комерційної торгівлі, виконують замовлення по “вибиванню” боргів і т.д.

Окремими угрупованнями на підставних осіб було відкрито ряд комерційних структур, основною метою було отримання валютних коштів нібито дня закупівлі зброї, продовольчих товарів, медикаментів для збройних формувань чеченської опозиції. Зафіксований також факт спроби отримання коштів з використанням державних підприємств. Так, у лютому 1996 року з Москви до м. Северодонецька (Луганська область) прибуло угруповання із 7 осіб чеченської національності, щоб взяти під свій контроль деякі державні промислові підприємства міста нібито з метою отримання додаткових джерел фінансування бойових дій в Чечні. В результаті конфлікту з місцевими кримінальними структурами одного чеченця було вбито, другого — поранено. Після цієї невдачі чеченська група зникла з поля зору правоохоронних органів.

Контакти злочинних етнічних угруповань з місцевими українськими угрупованнями мають епізодичний характер. Метою зустрічей звичайно є вирішення конфліктних ситуацій, а не спроби встановити відношення співробітництва.

Кавказькі організовані злочинні структури мають характерні ознаки транснаціональних злочинних угруповань?

— у початковий період свого існування вони формуються, як правило, на основі етнічних чи політичних угруповань закритого типу (наприклад, чеченські і китайські етнічні угруповання, колумбійські кримінально-політичні структури та інші), що демонструє наявність ознак самоформування і таємності існування;

— транснаціональні організовані злочинні об'єднання мають внутрішню складну організаційну структуру з обов'язковим розподілом ролей; в ній присутні керуючі та підлеглі ланки, системи взаємного інформування і матеріального постачання тощо (ознаки самоврядування та самозабезпечення);

— їм притаманна професійна спеціалізація та орієнтація на функціонування в межах конкретної сфери злочинної діяльності (наприклад, для колумбійських картелів характерна транснаціональна торгівля наркотичними речовинами) -ознака спеціалізації;

— організованим злочинним групам притаманний високий ступінь пристосування до особливостей кримінальної політики країни, де вони функціонують (ознака високого ступеню пристосування);

— їм характерно прагнення розширити географічний ареал існування та свою злочинну діяльність за межами етнічного регіону (країни), де згадані групи сформувалися; проведення злочинних операцій на території декількох країн одночасно (ознака протяжності в просторі);

— їм притаманний такий атрибут, як довгий час існування (ознака протяжності в часі);

— для вищезначених угруповань характерно втягнення до злочинної діяльності законослухняних громадян, в першу чергу-державних службовців, політичних діячів (ознака загрозуючого розповсюдження в суспільстві).

З метою удосконалення діяльності суб'єктів боротьби з організованою злочинністю, на нашу думку, було б доцільно запропонувати:

1. З метою найбільш ефективного виявлення і припинення протиправної діяльності організованих злочинних формувань створити єдиний загальноукраїнський банк даних відносно організованих злочинних груп з міжнародними і міжрегіональними зв'язками.

2. Створити на базі Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю України спеціальний підрозділ по боротьбі з міжнародною організованою злочинністю з наданням його співробітникам права проводити розслідування за кордоном.

3. За домовленістю (на договірній основі) з суміжними державами створити інтернаціональні оперативні-розшукувальні підрозділи для сумісної боротьби з нелегальним переміщенням наркотиків, автомобілей та іншими видами транснаціональної злочинності.

О. Н. Лупиносова

СМЕРТНАЯ КАЗНЬ КАК МЕРА НАКАЗАНИЯ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ*

Проблема смертной казни, то есть умышленного лишения жизни за совершенное преступление, существует почти столько, сколько существует человеческое общество.

Историки права, изучая эту проблему, приходят к выводу, что она возникла на основе кровной мести, которая существовала при первобытнообщинном строе. Когда наступил его распад, возникли частная собственность и государство, эта кровная месть реформировалась в уголовное наказание и начала применяться судом.

Сведения о смертной казни имеют примерно тот же возраст, что и сведения о первых государствах. "Как законный (в юридическом смысле) вид наказания смертная казнь появилась с началом институционализации власти, при переходе к обществу, регулируемому закрепленными правовыми отношениями" [1]. При переходе от родоплеменного деления к делению по территориальному признаку стали меняться институты права. Ранее людей судили по племенному праву, но с созданием политико-территориальных структур возникли правовые нормы, стремившиеся к синтезу, универсализации. Но при этом, смертная казнь в разных предгосударственных и государственных образованиях назначалась за проступки, считавшиеся предосудительными в данном историческом пространстве. Например, в одном месте смертью каралось посягательство на собственность знати, в другом — нарушение экзогамных либо сословно-кастовых брачных запретов, в третьем — утрата вождем племени "священной силы", позволявшей ему повелевать природой.

После возникновения государственно-правовых отношений возник так называемый "принцип талиона", провозгласивший, что наказание должно быть равно преступлению.

Смертная казнь как вид наказания за совершенное преступление была у всех народов мира и применялась довольно часто. Различия были лишь в том, что в одних случаях она сопровождалась пытками и истязаниями, в других же проходила без пыток. Убийца должен был умереть той смертью, какой он подверг свою жертву, чтобы он перенес те же страдания, которые причинил другому. Ограничений применения смертной казни по кругу лиц не существовало.

Во все времена в зависимости от тяжести содеянного смертная казнь подразделялась на обыкновенную (простую) и квалифицированную. К простой относились повешение, обезглавливание и утопление, к квалифицированной — сожжение, залитие расплавленного металла в горло, четвертование, посадение на кол, закапывание живьем в землю. В некоторых странах существовали и экзотические виды казней — вроде забрасывания камнями или сбрасывания в пропасть, перепиливания пилой, попеременного обливания крутым кипятком и холодной водой, кипячения в котле, наполненном маслом, вином или водой, поедания крысой, замораживания, растворения в кислоте.

Все эти наказания преследовали три цели:

- 1) служили уроком для других;
- 2) восстанавливали поправную справедливость, наказывая зло;
- 3) очищали общество от преступников.

В каждой стране в идеале составители законов старались оберегать общественный порядок и законопослушных граждан. Они исходили из того, что государство — это образование, которое защищает жизнь, честь, достоинство и интересы всех своих граждан. "Закон как бы предупреждал возможного преступника: "не вынуждай меня прибегать к возмездию, ибо в своем мщении я вынужден буду применить к тебе такие действия, которые заслуживаешь" [2].

* Ця стаття була представлена до редакції раніше усіх змін стосовно смертної карі.

В правомерности применения смертной казни для преступников долгое время не возникало никаких сомнений. На смертную казнь смотрели, как на необходимое зло, с помощью которого пресекалось другое зло, и тем самым утверждалась мысль о том, что интересы законопослушных граждан являются для государства важнейшими.

Смертная казнь как наказание существовала и в России. Принятая в XI веке Русская Правда не предусматривала смертную казнь.

Впервые в истории русского государства смертная казнь законодательно была закреплена в 1398 году в Двинской уставной грамоте, составленной великим князем московским Василием Дмитриевичем.

В статье 5 Двинской уставной грамоты предусматривается назначение смертной казни только в одном случае — за кражу, совершенную в третий раз.

В России конца XIV — начала XX веков высшая мера наказания применялась довольно часто. Простые и квалифицированные способы смертной казни закреплялись законодательно, ограничений ее применения к беременным женщинам и несовершеннолетним не существовало.

Предпринятые Елизаветой Петровной и Екатериной II в XVIII веке попытки отмены смертной казни не нашли поддержки у дворянства и поэтому не воплотились в жизнь.

Попытки отмены смертной казни предпринимались и в начале XX века. В 1906–1910 годах первой-третьей Государственными думами принимался проект закона об отмене смертной казни. Но так как он ни разу не был утвержден Государственным Советом, смертная казнь отменена не была.

С приходом к власти Временного правительства смертная казнь в марте 1917 года была отменена, а в июле того же года восстановлена за воинские и другие преступления на фронте.

Буквально на второй день после свершения Великой Октябрьской социалистической революции, второй Всероссийский съезд Советов в принятом им Декрете отменил смертную казнь.

До лета 1918 года карательные органы Советской власти не применяли

смертной казни по отношению к своим политическим противникам.

Сопrotивление свергнутой буржуазии, заговоры, контрреволюционные выступления и восстания поставили перед Советской властью задачу активизации борьбы с контрреволюцией.

В.И. Ленин еще в январе 1918 года, исходя из анализа сложившейся социально-политической обстановки, считал необходимым введение смертной казни.

21 февраля 1918 года СНК РСФСР принимает декрет "Социалистическое отечество в опасности!", который провозгласил переход к чрезвычайным мерам и допустил возможность применения расстрела на месте за совершение преступлений неприятельскими агентами, контрреволюционными агитаторами, германскими шпионами, спекулянтами, погромщиками, хулиганами.

В советский период смертная казнь отменялась также в 1920 и 1947 г., а затем опять вводилась. Перечень преступлений, за которые она могла быть назначена, неоднократно подвергался изменениям — то расширялся, то сужался. Высшая мера наказания не применялась клицам, не достигшим 18-летнего возраста, и к женщинам, находящимся в состоянии беременности. Единственным способом приведения в исполнение смертной казни был расстрел и только для фашистских преступников и их пособников — повешение.

В проекте Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик, разработанном в 1990–1991 годы, были предприняты шаги по ограничению смертной казни. В частности, она исключалась из санкций за экономические, хозяйственные преступления. Однако из-за распада Советского Союза этим Основам суждено было остаться только проектом [3].

В Украине в 1992 — 1993 годах значительно сокращено количество статей Уголовного кодекса, по которым могла быть назначена исключительная мера наказания. А со вступлением в Совет Европы в 1995 году на смертную казнь деюре наложен мораторий. С марта 1997 года смертные приговоры, хотя и выносятся, но в исполнение не приводятся.

В последнее время участились случаи помилования лиц, осужденных к

смертной казни, которое осуществляет Президент Украины.

В государствах, образовавшихся на территории бывшего СССР, вопрос о смертной казни решается по-разному: смертная казнь законодательно отменена; смертная казнь закреплена в Конституции как исключительная мера наказания; смертные приговоры выносятся, но не исполняются; смертные приговоры приводятся в исполнение.

Хотя многие страны мира в настоящее время отказались от смертной казни, тем не менее более 100 государств сохраняют ее в качестве наказания. Смертные приговоры приводятся в исполнение семью закрепленными в законодательствах способами, как простыми, так и квалифицированными.

Как в древности, так и сейчас проблема смертной казни является дискуссионной. Кроме специалистов, в ее обсуждении принимают участие широкие слои населения. Сторонники применения смертной казни (к ним автор относит и себя) составляли и составляют большинство.

Они выдвигают в основном такие доводы:

— смертная казнь — это наказание, расплата за причиненное зло. Нельзя отказать от этого наказания в обществе, не достигшем уровня истинного гуманизма и культуры, в котором совершаются зверские и многочисленные убийства;

— смертная казнь выступает в качестве правового ограничения, юридического средства, сдерживающего преступников. Социологические исследования среди преступников показывают, что существование смертной казни сдерживает многих из них от совершения убийства (и не только). В Узбекистане, например, практически искоренены кражи машин, поскольку это грозит смертной казнью;

— замена смертной казни пожизненным заключением — это замена мгновенного лишения жизни опасного преступника пожизненным мучением. Кроме того, это потребует огромных затрат. В Украине для содержания преступников, осужденных к смертной казни, надо было бы уже теперь иметь две тюрьмы, а через тридцать лет — 17 тюрем. Строительство каждой из них, по предварительным подсчетам, обойдется государ-

ству в 40 миллионов гривен, а ежегодное содержание одной такой колонии будет обходиться в 8,9 млн. гривен;

— умерщвленный преступник уже не сможет совершить нового преступления, что сохранит жизнь и здоровье многих законопослушных граждан;

— сохранения смертной казни требует общественное мнение.

Февральский (1999 года) социологический опрос показал, что 70% населения Украины категорически против отмены смертной казни, за отмену — 21%.

"Сторонники отмены смертной казни приводят в основном следующие доводы:

— жизнь человека — это "абсолютная святость", а отсюда принципиально недопустимо, чтобы государство лишило ее;

— смертная казнь — это не что иное, как расплата, прямая месть, показатель бессилия;

умерщвление человека подтверждает аморальность, принципиальное оправдание насильственного лишения жизни человека,

— смертная казнь не уменьшает количества убийств,

— смертная казнь неоправдана, поскольку вследствие судебной ошибки могут быть наказаны невинные люди;

— смертная казнь — зло, человек не имеет права законно лишать жизни другого, тем более, что у каждого преступления есть причины, корни которых в недостатках и противоречиях самой жизни".

Решение проблем, связанных с необходимостью применения смертной казни, требует взвешенного подхода с учетом экономических, политических предпосылок и традиций государства. На современном этапе формирования Украины вопрос о смертной казни не решен, является злободневным и актуальным.

Литература:

1. Лаврин А. Тысяча и одна смерть: (Понимание смерти в ходе развития цивилизации). М., 1991, с.47

2. Светлов А, Смертная казнь: "за" и "против"-Отчизна, 1996, 9/10, с.140.

3. Филатов В. Казнить нельзя помиловать: куда будем ставить знак препинания?-Город, 1998, №4, с.3